

Ф. Г. ТУРАНЛИ
ЛІТОПИСНІ
ТВОРИ
М. СЕНАЇ
ТА
Г. СУЛТАНА
ЯК ІСТОРИЧНІ
ДЖЕРЕЛА

Turanlı Ferhad Gardaşhan Ođlu

**KIRIMLI HACI MEHMED SENA'T'NIN
VE HALİM GIRAY SULTAN'IN
VEKAYINAMELERİ**

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. HRUSHEV'SKY INSTITUTE OF UKRAINIAN
ARCHIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

F. G. TURANLY

ANNALISTIC
WORKS
OF M. SENA'I
AND
H. SULTAN
AS HISTORIOGRAPHY
SOURCES

Kyiv, 2000

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Ф. Г. ТУРАНЛИ

ЛІТОПИСНІ
ТВОРИ
М. СЕНА'Ї
ТА
Г. СУЛТАНА
ЯК ІСТОРИЧНІ
ДЖЕРЕЛА

Київ, 2000

У монографії вперше ґрунтовно досліджуються українсько-польсько-кримсько-османські дипломатичні відносини середини XVII ст. на підставі турецьких історичних документів. Подається ретельна інтерпретація названих джерел з використанням вітчизняної та європейської літератури. Автор висвітлює обставини перебування Богдана Хмельницького в столиці Кримського ханату – Багчесараї, переговори з Іслам Гіраєм III щодо укладання українсько-кримського союзу 1648 р., а також процес встановлення стосунків з Оттоманською Портою та Річчю Посполитою з початком правління султана Мегмеда IV.

Рекомендується для істориків, сходознавців, тюркологів, етнологів, географів, релігієзнавців, викладачів та студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

This project is the first to deal with the analysis of Ukrainian-Poland-Crimean-Ottoman diplomatic relations in the middle of 17th c., based on the Turkish historical documents. A deep interpretation of the called sources using native and European literature is given in it. The author illustrates the conditions of Bohdan Khmelnytsky's stay in the capital of the Crimean khanat Bahchesarai, his parley with Islam Giray III about Ukrainian-Crimian alliance of 1648, and also the establishment of the relations with the Ottoman empire and with Rzecz Pospolita when the sultan Mehmed IV came to power.

It is recommended for the historians, orientalists, turcologists ethnologists, geographers, theologists, lecturers and students of humanities faculties of higher education universities.

Науковий редактор

Ярослав ДАШКЕВИЧ,

доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Юрій МИЦИК,

доктор історичних наук, професор

Григорій ХАЛИМОНЕНКО,

доктор філологічних наук, професор

Літературний редактор

Микола МІРОШНИЧЕНКО

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	9
РОЗДІЛ I.	
ТЮРКСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	
I. 1. Історія розвитку жанру <i>века інаме</i> (<i>veka uına me</i>).....	21
I. 2. Особливості літописання Османської держави	23
I. 3. Оцінка міждержавних відносин України з Кримом, Високою Портою та Річчю Посполитою у творах Гаджі Мегмед Сена'ї “Історія хана Іслам Гірай III” та Галім Гірай Султана “Процвітання ханів” (розділ “I. Г. III”)	24
РОЗДІЛ II.	
ЛІТОПИС СЕНА'Ї “ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМ ГІРАЯ III”	
II. 1. Переклад літопису українською мовою	37
§ 1. Прибуття Іслам Гірая III до Кефе і прийняття престолу в Багчесараї.....	38
§ 2. Призначення високоповажного Кирил Гірай Султана калгаєм.....	39
§ 3. Намір володаря I. Г. III здійснити військовий похід та сплюндрування країни черкесів	40
§ 4. (76) Надсилання володареві незліченних дарунків для падишаха Руму, хай Аллаг дає йому вічне володарювання	42
§ 5. Повернення Нуреддіна Султана з московського походу.....	45
§ 6. Прохання командира прикордонного загону Азова Мустафи Бея про допомогу.....	45
§ 7. Похід Нуреддін Султана до кордону Азова	45
§ 8. Призначення (втретє) володарем I. Г. III його величності Сефер Газі Агі на посаду ханського візиря	47
§ 9. Прибуття гетьмана [Б.]Хмельницького до володаря держави найщасливішого I. Г. III і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу.....	47
§ 10. Рішення його величності, найщасливішого володаря нашого часу про похід на невірних поляків та розповідь про вітроподібних татарів-сміливців, котрі під час битви з польськими воїнами захопили противників і завдали їм поразки (I похід).....	48
§ 11. Приведення згаданих полонених командирів противника до покровителя та володаря держави хана I. Г. III	53
§ 12. Звільнення гетьмана Сенявського і арешт інших командирів у фортеці євреїв.....	53
§ 13. Повернення I. Г. III з походу з великою скарбницею і здобиччю до Багчесараю у свою резиденцію	54

§14. Запрошення високим та найщасливішим володарем, гідного султана до Багчесараю для поздоровлення з успіхами і вручення цінних подарунків	61
§15. III військовий похід високого найщасливішого володаря І. Г. III на Польщу	62
§16. Про продовження династії Чингізидів та найщасливішого володаря його величності на віки	74
§17. Наказ найщасливішого володаря свого часу І. Г. III про ремонт і відбудову прикордонного замку іспамської держави Фераг-Керману	75
§18. Наказ І. Г. III про відбудову і реконструкцію Джахії в Гьозлеві та підведення води до міста	76
§19. Історія спорудження моста за велінням Сефер Газі Аги	76
§20. Похід калгая Кирил Гірай Султана на молдовську країну і по разка воєводи Лупула	77
Коментарі	79

РОЗДІЛ III.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТВІР Г. СУЛТАНА

“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ” (розділ про “І. Г. III”)

III. 1. Переклад твору українською мовою	143
III. 2. Примітки автора “Процвітання ханів” (розділ про “І. Г. III”)	145
Коментарі	148
ВИСНОВКИ	155
ВИБРАНА БІБЛЮГРАФІЯ	158
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	163
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	164

ДОДАТКИ

А. Роки правління кримських ханів	165
Б. Генеалогічна схема роду Чингізидів	167
В. Мапа Українсько-козацької держави	168
Г. Мапа Європи (1520 р.)	169
Ґ. Мапа Криму	170
Д. Транслітерація та факсиміле тексту літопису Сенаї мовою оригіналу	171
Е. Транслітерація та факсиміле тексту історіографічного твору Г. Султана мовою оригіналу	289
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	301

РЕЗЮМЕ

Українською мовою	308
Турецькою мовою	309
Англійською мовою	310

CONTENS

INTRODUCTION	9
PART I.	
TURKISH CHRONICLES AS THE SOURCE OF SEARCHING THE HISTORY OF UKRAINE	
I. 1. The history of development of <i>vekayiname</i>	21
I. 2. Peculiarity of the chronicles of the Ottoman state	23
I. 3. Comments on the relations between Ukraine and Crimea, Ot- toman State, Rzecz Pospolita in the books by Haji Mehmed Sena'i "The history of the khan Islam Giray III" and Halim Giray Sultan "Prospering of Khans" (part "I. G. III")	24
PART II:	
THE CHRONICLE BY H. SENA'I "THE HISTORY OF THE KHAN ISLAM GIRAY III"	
II. 1. Translation of the chronicles into Ukrainian	37
§ 1. <i>I. G. III Arrives to Keefe and Enthrones in Bahchesara</i>	38
§ 2. <i>Highly-Honoured Crym Giray Sultan Is Appointed Kalgay</i>	39
§ 3. <i>Mighty I. G. III Has the Intention of Waging War and Robbing the Country of Cherkez</i>	40
§ 4. <i>The Ruler Offers Numerous Gifts to the Padishah Rumu, May Allah Make His Rule Endless</i>	42
§ 5. <i>Nureddin Sultan Returns From Moskow Campaign</i>	45
§ 6. <i>The Chief of Border Guard of Azov Mustapha Bey Asks for Assis- tance</i>	45
§ 7. <i>Nureddin Sultan's Campaign to the Border of Azov</i>	45
§ 8. <i>The Ruler I. G. III Appoints His Majesty Sefer Gazi Aga Khan's vezier for the Third Time</i>	47
§ 9. <i>Hetman [B.] Khmelnitzky Visits the Gappiest Ruler I. G. III and the Latter Shows His Positive Attitude towards His Request for Help</i>	47
§ 10. <i>His Majesty the Gappiest Ruler of the Time Decides to Go Out to Unfaithful Rolacks. The Tale of Wind-like Brave Tatars, that Captured Their Enemies and Defeated Them in the Battle with Polacks (First Campaign)</i>	48
§ 11. <i>The Mentioned Imprisoned Polack Chiefs Are Brought to the Great Ruler Khan I. G. III.</i>	53
§ 12. <i>Hetman Seryavsky Is Set Free and Other Chiefs are Arrested in the Hebrew Fortress</i>	53

§ 13. <i>I. G. III Returns from the Campaign with Great Treasures and Trophies into His Residence to Bahchesarai</i>	54
§ 14. <i>The High and the Happiest Ruler Invites the Worthy Sultan to Bahchesarai to Congratulate Him on the Occasion of His Success and Offer Him Precious Gifts</i>	61
§ 15. <i>The Third Polish War Campaign of the High and the Happiest Ruler</i>	62
§ 16. <i>About the Ever-Lasting Rule of Chinghizide' and His Majesty the Happiest Ruler' Dynasty</i>	74
§ 17. <i>The Happiest Ruler of the Time I. G. III Orders Ferah-Kerman, the Border Castle of the Islamic State to Be Repaired and Rebuilt</i>	75
§ 18. <i>I. G. III Orders to Rebuild and Reconstruct Tamia in Giozlev and to Supply the City with Water</i>	76
§ 19. <i>The History of Bridge Construction by Order of Sefer Gazi Aga</i>	76
§ 20. <i>Kalgay Crym Giray Sultan Arranges a Campaign to the Moldovian Country. Voyevoda Lupul Is Defeated</i>	77
Comments	79

PART III.

THE HISTORIOGRAPHY WORK BY H. SULTAN

"PROSPERING OF KHANS" (Part "I. G. III")

III. 1. Translation of the historiography work into Ukrainian	143
III. 2. Comments on the "Prospering of Khans" by H. Sultan (part "I. G. III") made by the author	145
Comments	148
CONCLUSIONS	155
LIST OF THE LITERATURE	158
THE LIST OF ILLUSTRATIONS	163
THE LIST OF ABBREVIATIONS	164

ADDITIONS

A. The Years of Crimean Khans' Rule	165
B. Geneological scheme of Chinghizide' Clan	167
C. The Map of Ukrainian-Cossack State	168
D. The Map of the Europe (1520)	169
E. The Map of the Crimea	170
F. Transliteration and Facsimile of the Chronicle text by Sena'i in Original Language	171
G. Transliteration and Facsimile of the Historiography work by H. Sultan in Original Language	289
LIST OF NAMES	301

SUMMARY

In Ukrainian	308
In Turkish	309
In English	310

ПЕРЕДМОВА

Предметом дослідження українських історіографів постає все більш актуальна проблема міждержавних взаємозв'язків, учасниками яких з одного боку виступає Україна, а з другого – Туреччина. Це зумовлюється триваючими упродовж століть контактами у різних сферах життя.

Дана робота є першою в українській історіографії спробою об'єктивної оцінки подій вказаного періоду на основі аналізу історичних документів. Літописи як жанр були традиційними творами і невід'ємними атрибутами урядової діяльності як в Україні, так і в Османській державі. Досі вітчизняна історична наука не мала доступу до тюркських джерел. Це явище зумовлене пануванням традиційно романтичних поглядів на історію козаччини (що не потребувало знайомства з османськими джерелами), а також політичними причинами, нав'язаними офіційною політичною лінією радянського тоталітарного режиму, спрямованою на "очорнення південних сусідів¹.

Надзвичайно важливе значення для усвідомлення османсько-українських стосунків мають історичні документи, котрі в Туреччині мали назву *в е к а ї н а м е*². Досі українська історична наука мало знайома з даними творами³. Разом з тим значення подібних праць тюркських літописців для вивчення українсько-польсько-кримських зносин важко переоцінити. В цих джерелах можна знайти чимало не тільки

¹ *Остапчук В.* (США) Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник (надалі – УАЩ). Вип. I. – К, 1992. – С. 94–112.

² Тюрк. *Veka yın ame* – опис щоденних подій, тобто літопис. Див. *Devellioğlu F. Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* – Ankara, 1993. – S. 1134. (далі поруч з терміном *в е к а ї н а м е* вживатимемо український відповідник л і т о п и с). Цей термін, як і інші османські терміни та назви, подаємо в найбільш близькому до мови оригіналу фонетичному відтворенні.

³ Українські історики частково знайомі з книгою Евлія Челебі: Челеби Э. Книга путешествия. Вип. 1 – 2. – М., 1961; 1979.

цікавих інформативних матеріалів, а й узагальнюючих думок та поглядів істориків османської доби щодо політичних, а почасти й культурних подій в Україні XVII століття.

У *век аїнаме* можна віднайти досить об'єктивну оцінку діяльності визначних політичних діячів України, наприклад, гетьмана Б.Хмельницького.

Об'єктом дослідження у цій праці стали твори кримської історіографії “Історія хана Іслам Гірая III” Гаджі Мегмеда Сенаї⁴ з Криму (далі – Сенаї) та “Процвітання ханів”, розділ “Іслам Гірай III” Галім Гірай Султана⁵ (надалі – Г. Султан). Враховуючи деякий суб'єктивізм у викладі історичних подій чи висвітленні окремих постатей, все ж зазначимо виняткову цінність названих джерел для об'єктивного пізнання вказаного історичного періоду. Досліджувані документи розкривають причини розгортання національно-визвольного руху на українських землях, з'ясовують державні інтереси Порти й України, які призвели до укладення взаємовигідного договору в Багчесараї (кінець 1647 р. – початок 1648 р.). Це зумовило успішний перебіг визвольних змагань та прискорило процес утворення козацько – української держави за гетьманування Б. Хмельницького.

Адекватна передача змісту тюркських джерел залежала від їх точного перекладу автором даної монографії, усунення помилок та різночитань у коментарях чи примітках. Певною мірою для відтворення достовірної хронології подій прислужилися літописи українських (Грабянки, Самовидця, Софоновича, Величка) та французьких (Боплана, Шевальє, Шерера) авторів.

Досить повну оцінку твору Сенаї дав польський вчений З. Абрагамович⁶. Проте мусимо сказати, що праця названого автора не позбавлена неточностей і помилок, а також деяких суб'єктивних оцінок у перекладі, коментуванні та тлумаченні тексту літопису Сенаї.

З огляду на те, що твір Сенаї має виняткове значення, назріла потреба його наукового видання з метою ретельного опрацювання українськими вченими.

В даній праці пропонується український переклад, транслітерація текстів та ретельний науковий коментар згаданих історичних джерел.

Написання цієї книги зумовлене особливостями розвитку історичної науки в Україні й Туреччині, викликаними новітніми тенденціями.

⁴ Hacı Mehmed Sena'i. Üçüncü İslam Giray Han Tarihi. Див. *Babinger F. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (османські історики та їхні праці). – Ankara, 1982. – S. 259.

⁵ Halim Giray Sultan. Gülbün-i Hânân. – Erzurum, 1990. – S. 100–105; *Togan Z-V. Tarihte Usûl* (Методологія історії). – Istanbul, 1985. – S. 1985.

⁶ *Historia Chana Islam Gereja III*. – Warszawa, 1971. (за ред. З. Абрагамовича).

В роботі здійснено структурно – логічне упорядкування тексту літописних творів для полегшення їх опрацювання наступними дослідниками, а також виконано комплексний аналіз зазначених джерел Сенаї та Г.Султана, в який порушено проблему суспільно-політичних зносин із сусідніми країнами у XVII ст., на тлі розвитку кримсько-османської історіографії.

З огляду на це у книзі розв'язані такі завдання: переклад українською мовою і транслітерація латинськими буквами названих літописних творів історіографії Кримського ханату середини XVII ст., зокрема об'єктивна картина дипломатичних зносин між названими країнами з урахування вітчизняних і європейських історичних літератур на підставі ґрунтовного аналізу та докладних коментарів згаданих літописних текстів, визначено жанрово-стилістичну природу та місце цих джерел серед тюркських історіографічних документів, умотивовано значення даних праць для української історичної науки, з'ясовано закономірності укладення союзу між Україною та Кримським ханством як одного з провідних питань даного періоду, встановлено хронологію спільних військових походів.

Методологічною основою дослідження проблематики є новітня концепція розвитку суспільства, яка узгоджується з постулатами сучасної історичної науки про цілісний підхід до вивчення історії взаємозв'язків та взаємопроникнення культур різних націй. Як основоположну, автор обрав методологію розроблену такими видатними орієнталістами: Ф. Корш, М.Смирнов, О.Пріцак, Я. Дашкевич, Г.Халимоненко, В.Остапчук, А.Зайончковський, А. Абрагамович, Ф. Емеджен, В. Чабук, М.Уреклі, К. Озджан та інші.

Основним методом написання цієї роботи є порівняльно-зіставний аналіз обраних історіографічних джерел XVII–XVIII століть з використанням авторських тлумачень та узагальнень, що стосуються проблемних питань.

Хронологічна межа праці охоплює головним чином період від початку правління Іслам Гірая III, точніше від часу його прибуття з Істанбула до Кефи (6 липня 1644 р.) і вступу на багчесарайський трон, аж до 4 серпня 1651 р., тобто до часу завершення Сенаї свого літопису.

Протягом цього часового відтинку відбулися важливі події:

– напередодні укладення союзу між Україною та Кримом армія хана здійснила переможний похід на Московщину і цар змушений був прийняти всі умови запропонованого кримською стороною договору;

– посилення дипломатичних стосунків між гетьманським та ханським урядами;

– спільні військові походи під час національно – визвольної боротьби українців середини XVII ст.

Позитивні моменти такого короткого часового періоду дозволяють ґрунтовно відтворити послідовну хронологію подій, а також ретельно проаналізувати наукову літературу до визначених проблемних завдань.

Наукова новизна даної праці полягає в тому, що обрана тема досі в українській історичній науці не була предметом спеціального вивчення.

В книзі, яка є першим в Україні спеціальним дослідженням османського літописання, пропонується ретельне прочитання для об'єктивного потрактування історичних джерел, що висвітлюють стосунки Кримського ханства та України середини XVII століття. Здійснено філологічно правильний переклад українською мовою з науковими коментарем і траслітерацією вищезазначених історико-літературних документів.

Коментарі до всіх параграфів супроводжуються тлумаченнями термінів: історичних, релігійних, філософських, літературних, а також географічних назв – українською мовою. Дати вказані в текстах за Ісламським календарем – Гіджрі – й узгоджені з літочисленням за Різдом Христовим. А у висновках підбито підсумки дослідження проблеми.

Автор монографії зробив спробу комплексно розглянути твори Сенаї та Г. Султана в межах жанру *в е к а ї н а м е*, умотивував причину обрання для дослідження саме цих документів необхідністю доповнити джерелознавчу базу українських історіографічних праць тюркомовними джерелами.

Завдяки виконаному цілісному багатоаспектному дослідженню українсько-османських міждержавних зв'язків, вперше на конкретно-фактичному матеріалі визначено погляди Високої Порти на розвиток Українсько-козацької держави.

Характеристика джерельної бази даної праці

Основними джерелами дослідження даної проблеми обрано два неукраїномовні (османо-тюркські) твори⁷ про зносини України з Османською державою у середині XVII ст.

Відомості названих авторів стали "відправною точкою" щодо трактування процесу розвитку взаємозв'язків між гетьманським та ханським урядами.

Попри певний белетристичний характер літопису Сенаї, він містить цінні відомості про укладення кримсько-українського союзу та успішні походи в 1648–1649 роках об'єднаного козацько-татарського війська проти Речі Посполитої. Літопис відтворює хронологічну

⁷ Див. прим. 4, 5.

послідовність важливих історичних подій з передачею тогочасних географічних назв населених пунктів, річок, місцевостей тощо, багато з яких зникли з сучасної топографічної мапи⁸. Джерелами для написання твору названого автора послужили, насамперед, офіційні матеріали про діяльність уряду. Імовірно, що в роботі з цими документами йому допомагав досвід служби на посаді ханського секретаря. Він, як сучасник історичних подій, уміщує в літописі власні спостереження, а також інформацію з щоденників про спільні походи у вказані роки. Як правило, ці походи здійснювались за участю людей, яких називали *улема*⁹ – вчених, правознавців, релігійних особ та ін., що розв'язували будь-які державні чи політичні проблеми. Вони також могли забезпечити історика цінними відомостями.

Найрозлогіший опис спільних дій українсько-кримської армії проти Речі Посполитої та укладення мирних договорів свідчить про використання різноманітних джерел з різним ступенем докладності, історичної цінності й достовірності матеріалів. У багатьох епізодах офіційні відомості доповнені свідченнями очевидців [це головним чином стосується військових справ]. Безпосередня участь автора в подіях, які він описує, створила можливість дати власну оцінку персоналіям: королеві, гетьманові, командирам та іншим.

Автор хроніки, з одного боку, не вважав за потрібне писати про речі загальновідомі, наприклад, про лад кримського ханату; з іншого – подав своє трактування нових дій Високої Порти щодо України, а саме – укладення козацько-татарського союзу. За тюркськими історичними джерелами кримський володар урочисто та з повагою прийняв українських послів, дав згоду подати всебічну допомогу козацькому гетьманові в боротьбі за визволення своїх земель у війні з противником. Ця подія має важливе значення в історії Східної Європи¹⁰.

Твір написаний османсько-тюркською мовою. Сенаї доповнював свій текст цитатами з Кур'ану, іншими арабськими вставками, віршами перською та тюркською мовами. Враховуючи широку географію зовнішньо-політичних інтересів Порти, літописець розгорнув перед читачем цілий топонімічний словник тогочасного Криму, України й причорноморських земель¹¹.

⁸ Наприклад: місцевість та населені пункти – Агадж, Чоплу, Гокевлі, Капар, Тамагли-Таш, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, Іракчик, Пояр, Васильків, Махнівка; фортеці – Косівка, Салле; міста – Хан-Кечіді; рік – Туранли, Чапар та ін. (див. – С. ц. м. 55–56, 60, 62–63 (216, 23а-б, 29а, 326, 336).

⁹ Див. ц. м. – С. 48–49 (15^а).

¹⁰ *Islam Ansiklopedisi* (далі I. A.). V. (III – *Islam Giray*). – Istanbul, 1964. – S. 1105–1107.

¹¹ Див. прим. 8.

Слід підкреслити, що деякий суб'єктивізм у викладі історичних подій або висвітленні окремих державних діячів, який у більшості випадків супроводжує літописні книги, жодним чином не применшує їх цінності для об'єктивного вичення історії.

Джерельна база твору “Процвітання ханів” складається, насамперед, з документальних матеріалів про діяльність уряду кримського ханства. Ці документи були зібрані сином автора, Шагбаз Гіраєм¹² та видані за назвою “Діван”¹³ у 1841 році в Істанбулі. Крім них, використано праці наступних тюркських авторів кримської історіографії:

1) Шейх Мегмед Ефенді з Криму¹⁴ (урядовий писар) та його спогади “Кримські події”, що описують зв'язки Кримського ханства з Московією та Польщею, зокрема під час правління Іслам Гірая III.

2) Дані історика Ебуль Фарука¹⁵, котрий описав військові походи кримської армії на Русь, в результаті яких були здобуті численні багатства і захоплено у полон чимало бранців.

Літописець також згадує про Роксолану¹⁶, котра стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Кануні¹⁷.

3) Відомості історика Наїми, котрий описав відносини Криму з Україною та Польщею, наголошуючи на умовах Зборівської угоди¹⁸. Він був одним з найвідоміших османських державних істориків XVII століття, хрестоматійний автор, зразковий дослідник. Його історичний твір в 6-ти томах за назвою “Історія Наїми” (“Naima Tarihi”) був написаний у зв'язку з завершенням першого тисячоліття ісламської ери і обіймає 1591–1659 рр.¹⁹

4) За даними Гамера²⁰, історик у своїх спогадах про Роксолану зазначав, що вона родом з Русі (тобто із України).

5) Г. Султан називав ще одне джерело своєї книги за назвою “Ессеб-у'с-сейар”, але не назвав автора цього твору. Тому подаємо повну назву даного джерела та відомості про його автора. Сеїд

¹² Названий іменем дідуся. (див. прим. 11).

¹³ Тюрк. *Divan*, книга, “що означає збірник документів про діяльність меджлису [парламенту] та уряду Кримського ханства.

¹⁴ *Sultan H.* Op. cit. – S. 101.

¹⁵ На жаль, ми не змогли дізнатися про нього з наявних літературних джерел, крім інформації самого автора книги “Процвітання ханів”. Див. там само. – С. 102.

¹⁶ Див. Коментар до розділу “Іслам Гірай III” названої книги, прим. 23.

¹⁷ Роки правління: 1520–1566.

¹⁸ Див. там само. – С. 104.

¹⁹ *Babinger F.* Op. cit. – S. 268–270; *Togan Z.* -V. Op. cit. – S. 210. Також див. *Прицак О.* УАЩ. В. 2. – К, 1993. – С. 177–178.

²⁰ *J. V. Hammer Purgstahl*, написав багатомну велику османську історію до 1774 року. Див. *Togan Z.* -V. Op. cit. – S. 236.

Мегмед Риза²¹ був учителем, потім працював суддею в містах Туреччини (Ніш, Ускюдар, Діярбакир), а в 1753 році суддею м. Бурса. Помер в 1756 р., похований в Істанбулі.

Сеїд М. Р. написав тюркською мовою історію кримських ханів за назвою “Ес-себ-у’с-сеяр фі агбар мюлюк уль-Татар”²². Цей авторитетний твір охоплює історичний період з 1466 р. по 1737 р. (з початку володарювання Менглі Гірая I – до початку володарювання Менглі Гірая II²³).

Таким чином, описуючи джерела книги “Процвітання ханів”, робимо висновок, що твір має історико-біографічний характер. Наскрізним сюжетним мотивом даної праці є українсько-кримські міжурядові відносини на фоні життя і політичної діяльності хана Іслам Гірая III.

Для підтвердження чи спростування історичних фактів у згаданих творах використали документи та наукову літературу архіву музею палацу Топкапи і бібліотеки рідкісних видань ім. Сулеймана Кануні, Істанбульського університету, інших книгозбірень Туреччини. Другу групу джерел склали твори французьких, польських, російських та інших іноземних авторів мовою оригіналу.

Теоретичне значення праці полягає у відображенні міждержавних зносин в літописних творах видатних істориків обох народів.

Наш пріоритет у постановці й аналізі цієї проблеми дозволяє значно збагатити базу та розширити підґрунтя для подальших наукових досліджень українсько-турецьких історичних взаємин, основу яким було закладено у творах видатних істориків України й тюркського світу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати та методика цієї праці можуть стати джерелом для написання наукових монографій в галузі турецько-українських міжетнічних та міждержавних взаємин, бути використані при написанні підручників з історії України й Туреччини, програми окремих курсів та профільних семінарів з джерелознавства, архівознавства, османістики для студентів історичного, філософського, філологічного факультетів, а також фахівців з орієнталістики.

Коментарі та методи інтерпретації результатів роботи уможливають використати їх при написанні досліджень з історії політичних, релігійних та соціально-економічних взаємин України і Туреччини, що в новітніх умовах розвитку названих держав є надзвичайно актуальним.

²¹ Тюрк. Seyid Mehmed Rıza.

²² Тюрк. “Es-seb'-u'-s-séyyar fi ahbâr mülûk ul-Tatar”. В перекладі українською означає “Країна татарів за даними семи мандрівників”. Автор мав на увазі рух “семи планет”. Див. *Develliođlu F. Op. cit.* – S. 924.

²³ Див. Додаток № 2, 3.

Достовірність наукових результатів та висновків забезпечується теоретико-методологічною позицією автора, яка дозволяє розробити нову концепцію введення історіографічних документів тюркських авторів в українську історичну науку.

Основними положеннями даної праці є:

– переклад українською мовою названих джерел, як об'єктивний шлях введення чужомовних документів в українську історичну науку;

– літописи Сенаї та Г. Султана є оригінальні твори кримської історіографії, котрі послідовно висвітлюють проблему українсько-османських стосунків. Йдеться насамперед про посилення дипломатичних відносин між Україною і Кримом, що привело до укладення міждержавного договору в середині XVII ст.;

– політика Іслам Гірая III була спрямована на підтримку державотворчих намагань українського козацтва на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким;

– позитивне ставлення тюркських володарів до намірів українських гетьманів створити національну державу супроводжувалося спільними військовими діями проти недругів і укладенням угод в інтересах обох держав;

– посилення активної політики уряду Багчесараю на півночі Османської держави привело до зростання його міжнародного авторитету як гаранта дотримання сусідніми державами (Річчю Посполитою, Московією) зобов'язань згідно укладених угод;

– зміцнення позицій Кримського ханства об'єктивно сприяло збереженню впливу Високої Порти на північних теренах, яка була втягнута в Критську війну;

– жанр літописання *век аїнаме* є джерелом не тільки об'єктивного висвітлення історичних подій, а й відображення панівної ідеології (духу часу) Османської держави.

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, коментарів, висновків, додатків та списку використаної основної літератури й документів.

Щодо постатей названих авторів – на жаль, ми не володіємо достатньою біографічною інформацією про Сенаї за винятком тієї, яку автор сам повідомляє про себе на початку літопису²⁴. Сенаї зазначає, що він від батька і діда відданий Чингізханському палацу, стверджуючи цим своє кримськотатарське походження. Тут же дізнаємося, що в результаті здійснення полонництва до святих місць (Ка'бе в Мецці) він отримав почесне ім'я Ель-Гадж Мегмед.

²⁴ Свою версію життєвого шляху Сенаї запропонував З. Абрагамович. (Див. *Abrahamowicz Z. Op. cit.* – S. 13–15).

Можна припустити, що Сенаї здобув освіту в Істанбулі – осередку науки і культури, який здавна притягував талановиту молодь із різних міст Османської держави. Далі він повідомляє про те, що працював в урядовій канцелярії, обіймав посаду секретаря ханського дівану, а згодом був призначений суддею.

Пізніше, візир Іслам Гірая III, Сефер Газі Ага доручив йому скласти життєпис і описати державницьку діяльність кримського володаря на тлі історичних подій середини XVII ст., зокрема дипломатичних відносин з Козацькою Україною та Річчю Посполитою²⁵. Слід зазначити, що він у своїй хроніці докладно описує причини укладання кримсько-українського договору, надання гетьманові практичної допомоги, перебіг та розвиток насамперед політичних подій під час української національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького²⁶.

Статус придворного літописця обумовив появу псевдоніма “Сенаї”, що буквально означає “восхвалитель, спілувач”. Знання арабської, перської та османської мов сприятливо позначилося на виконанні ним відповідальних службових обов’язків.

Незважаючи на похилий вік, Сенаї із свіжим натхненням розпочав роботу над новою книгою, в якій сягнув вершин стилістичної досконалості жанру “*в е к а ї н а м е*”, забезпечивши рівновагу історичної достовірності описаних подій і образної фактури тексту²⁸.

Автор життєпису кримських володарів за назвою “Процвітання ханів”²⁹ Г. Султан народився в 1772 р. в Криму. Син хана Шагбаз Гірая II, котрий помер в 1792 р. під час заслання у м. Візе.

Названий твір написаний в 1811 р. Вперше виданий у 1981/72 рр., а з доповненнями і коментарями – у 1911 р. в Істанбулі, у м. Ерзерум.

У даній праці вміщено повісті про життя та діяльність 44 кримських ханів, починаючи від Гаджі Гірая I³⁰ – до останнього кримського володаря Багт Гірая³¹. Проживши деякий час в Істанбулі, Г. Султан оселився в м. Чаталчи*, де помер в 1823 році. Похований на цвинтарі мечеті Фергад Паші.

²⁵ Див. ц. м. – С. 37 (1⁶–2^а).

²⁶ Про це також див. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1548–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7. – С. 69–163.

²⁷ Там само. – С. 26–3а.

²⁸ Тюрк. *Gülbün-i Hânân*. Див. *Togan Z.-V.* Op. cit. – S. 226; *Babinger F.* Op. cit. – S. 372–373.

²⁹ Роки правління: з 1786 р. до 1788 р.

³⁰ Роки правління: 1-ий раз – 1420–1455 рр., 2-ий раз – 1455–1466 рр.

³¹ Роки правління: 1788 р. до 1791 р.

* Названі міста знаходяться в Туреччині.

Таким чином робимо висновок, що історіографічна діяльність названого автора була тісно пов'язана зі столицею Блискучої Порти, а тому він мав можливість при написанні твору, зокрема розділу про Іслам Гірая III, який є предметом досліджуваних нами політичних відносин України з Кримом та Високою Портою середини XVII століття, використати у своїх тлумаченнях різні відомості авторів османської історіографії³².

*Інститут Української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
висловлює щирю вдячність посольству Туреччини
в Україні за надану можливість видання цієї книги*

³² Див. "Характеристика джерельної бази даної роботи". – С. 12–15.

**ТЮРКСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

I. I. Історія розвитку жанру “ВЕКАЇНАМЕ” (VEKAYINAME)

Жанр *векаїнаме* (*veka yiname*), що означає назву щоденних записів подій, спочатку називався “Шегнаме” (*Şehnâme*). До нього належать твори, які описували історичні події, авторів таких творів називали “Шегнамеган” (*Şehnânehân*). Першим офіційним літописцем Османської держави був Fetullah Efendi (? – 1553). Він описував історичні події часу правління султана Сулеймана Кануні (1520–1566)².

Від початку шегнаме були у віршованій формі, а пізніше – прозою, і мали літературний та науковий характер. За даними тюркського історика Агмед Рефік Алтиная, посаду шегнамегана заснував турецький султан Фатіг Мегмед II³. При літописцеві були свої секретарі та перекладачі.

Подібні твори висвітлювали діяльність тюркських володарів (султанів). Потім літописи писалися і державними посадовими особами (іноді неофіційно). Літописці приносили свої твори уряду султана, а він, в свою чергу, був їх своєрідним цензором.

Уряд надавав у розпорядження літописців важливі державні документи, які доповнювали їхні писання джерельними матеріалами.

Отже, згодом *Şehnâme* дістала назву *Vekayiname*. Ці твори містили цінний матеріал для офіційних істориків при описі сучасних подій⁴. Особи, які були призначені османським урядом для державного літописання, називались *Vekayinüvis*⁵.

¹ *Develliöğlu F.* Op. cit. – S. 1134. (далі поряд з терміном *векаїнаме* вживатимемо український відповідник *літопис*).

² *Pakalın M.-Z.* Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü. III. – Istanbul, 1993. – S. 318–319; *Sertoğlu M.* Osmanlı Tarih Lûgati. – Istanbul, 1986. – S. 252–253.

³ Роки правління: 1-й раз – 1444–1446; 2-й раз – 1451–1481.

⁴ *Togan Z.* -V. Op. cit. – S. 54–56.

⁵ *Develliöğlu F.* Op. cit. – S. 1134.

Можна визначити принаймні три відмінки значення слова “описувач подій”, а саме: 1) “секретар запису”; 2) “офіційний історик”; 3) “літописець”⁶.

Важливо підкреслити, що в Османській державі *векайнювісі* часто, і навіть як правило, нагороджувалися султаном чи іншими сівновниками, і в цьому полягало значення офіційного історика. Османський уряд, зокрема великі візирі в період, коли держава перебувала у важкому стані, піклувалися про розвиток літератури та історії, оскільки вони були переконані, що запис подій минулого та сучасності допоможе відновити могутність держави⁷.

За історичними даними своєрідний інститут літописання існував уже в I-й половині XVII століття, хоча, як було зазначено вище, історики такого гатунку були ще в XVI столітті. Є дані, що літописання в Османській державі бере свій початок за часів правління султана Беязида II⁸.

Традиція придворного літописця прижилася і в інших османських володарів. Наприклад, за наказом Мегмеда IV⁹ було написано “*Векаїнаме*” Нішанчи Абдуррагман Пашею.

Одним з державних *векайнювісів* XVII століття є Наїма Мустафа Ефенді. Його твір “Історія Наїми” охоплює події з 1591 по 1659 рр.¹⁰

Згадуючи про розвиток названого жанру в Кримському ханстві, зокрема твір Сенаї, “Історія хана Іслам Гірая III”, слід зазначити, що його літопис належить до *векаїнаме*, хоча традиція літописання не була там розвинена і Сенаї не був державним літописцем, але зі слів самого Сенаї, його призначено на посаду кадї, а згодом, за наказом візиря кримського хана Сефер Газї Аги, він був уповноважений писати історію кримського володаря та назвав її *шегнаме*¹¹.

Треба підкреслити, що літописці, будучи патріотами своєї держави, все-таки намагалися об’єктивно, без жодних прикрас описувати події. Правителі держави турбувалися про розвиток літописання, але вони віддано йшли за своїм покликанням, нічого не вимагаючи взамін.

⁶ I. A. C. XVIII. (*VEKAYINÜVIS*). – S. 271; Lewis V. Thomas. A Study of Naima. – New York, 1972. – S. 36.

⁷ Thomas L.-V. Op. cit. – S. 41.

⁸ Роки правління: 1481–1512 рр. (*Sertoğlu M.* Op. cit. – S. 250–251).

⁹ Роки правління: 1648–1687 рр. (Op. cit. – S. 258–259).

¹⁰ I. A. C. XIII. – Istanbul, 1986. – S. 271–287; *Pakalın M.-Z.* Op. cit. – S. 574–575.

¹¹ Див. ц. м. – С. 37 (2^о).

I. 2. Особливості літописання Османської держави

Продовжуючи питання про розвиток жанру тюркського літописання, слід вказати на деякі особливості цієї історіографії. Османські історики, котрі писали ще до того, як у державі ввели друкування, працювали, перш за все, не для переконання читачів, як у випадку з книгами. Записана історія призначалася, насамперед, для читання вголос. Слухання історичних текстів було однією з існуючих розваг, що завершувалося дискусією з метою знаходження об'єктивної оцінки відображених у документах подій¹².

В Османській державі кожна видатна особа – султан, великий візир, шейгуліслам – мала свій власний меджліс, своє коло друзів, радників, прихильників. Історія читалась на таких зібраннях, і після того, як певну “подію” було прочитано, піддавали її обговоренню. Важливо звернути увагу як до суджень індивідуальних авторів, що тлумачили факти, так і до думок, висловлених в дискусіях, для того, щоб віднайти джерело тих думок, збагнути витоки оцінок історичних подій.

Ще одним джерелом для опису “подій” були офіційні документи, промови та кореспонденція султана чи хана, або ж навіть накази та рішення, видані ними або діваном від імені володарів. Ймовірно, що добросовісний *векаїнювіс* намагався отримати доступ до запису власної кореспонденції посадових осіб, а також до протоколів дівану держави¹³.

Твори офіційних істориків писалися тоді, коли рівень культури та освіти даного суспільства чи нації почав зростати.

¹² *Thomas L. V.* Op. cit. – S. 148–149

¹³ Там само. – S. 149.

І. 3. Оцінка міждержавних зносин України з Кримом, Високою Портою та Річчю Посполитою у творах Гаджі Мегмед Сена'ї “Історія хана Іслам Гірай III”^{*} та Галім Герай Султана “Процвітання ханів” (розділ про “І. Г. III”)

Зазначимо, що в названих працях об'єктивно оцінюються політичні стосунки України з Кримом, зокрема налагодження та розвиток дипломатичних взаємозв'язків у середині XVII століття.

У літописі Сена'ї знаходимо причини національно-визвольної війни (1648–1654 рр.) українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі: релігійні, національні, економічні, політичні та ін., що зумовило її справедливий характер.

В даному творі докладно описуються міждержавні взаємини двох сусідніх країн у вказаний період. Автор літопису підкреслює, що цьому сприяла природна вдача й ісламські симпатії самого запорізького гетьмана. Знаменним фактом зближення Криму й України було задоволення прохання українського володаря про надання йому всебічної допомоги з боку ханського уряду, що привело до укладення українсько-кримського союзу¹ наприкінці 1647–1648 рр. і зумовило успішний перебіг національно-визвольної боротьби на українських землях. На виконання згаданого договору кримський хан Іслам Гірай III особисто вирушив на допомогу козацькому гетьманові Б. Хмельницькому та очолив спільно з ним військовий похід проти королівського війська під Жовтими Водами, Корсунем у травні-червні 1648 року. Здобуті перемоги зміцнили позиції союзників².

^{*} Іслам Гірай III (1644–1654) кримський хан, найповажніший старший син Селамет Гірай хана. Під час правління хана Джанібек Гірая брав участь у поході на Польщу і потрапив у полон, перебував у їхніх руках 7 (сім) років. Поляки його залишили вільним і призначили командиром невеликого загону в походах проти Пруссії та Дніпровських козаків. Султан Мурад IV звільнив десять польських командирів і визволив його з полону. В 1635 р. став калгаєм хана Багадир Гірая. (І. А. Islam Giray III. – S. 1105–1107).

¹ На думку відомого сходознавця Я. Дашкевича: “... відносини на Великому кордоні були надто напруженими і людське життя цінувалося дуже низько. На такому фоні, при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівства, козацько-татарський союз став можливим.” Див. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 21–22.

² Про військово-політичний союз України з кримським ханством, також див. Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М. Історія України: нове бачення (За ред. В. Смолія). – К., 1995. – Т. 1. – С. 153–154.

У літописі Сенаї витримана хронологія досліджуваного періоду, що підтверджується даними інших історичних документів. Крім того, тюркський історик згадує про ще одну переможну битву запорізьких козаків разом з кримськими татарами* під Соколівкою в жовтні 1648 р. Зазначається також факт наступу і захоплення козаками польських фортець Березане і Животів. Детально описана Львівська війна з тривалою блокадою міста.

Розглядаючи питання розвитку співпраці між гетьманським та ханським урядами в подальшій боротьбі з супротивником в 1649 р., зокрема, під час Збараської війни, відзначаємо зростання чисельності військової сили союзників, кращу узгодженість їхніх дій і зміцнення взаєморозуміння між воєначальниками: Б. Хмельницьким й І. Гіраєм III, котрі особисто брали участь у військових компаніях. Літописи Самовидця, Софоновича, Грабянки та Величка, дослідження М. Грушевського та ін. підтверджують об'єктивність даних Сенаї.

Порівняння цього літопису і твору Г. Султана "Процвітання ханів" (розділ про "Іслам Гірай III") з іншими сучасними щодо їх документами дозволяє констатувати, що саме вони подають найдетальнішу інформацію про хронологію Збараської війни, склад та чисельність польської армії, розвідувальну діяльність кримського війська, службу євреїв у королівському війську, умови Зборівського перемир'я тощо. В даних джерелах об'єктивно оцінюються дії українських військ, підкреслюється героїзм і відвага запорізьких козаків.

Зупинимось докладніше на параграфах, що стосуються оцінок вузлових питань (тобто українсько-кримсько-польських міждержавних взаємозв'язків) дисертаційного дослідження. Наприклад, у § 9 літопису Сенаї зазначаються причини національно-визвольної війни в Україні, які проаналізовані на підставі українських і європейських історичних документів, що підтверджують відомості Сенаї. Літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити її населення інтересам польської шляхти. Тут же йдеться про прибуття гетьмана Б. Хмельницького з посольством до Криму наприкінці листопада 1647 року та звернення до І. Гірая III з проханням про допомогу*. Сенаї з пієтетом відгукується про

* Тюрк. *Tatar* – укр. татар, що в перекладі означає "листоноша, поштар". Ще в давні часи люди татарської національності відрізнялися високою швидкістю руху. Тому вони виконували обов'язки поштаря, мали спеціальний одяг. В Істанбулі, також виконували урядові доручення. На службі у візирів їх кількість сягала 60 чоловік. (*Pakalın M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*. (Глумачний словник османських історичних термінів та висловів). – Istanbul, 1993. С. III. – S. 420–422.

українського гетьмана: “Будучи за натурою схильним до того, аби бути ушанованим честю релігії ісламу^{3,***}”, називає його вождем дніпровського козацтва.

Влаштовуючи урочистий прийом, хан І. Гірай III пообіцяв надати допомогу українцям в боротьбі проти ворога.

Для підтвердження достовірності фактів, наведених Сенаї стосовно даної проблеми, звернемося до інших джерел. Наприклад, тюркський історик XVII століття Гусейн Веджігі⁴ у літописі, який охоплює події 1047–1069 рр. (1637–1659рр.), стосовно даного питання зауважував: “Ще раніше запорізькі козаки повстали проти гноблення короля Польщі та з’єдналися із кримським ханом Іслам Гіраєм III (1647 р.). Протягом десяти років (1648–1654) було здійснено ряд військових походів на поляків, зруйновано їхні землі, покарано ляхів⁵”.

У поемі кримсько-татарського літописця Шейх Мугаммед Ефенді [зятя брата Тугай Бея, султана Гельді, котрий загинув у боях з поляками під Жовтими Водами] зазначається: “Сейм [польський] ... дозволив Потоцькому вирушити в похід проти запорожців з 40.000 війська. Він же зібрав армію у 80. 000 чоловік і призначив сина командиром одного загону... Запорізький гетьман [Б. Хмельницький], довідавшись,

* За даними В. Сергійчука “... Богдан Хмельницький відрядив офіційне посольство до Бахчисарая, пропонуючи союз кримському ханові”. (Сергійчук В. Іменем війська запорізького. – К., 1991. – С. 142).

Також він зазначає про друге посольство: “Наприкінці березня до Бахчисарая приїхало друге козацьке посольство в складі Богдана Хмельницького, його сина Тимоша та Кіндрата Бурляя”. (Сергійчук В. Назв. праця. – С. 146). Стосовно зазначених питань іншої відомий дослідник історичного минулого Ю. Мицик підкреслює “... були послані гінці до донський козаків, турецького султана, кримського хана, ...” (Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. – ДніпроПетровськ, 1991 р. – С. 223).

³ Див. ц. м. – С. 47 (13^б).

** Видатний український письменник Андрій Чайковський у своїй історичній повісті “Олексій Корнієнко” писав про лист Б. Хмельницького до султана Ібрагіма: “... я [Хмельницький] мав нагоду пізнати науку великого пророка Магомета, – хай його імення буде благословенне вівіки, я, пізнавши правдиву віру, полюбив її усею душею і нині голошу, встаючи і лягаючи, що немає бога над бога і його пророка Магомета. Я став тихим, але гарячим визнавцем ісламу ...”. (Андрій Чайковський. Олексій Корнієнко. – К., 1992. – С. 206).

⁴ Він родом з Криму. Переїхавши до Істанбулу, обіймав посаду довіреного секретаря Великого візиря Кара Мустафа Паші. ПОмер 06. IX. 1660 р. в Істанбулі. (Babinġer F. Op. cit. – S. 229).

⁵ Vecihi Tarihi. – Arşiv. – № 1307. – Süleymaniye Kütüphanesi. – Istanbul. – (1⁶– 87⁶). – S. 72^a.

що поляки готуються, стурбувався і зібрав раду, на якій після обміну думками вирішено було звернутися до кримського хана по допомогу.

Запорізькі посланці прибули до коменданта фортеці Фераг-Керман Тугай Бея, котрий вирушив разом із послами до хана. Посли переказали ханові прохання запорожців допомогти їм. Запорізькі послы додали до своєї заяви, що, вони ладні навіть прийняти віру татарську [ісламську], аби їм допомогли ...⁶”.

У цитованому творі автор називав кількість польських військ, які, за ухвалою сейму, під керівництвом М. Потоцького, мали вирушити на Україну. Літописець також відзначив прибуття козацьких посланців спочатку до фортеці Фераг-Керман, до Тугай Бея⁷, котрий разом із послами вирушив до Багчесараю. Далі йдеться про прихильне ставлення хана до українських послів й його згоду захищати запорожців від поляків. Також відзначається бажання запорізьких послів прийняти ісламську віру, що, на нашу думку, є спірним питанням.

В §10 названого твору повідомляється про перший спільний похід, який розпочався на початку травня 1648 року, запорізьких козаків з кримськими татарами, тобто здійснення практичної реалізації укладеного договору, зокрема, про особисту участь кримського володаря Іслам Гірая III з українським гетьманом Б. Хмельницьким у війнах проти Польщі.

Стосовно даного питання Сенаї зазначав: “Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою... Вранці ударили в тулумбаси і армія вирушила в похід (15^a). Тут же підкреслюється те, що “ще перед тим 3500 (три тисячі п’ятсот) запорізьких козаків на своїх чайках прибули до Дніпра. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків з командирами і постинали їм шаблями голови”⁸”.

Далі йдеться, що “з-поміж них, трьох відомих полковників козаки взяли в полон, пов’язавши їм руки, після чого одного з них привели до вищезгаданого гетьмана [Б.] Хмельницького. Двох полковників з людьми Тугай Бея відправили до хана Іслам Гірая III”. (15^b) та ін.

Наприкінці травня поточного року кримська армія завдала поразки польському війську в містечку Бойтен після 17-денної блокади. Перша перемога сталася 16 (26) травня 1648 року. Такі успіхи

⁶ *Акчокракли О.* Татарська поема Джан Мугаммеда про похід Іслам Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. // *Східний Світ*, №1. – Київ, 1993. – С. 134–139. Також див. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / *Мицник Ю., Кравченко В.* – К., 1992. – С. 226.

⁷ Можна припустити, що якраз тоді козаки, звільнивши сина Тугай Бея з полону, привезли його батькові, тому Тугай Бей погодився спільно воювати проти ворогів українського гетьмана.

⁸ Див. ц. м. – С. 48–49 (15^a–15^b).

створили радісний настрій у штабі армії кримського володаря, тому він продовжував рухатися з понадстатисячним військом на Польщу.

26 травня поточного року Іслам Гірай III направив свого представника "... до прикордонних охоронців і начальника варти запорізьких козаків, котрі несли службу поблизу Дніпра з метою переправи кораблів⁹".

Тут же літописець зазначає: "В цей час прийшов кур'єр з наказом [від І. Гірая III] згаданому Тугай Бею та християнинові, гетьманові дніпровських козаків [Б.] Хмельницькому про те, що "Вони повинні чекати над рікою Анкіль до нашого прибуття з ісламським військом". (17^a) Вони спільними зусиллями неодноразово завдавали сильних ударів військам противника і знищили не один ворожий табір¹⁰.

Відомий український літописець Величко, розглядаючи дане питання, стверджував: " 16 (26) травня [1648], на сьомому тижні після великодня ... здавалося, що то йде стотисячне козацьке військо, але насправді йшло його тільки п'ятнадцять тисяч. Хмельницький того ранку мужньо пішов і вдарив зі своїм та ординським військом на поляків Хмельницький з Тугай Беєм тоді, достеменно пересвідчившись, що здобули перемогу, самі полишили обоз, але наказали своїй піхоті й гарматам обов'язково розгромити його доценту Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна кількість польського війська впала трупом, не витримавши цього смертельного змагання¹¹". З літопису названого автора також дізнаємося про достовірність фактів, наведених Сенаї стосовно спільних дій, котрі призвели до остаточної перемоги.

У §13 Сенаї розповідає про повернення з походу Іслам Гірая III з вищезгаданою перемогою. Тут же зазначається, що 30 травня поточного року "армія хана прибула до фортеці Корсунь, яка належала в той час полякам Наступного дня прибув до хана Тугай Бей і був урочисто прийнятий. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква (в цей час польське військо перебувало навколо цієї фортеці) були вставлені військові загони до бою". (21^a)

Продовжуючи розгляд питання про оцінку політичної співпраці між гетьманом і ханом, слід підкреслити, що Сенаї у своєму творі неодноразово наголошував на фактах послідовного виконання своїх обов'язків. Отже він писав: " Під час підготовки до війни з поляками до Іслама Гірая III прибув гетьман дніпровських козаків [Б.] Хмельницький із військом і заявив про вірність ханові. Цією заявою хан був дуже

⁹ Там само. – С. 50 (17^a).

¹⁰ Про це докладно див. Там само. – С. 47–52 (14^b–19^b).

¹¹ Величко С. Літопис. – Т. I. – К, 1991. – С. 69, 70, 71.

задоволений. [Б.] Хмельницький теж вирушив з армією до Білої Церкви. 04 червня 1648 року козацькі війська зруйнували територію довкола фортеці ...¹². Далі тут же йдеться, що напочатку червня поточного року Іслам Гірай III дозволив командуючому козацького війська [Б. Хмельницькому] розпочати бій. Кримський літописець зазначає: "... війська у кількості двох армій вирушили у похід проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст, підпалювали і руйнували їх. У результаті мали велику здобич¹³". Отже спільне військо з блискучою перемогою 15 червня 1648 року повернулося назад¹⁴.

У цьому ж параграфі є відомості Сенаї про II-й спільний похід на Річ Посполиту, прибуття Б. Хмельницького до штабу кримської армії. Він зазначає, що військовий табір українського гетьмана розташувався неподалік фортеці Салле. Б. Хмельницький разом з поважними командирами й військом чисельністю 10 (десять) тисяч чоловік прибув до штабу татарського війська. Тут козацького гетьмана урочисто прийняли, де на нього та його сотників одягли коштовні каптани, усім воїнам гетьмана вручили цінні подарунки¹⁵.

Після обговорення плану військових дій, як зазначає Сенаї, вони "... спільно рушили на головне місто польського короля Ільбав¹⁶. У п'ятницю благословенного місяця 23 Рамазана¹⁷ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів¹⁸". В цей же час запорізькі козаки разом з воїнами Тугай Бея заблокували фортецю Соколів і після 3–4-денного бою завдали поразки силам противника¹⁹.

Блокада Львова тривала протягом 22 днів. Посланці противника звернулися до Б. Хмельницького з такою пропозицією: "Дамо двісті (200) тисяч золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок²⁰". Гетьман повідомив про це Іслам Гірая III, і пропозицію поляків було прийнято, блокаду міста знято. Після завершення і цього

¹² Див. ц. м. – С. 54–55 (21^а–21^б).

¹³ Там само. – С. 56 (22^а).

¹⁴ Там само. – С. 56 (23^а).

¹⁵ Там само. – С. 60 (28^б).

¹⁶ Тобто Львів.

¹⁷ 11 жовтня 1648 року.

¹⁸ Там само. – С. 29^а.

* Вищезгаданий історик В. Сергійчук зазначає: "26 вересня в Старокостянтиніві відбулася козацька рада, на якій за участю Тугай-бея ухвалено рішення продовжувати похід у Західну Україну. Через чотири дні, оточивши Львів, Б. Хмельницький, аби не допустити руйнування міста, відправив свого посланця до його жителів, вимагаючи видати "головних провинників" – Ярему Вишневецького та Олександра Конецьпольського, а також припинити опір". (Сергійчук В. Назв. праця. – С. 156).

¹⁹ Там само. – С. 29^б.

²⁰ Там само. – С. 30^а.

переможного походу наприкінці жовтня поточного року Іслам Гірай III зустрівся з Б. Хмельницьким і Тугай Бесем, вручивши їм шаблі та цінні подарунки.

Надалі, розглядаючи проблеми міждержавних взаємозв'язків України і Кримського ханства після попередніх перемог над коронним військом, у творі Сенаї знаходимо нові дані, зокрема, про послідовність подій. Також, у даному параграфі автор підкреслює вірність запорізького гетьмана раніше укладеній угоді з кримським володарем та створення разом з ним спільного війська. Також він зазначив факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березане і Животів. Зокрема, привертає увагу те, що мешканцями останньої твердині були євреї, котрі потрапили в полон до запорізьких козаків і були ними передані ханові, демонструючи цим вірність і силу. Сенаї називав ще одну подію – битву під Соколовим. Також він ретельно описав перебіг Львівської війни з тривалю блокадою стародавнього міста і зняття її за викуп.

У §15 знаходимо відомості про те, що посланці запорізького гетьмана з'явилися до кримського хана із запевненням у вірності й підданстві, а також готовності українського війська до війни. Сенаї докладно описує хронологію військових подій 1649 року, зокрема, послідовний хід та зміну обставин Збараської війни. Тут же він зазначає про зустріч гетьмана Б. Хмельницького з тюркськими командирами для обговорення тактики дій, прохання про перемир'я польського короля Яна Казимира та ін.²¹

В одному з епізодів розповідається, що "... козацьке військо почало наступ на укріплення противника, після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетворили на могили убитих солдатів. Багатьох воїнів захопили в полон, окрім цього з усіх сторін тривали погроми і підпали. Козаки грабували, захоплювали коней²²". Тут же йдеться про те, що "Дніпровський гетьман [Б.]Хмельницький прибув до штабу армії та зустрівся з командирами. Вони прийняли рішення здійснити новий наступ на противника²³", а також зазначається про заходи Сефера Газі Агі та повідомлення про це запорізького гетьмана: "Негаймо повідомити гетьмана дніпровських козаків [Б.]Хмельницького про теперішній стан. Пропонувати йому, щоби відібрані озброєні стрільці йшли разом із нами проти короля²⁴".

²¹ Про це докладно див. у коментарі до даного параграфу. – С. 122–134.

²² Там само. – С. 66 (37^б).

²³ Там само. – С. 67 (38^б).

²⁴ Там само. – С. 68 (40^б).

Далі викладено основні умови Зборівської угоди, яка забезпечувала недоторканість земель, міст і сіл, що належали запорізьким козакам. Однією з умов перемир'я підкреслювалося: "... 40 (сорок) тисяч дніпровських козаків, котрі допомагали нам і знаходяться у підпорядкуванні хана [Іслам Гірая III], повинні від Вас отримати зарплату без затримки. Ви повинні забезпечити недоторканість фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось із козаків буде скаржитися, то це буде означати порушення Вами даного договору. Тоді будете покарані²⁵".

У розділі про Іслам Гірая III з твору "Процвітання ханів" Г. Султана вузловим моментом є опис війни з Польщею 1649 року, який у своїх істотних рисах збігається з відомостями Сенаї, і виклад головних умов переможців Зборівської битви, які, серед інших, гарантували недоторканість українських земель.

Отже, однією із п'яти зазначених умов визначалося: "Не завдавати шкоди козацькій країні [Україні]²⁶". Тут же автор згадує про вродливих невільниць, серед яких була і Гасекі Гуррем (Роксолана), котра стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Пишного (Кануні) і видатною історичною постаттю²⁷.

Для підтвердження об'єктивності даних, наведених Сенаї та Г. Султаном у своїх творах, про оцінку українсько-кримських міждержавних зносин у названий період, у третьому розділі вміщуємо докладний коментар відображених у цих джерелах історичних подій, встановлюємо внутрішній взаємозв'язок між різними частинами тексту, наводимо дані з інших історіографічних джерел, які торкаються висвітлених вищеназваними авторами питань, робимо власні висновки, що впливають з неупередженого аналізу наявних історичних документів. Наведемо деякі приклади.

У коментарях до §9 зазначаються причини національно-визвольної війни Б. Хмельницького, які проаналізовані на підставі європейських та українських історичних документів²⁸, що підтверджують відомості Сенаї. Кримський літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Проаналізувавши зародження та укладення українсько-кримського союзу (осінь 1647 – зима 1648 рр.), констатуємо наявність фактів дипломатичних зносин, в тому числі відзначаємо особисту участь

²⁵ Там само. – С. 71 (44^б).

²⁶ Див. ц. м. – С. 147.

²⁷ Див. коментар до названого твору, прим. 21.

²⁸ Див. *Мицик Ю.* Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. (За матеріалами "Кримських справ" РДАДА). // Пам'ять століть – К., 1999. – № 5. – С. 19–26.

Б. Хмельницького на чолі козацьких послів до Багчесараю. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією, насамперед для успішного ведення визвольної боротьби на українських землях, вигідним і для кримської сторони щодо розв'язання її економічних та політичних проблем. Таким чином одне з головних питань дисертаційного дослідження – причини і перспективи укладення вищезазначеного союзу в середині XVII століття – доведено до свого об'єктивного розв'язання.

У коментарях до §10 наводяться факти практичної реалізації вищезгадуваної угоди: I-й спільний похід Іслам Гірая III та Богдана Хмельницького на Річ Посполиту в травні 1648 року, вдала битва запорізьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами, 17-денна блокада містечка Бойтен, яка завершилась остаточною поразкою польських військ, а татарсько-козацька армія одержала першу перемогу.

Сенаї називає чисельність запорізьких козаків (3500 чол.), котрі перебували на службі Речі Посполитої та перейшли на бік Б. Хмельницького і полонених ними польських воїнів разом з командирами (80 чол.), котрі були страчені козаками. Зазначається, що ці козаки раніше стали на бік Барабаша і виступили проти своєї батьківщини.

Тут же подано ретельний коментар битви під Корсунем на основі документального підтвердження спільних дій козаків та кримців, що сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня – червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Констатуємо збіг літописних даних з відомостями Сенаї.

До §13 подано коментар про нову військову кампанію, розпочату князем Ієремією Вишневецьким, котрий відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих на Україні селян. Задokumentовано факт захоплення фортеці Животів, населеної євреями.

Важливо підкреслити, що один із коментарів до §13 побудований на листуванні великого візиря, Агмед Паші, Іслам Гірая III, Владислава IV та деяких польських сановників про врегулювання взаємних претензій у зв'язку із здійсненням спільних українсько-кримських дій проти Польщі. Новий візир Коджа Мегмед Паша вказує, що умовою ненападу кримської армії на Річ Посполиту є регулярна сплата данини ханові, узгодженої разом з польською стороною.

Зовнішньополітична дипломатія Б. Хмельницького була спрямована на те, щоб заручитися підтримкою сусідніх держав у подальшій боротьбі за незалежність України. Зокрема, у липні 1648 року він уклав морську торгівельно-військову конвенцію з Блискучою Портою.

Також зазначаємо, що під Пилявцями гетьман вирішив іти на Галичину, де вибухнуло повстання під проводом Семена Височана, котрий командував 15-тисячним військом, а пізніше – до Львова, який було здобуто 15 жовтня 1648 року.

Продовжуючи коментування вказаного параграфу, наголошуємо на розвитку міждержавних зносин України з Кримом після попередніх двох перемог над польською армією. Уточнено хронологічні дані за літописом Сенаї. Наведено факти про вірність Б. Хмельницького раніше укладеній угоди з Іслам Гіраєм III.

Літописець називав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою блокадою міста і зняття її за викуп та ін.

З коментарів до даного параграфу випливає висновок, що подальший розвиток кримсько-українських стосунків каталізував процес державотворення в Україні та сприяв розв'язанню політичних й економічних проблем Криму.

У коментуванні §15 зазначається, що дані Сенаї про співпрацю України й Криму в 1648 році у вирішенні передусім політичних проблем засвідчуються різними джерелами.

Проаналізувавши цитовані джерела до даного параграфу, робимо висновок, що саме відомості Сенаї відтворюють найточнішу хронологію Збараської війни, в них зафіксовано битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність польської армії та службу у ній євреїв, про розвідувальну діяльність кримського війська, докладно описано хід та умови перемир'я. Сенаї всебічно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорізьких козаків.

Хронологізовані факти зі Збараської війни повідомляються і в іншому творі кримської історіографії – “Процвітання ханів” (в розділі про “Іслама Гірая III”) Г. Султана (у ньому викладено основні умови перемир'я).

Подаємо оцінку Зборівської угоди, яка хоч і була нетривалою і невдовзі порушилась, усе ж уможливила запорозькому гетьманові зміцнити міжнародну позицію України, зокрема у стосунках з Високою Портою.

Коментарем до §16 параграфу визначено точний родовід Іслам Гірая III аж від Чингізхана (подано генеалогічна схема).

У коментуванні до §20 йдеться про похід Крим Гірай Султана та Б. Хмельницького у 1650 році на Молдову і поразку воєводи В. Лупула, про прохання Іслам Гірая III до Б. Хмельницького прислати війська для походу на Московію.

Гетьман мав за мету змусити В. Лупула стати на бік України. Молдовський володар, незважаючи на свою васальну залежність від Порту, був прихильним до короля, навіть підтримував польських шляхтичів у війні з запорізькими козаками. Тому османський уряд дав українському гетьманові згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. Внаслідок укладення династичного союзу Б. Хмельницького з В. Лупулом було здобуто важливі політичні й економічні переваги для новоствореної українсько-козацької держави.

Підсумовуючи розгляд оцінок міждержавних стосунків України та Кримського ханства у середині XVII століття з названих творів, слід підкреслити, що вони є одними з основних джерел тюркської історіографії, щодо даної проблеми. Автори відобразили у своїх творах загальну політику уряду Багчесараю відносно розвитку дипломатії у вказаний період, яка полягала у взаємній користі в досягненні державницьких цілей Криму й України.

Джерело історії Османів засвідчує зародження українсько-кримського союзу та процес розвитку політичної співпраці, яка створювала сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної боротьби в Україні та розв'язання соціально-економічних проблем обох сторін.

РОЗДІЛ

II

ЛІТОПИС СЕНА'Ї
“ІСТОРІЯ ХАНА ІСЛАМ
ГІРАЯ ІІІ”

II.1. Переклад літопису українською мовою

[Вступна частина]

*Від імені милостивого і милосердного
Аллага!¹*

(16)* Безмежна слава і хвала Всевишньому Аллагу, який дарував багато щедрості та великодушності. Він удосконалював і зміцнював закони шаріату і діянь пророка Мугаммеда², загасив полум'я погано природжених, тим не залишив світ земний бездоглядним. Хай повниться світлом його гробниця, володаря нескінченної милості та глибокого розуму. “Ми, безперечно, є синами меча³”, згідно до висловлювання нещадним блискучим мечем і священною війною здобув і перетворив країни невірних та безладу на мусульманські, зруйнувавши палаци, які були заповнені злочинцями, підняв переможні знамена ісламу на вершині гір щасливого майбутнього. Нехай завжди сповнюється між родами, сім'ями і друзями пророка Мугаммеда заповіт всемилостивого Аллага, щоб бути “лагідними між собою і суворими проти невірних⁴”.

Це – Я, убогий, малоздатний, кволий – давній слуга Ель-Гадж⁵ Мегмед, колишній писар Гаканського дівану, від батька та діда підданий палацу Чингізхана, деякий час провів у самотності, творячи молитви, після чого, (2а) за клопотанням гакана високого палацу, обіймав посаду кадї⁶ (судді) із денною платнею в сто п'ятдесят акче⁷. Син світлої, як сонце, ханської династії⁸ (а Поріг його палацу високий, як небо) вічний переможець і славний серед нащадків роду володарів Золотої Орди, достойний захисник із покоління Чингізидів⁹, котрий нагонить жах на ворогів релігії¹⁰ своєю шаблею та стрілами, а на полі битви завдає поразки ворогам, хробрый муж, султан, син султана, син Девлет Гірай¹¹ хана¹², сина Селамет Гірай хана, Іслам¹³ Гірай III (хай вічно триває існування його держави, вічно сяє сузір'я щастя, прикрашається і зростає велич, вінчається успіхом його діяльність, удосконалюється його держава та примножиться радість його на землі). Він милосердним поглядом своїм надав мені можливість відпочити.

* Номерація сторінок (1⁶, 2⁴, 3⁶...) тексту в українському перекладі максимально наближена до номерації в тексті оригіналу.

Під час розлуки з ним і на перших порах його володарювання з кожним місяцем і роком Я міцнів у силі та набирився зрілості, як світле сонце і перлина світу, блискуча зірка у сузір'ї неба мудрості.

Саме його [Іслам Гірай] III іменем має бути названо сторінки "*Шегнаме*"¹⁴ Чингізидів, У цих важливих справах, аби заручитися підтримкою, Я отримав радісне повідомлення від візира¹⁵ Сефер (26) Газі Аги (нехай Аллаг возвисить його славу), завжди готового обороняти державу, подібного до Арістотеля¹⁶. Але в той час слабкість моєї сили досягла крайньої межі, не було сил говорити і писати. Однак, оживились завмерла душа і серце від тієї радісної вісті Сефер Газі Аги. Коли співучий язик мій був замкнутий у тісну клітку вуст, ніби зів'ялий лист, його порада повна добрих слів [компліментів] воскресила мене із мертвих, розвеселила душу і дарувала щастя.

Я Відразу почав розмовляти, ніби шарпаний пристрасною соловей¹⁷.

Скоряючись цьому повелінню, негайно почав писати свою повість. Працюючи над цим твором, Я уникав розтягнутості та поверховості. Мої шляхетні слова підтверджують те, що ця книга дуже змістовна і стисла.

З допомогою Всевишнього твір здобуде загальне визнання. (За) Заради найвищого Володаря всього – Всевишнього – розповідаємо про те, що собі залишили. Нехай Господь Аллаг возвисить пророка Мугаммеда, Мир Йому, і покаже його зрілість та красу. Амін.

§1. Прибуття Іслам Гірая III до Кефе¹ і прийняття престолу в Багчесарі²

Першого дня місяця Джемазієлеввела року тисяча п'ятдесят четвертого³ над героїчним містом⁴ кримської країни – Кефе зійшло і засіяло променисте сонце, а вночі з'явився півмісяць із безмежного світу з яскравим світлом. А потім прапори⁵ з ознаками перемоги були спрямовані до столиці його високого султанату Багчесараю. Третього⁶ дня того ж місяця один із хоробрих ширінських⁷ беїв Кутлу Шаг Мірза⁸ був ушанований каптаном⁹ і призначений головнокомандувачем татарського війська, що рухалося як вітер. Після прийняття рішення про похід на московські землі, п'ятого¹⁰ дня того ж місяця відбулося сходження його величності Іслам Гірая III на трон Чингізидів¹¹. Коли розголос урочистого прийняття престолу та героїчна слава його дійшли до навколишніх країн¹², обличчя друзів засяяли радістю, (36) вони достоту були ошчасливлені, а вороги перелякалися.

Той день був по-справжньому веселий і святковий. Весь люд, що за кількістю присутніх нагадував день Останнього суду¹³, переживав ве-

лику радість. Народ тоді склав присягу на вірність, вельможні командири¹⁴ одержали відзнаки, а весь люд – сповнення своїх надій¹⁵.

§ 2. Призначення високоповажного Крим Гірай Султана¹ калгаєм²

Двовірш:

*Був написаний по-справжньому,
Справедливий час його правління.*

Хвала Аллагу, що в дні його³ мудрого правління і справедливого халіфату⁴ була розповсюджена правда на весь світ і задоволено потреби народу. Кримські землі⁵ та країни Черкезів⁶ і Ногаїв⁷ було забезпечено миром та добробутом. За часів володарювання мусульмани набули левиної сили.

Двовірш:

*Він справедливістю здобув світ і
обдарував народ милосердям,
Він з мечем вирушив у похід і,
проявляючи гуманність, продовжував правити.*

У той самий день⁸ щасливий, згідно з законом та звичаєм⁹ Чингіза, світлим обличчям, як сонце щастя, полярна зірка щедрої долі, центр Землі, (4а) прикраса одягу (каптану) султанату, з силою наказів і клейнодів з перснем завойовник країн, захисник всього народу і мусульман, опора держави і нації син Девлет Гірай хана, сина Селамет Гірай хана, призначив свого улюбленого брата Крим Гірай Султана¹⁰ на посаду калгая. Потім одягнувши його в дорогий каптан, наділили ознаками пошани володарів світу, а також з високою честю направили до столиці свого непереможного султанату – Акмесджіду¹¹, де розташований його палац. Подолавши недалекий шлях, вони наступного дня¹² урочисто прибули до місця знаходження трону його султанату в Акмесджіді.

Згодом із походів на черкезів щасливо повернувся двоюрідний брат¹³ І.Г.ІІІ, єдина перлина в короні султанату, як лицар Сам¹⁴ на полі змагань, а в день битви – як Рустем¹⁵ і Ісфендіяр¹⁶, син Селамет Гірай хана, син Мубарек Гірай хана. Після того, як він з'явився з радісними вістями перед ханом та був удостоєний честі поцілувати його величності руку, тоді відповідно до законів Чингіза (4а) Газі Гірай Султан¹⁷ був возведений на посаду Нуреддіна¹⁸ та обдарований каптаном. Йому вділено було щедрот, ласки і доброти, від чого душа повниться радістю, а потім на породистих вишколених конях був споряджений до палацу Гаджі¹⁹ – столиці свого щасливого султанату.

Так само кожен з інших державних мужів, видатних осіб та принципів зайняли відповідні посади. Всім уповноваженим державним особам була виявлена висока честь та пошана. З давніх-давен, згідно з каноном Чингіза, чотири вищі чини, звані “карачами”²⁰, були призначені емірами однієї з хоругв (губернаторами областей). Першим був призначений емір хоругви Ширінів²¹, другим – емір хоругви Мангітів²², третім – емір хоругви Седжевітів²³, а четвертим – емір хоругви Аргинів²⁴. Всі ці посади були родові, тому еміри не підлягали усуненню. Видатні діячі цих родів завжди володарювали до кінця життя. Після затвердження на відповідних посадах усі ці беї (керівники, командири) в той же день одягнули каптани, за звичаєм ведучи своїх коней.

Крім них, багато представників від інших емірів, (5а) згідно давнього звичаю, були призначені на відповідні посади і деякі відомі командири відряджені на прикордонну службу. Існує прислів'я: “Лук віддай тому, хто ним добре володіє, а владу тому, хто зуміє нею розпорядитися”. Нові призначення цілком відповідали його змісту. Цим, вважаю, сказано все.

§ 3. Намір володаря Іслам Гірая III здійснити військовий похід та пограбування країни черкезів

Коротко кажучи, безмежна, як високе небо, сила завжди непереможного падишаха Іслам Гірая III, що з величезним військом став радісним і щасливим. Час його був успішним. Він насолоджувався здобутим багатством, вів сповнене утіх життя і розкошував у щасті. Стежив за дотриманням у своїй країні найвищих традицій султанату і при цьому виконував обов'язки володаря. Таким чином він вирішував важливі державні справи, зміцнював закони шаріату, створював добробут народу. Коли він займався залагодженням цих справ, надійшли радісні вісті про вдалі походи¹. Почали говорити про те, що населення кримської країни довгий час не бачило здобичі. Весь народ був утішений початком правління Іслам Гірая III.

І справді, невдовзі було приведено багато московських полонених² – тому, якщо із однієї п'ятої частини³ здобичі (5б) було взято хоч одну десяту її частину, то й тоді тисячу осіб ясиру було отримано з цієї одної п'ятої, яка була роздана народу. Всі татарські воїни повернулися здоровими та з багатством. Зробили стільки добрих справ, бо ніхто з них не потерпів від противників релігії.

Хвала Аллагу Всевишньому, хан Іслам Гірай III вже напочатку свого правління врятував народ від страждання. Так, коли був усунутий один із відомих тодішніх деспотів, на тривалий час шаблі татарських воїнів перестали сікти. Вже на початку війни з противниками,

завдяки його намаганню та великій енергії, їхні шаблі набули гостроти, почалася його І.Г.ІІІ плідна діяльність. З дня на день, з місяця в місяць, навіть з року в рік, примножувались славні здобутки та перемоги його величності.

З настанням зими виникла потреба учинити похід на країну черкезів. Тому першого грудня того ж року⁴ хан його величності з блаженством і високою честю, особисто спрямував свої тріумфальні прапори у черкезьку сторону і гірський Кугістан⁵. (6а) Піднявши свою шаблю, вирушив у похід зі столиці високого султанату, а сьомого⁶ дня після того почалася сувора зима і встановилися сильні морози. Замерзли ріки на їх шляху, і це полегшило завдання настільки, що зайве й писати.

Чорноморська протока знаходиться між фортецями Керч⁷ і Тамань⁸ і має довжину в дев'ятнадцять миль. В інші часи ісламські воїни, маючи незліченну кількість кораблів, не в змозі були переправитися через неї навіть протягом двадцяти днів. Волею Аллага і завдяки зрілості й мудрості Іслам Гірая ІІІ ця морська глибина промерзла і стала рівною, зручною дорогою, неначе міст із заліза, тому перехід виявився дуже легким, словом, замість місяця сю відстань було перейдено за тиждень.

Перетнули великі ріки та моря, які становили перешкоди на шляху. Потім здобули навколишні країни й рівнини з їхніми багатствами та полонили молодих сильних чоловіків і дітей, черкезькі сім'ї, котрі живуть у великих гріхах, незрівняно чарівних та приємних дівчат, а також захопили безліч повнолітніх юнаків. Протягом двадцяти днів безліч миловидих дівчат, яснолицих рабниць і чоловіків, котрі належали до здобичі кагана, було відправлено в дарунок (6б) щасливому палацу Османської держави⁹. Після того, як було зібрано все, повернулися до раєподібного Багчесараю.

Один з черкезьких володарів, хоробрий чоловік на ім'я Ак-Чумак¹⁰, свавільно виступив проти уряду¹¹ Чингізидів і виявив при цьому непокору й хитрість. Хоча кілька разів раніше ходили до нього з метою помсти, але не в змозі були здійснити цей намір. Тільки тепер він був знищений вогнем героїчної зброї султана¹², зсутеніло і закінчило свій плін його життя. Ця обставина принесла багато лиха іншим черкезьким командирам. Підкорилися владі черкези, котрі не схиляли голови ні перед ким од часів завоювань Тімура¹³, вожді різних народів та племен, які знайшли сховище у підніжжі гори Ельбрус аж до Залізної Брами¹⁴, а також народ Дагестану, що живе у гірській місцевості між Каспійським та Чорним морями. Всі вони з'явилися перед ханом Іслам Гіраєм ІІІ у його резиденції і заявили про покору, принісши дари, на які спромоглися, і привівши без ліку молодих дівчат.

Отже, декого було нагороджено за послуги, а декого застерegli. Ту зиму перезимували у країні черкезів. Повернулися щасливо (7а)

напровесні з незліченною кількістю прекрасних невільниць, подібни: до світлого півмісяця і планети Юпітер, прибули зі здобиччю, і здоро вими до столиці султанату Багчесараю.

Двовірш:

*Воїни найщасливішого володаря і Хосрева¹⁵,
котрий любить свій народ,
Куди б не йшли, повертаються зі здобиччю.*

І цього разу, завдавши поразки противникам І.Г.ІІІ виявив по кірність Високому Падишахові¹⁶, ласкавому до своїх слуг, від батькі до дідів володареві трьох частин світу у різних часах, господарев арабських, аДжемських¹⁷ країн та Анадолу¹⁸, султанові всіх султані свого часу і халіфу династії османів, його доброчинному Порогу (Блис кучій Порті), що височить до неба, вмістилище багатства.

Двовірш:

*Тінь Аллага, падишах часу і Хосрев країн Турану¹⁹
та Ірану, володар світу султан Ібрагім хан.*

Нехай Аллаг благословить і продовжить до нескінченності існу вання його держави. Підготували сто п'ятдесят відібраних прекрас них полонянок, подібних до райських дівчат, з осяйними обличчями схожих на зорі. Вони були відправлені в Істанбул під особистим на глядом Субган Газі Агі²⁰, відповідального за скарбницю.

§4. (76) Надсилання володареві незліченних дарунків для падишаха Руму¹, хай Аллаг дає йому вічне володарювання

Щасливий падишах світу, який з повагою прийняв подарунки хан: Іслам Гірая ІІІ, звелів² суходолом послати в Багчесарай одного з дов ірених слуг “капичибаши”³ з листом султана, і шаблею, оздобленок коштовним камінням, яка підкоряє і знищує противника, з двома кап танами із соболиного хутра та іншими неоціненними подарунками, з які ще почесні було виявлено і вручено дари йому [для капичибаши ханом, описати звичайними словами неможливо⁴].

Піввірш:

Аби про міста великих писати, треба мати підстави.

В цей час трапився один дивний і незвичайний випадок. Вибухну ла суперечка між “капукуллари”⁵ та кінним військом, в результаті чоґс був випадково убитий один із відомих командирів на ім'я Шах Кулу У зв'язку з цим погіршилися стосунки між воїнами та командирами Не кожен смів проявити ненависть, але деякі (8а) люди малого розуму стали причиною таємно організованого підбурювання війська

Вони пред'явили Сефер Газі Аги, уповноваженому пильнувати громадський порядок в державі, наклепницькі звинувачення⁶. Він погодився з таким поворотом справ, хоча й надалі залишався впевненим, щиро вірячи в справедливість гакана та його держави. Разом з тим, він чимало часу провів на самоті під хоругвою ширинів.

Однак, у результаті – неодноразово дізнались про його, Сефер Газі Аги, правоту і вірність. Справедливі слова⁷ пророка, “Хто остерігається зла, той убезпечить себе” тут підтвердилися. Так само висловився у своєму вірші Мевлана Фізулі⁸ із Багдаду, ніби про його високу славу!

Двовірш:

Не має кінця віковичне щастя,

І не має бути сплюндрованим сонячне світло

на землі.

У цей час будь-які прояви відваги походили від похвальної діяльності Сефер Газі Аги. Якби для здійснення військового походу на Москву в ту сувору зиму був призначений головнокомандувачем кримського війська один з непереможних татарських емірів, (8б) а не славний командир з династії Чингізхана очолив його, то старі командири передавали б справу один одному, і неможливо було б належним чином керувати ісламським військом. Ніхто з командирів справно не виконував би свої обов'язки. Люди б говорили: “Без сумніву, потрібен славний султан” – і вважали за необхідне зустрітися з вищеназваним Сефер Газі Агою. Але, найщасливіший хан Іслам Гірай III призначив головнокомандувачем війська свого двоюрідного брата принца Нуреддіна Султана, героя часу Рустема⁹ і Ісфендіяра¹⁰, тобто Газі Гірай Султана¹¹.

Детальна розповідь про цю велику війну, була б дуже довгою. Коротко кажучи, цей щасливий принц тієї суворої зими на чолі величезної армії, долаючи перешкоди на шляху, який протягався через рівнину та пустелю названу степом Гійгат¹², вступив у московську країну. Оскільки ця дорога була дуже довгою, тож доти неможливо було здійснювати походи в ті краї.

Завдяки щасливій долі Іслам Гірая III, без труднощів переходили через замерзлі ріки (9а), що зустрічалися дорогою. Отже, протягом сорока-п'ятдесяти днів була легко зруйнована країна лихого князя московського, населена невірними. Зрівняли з землею багато багатозбудованих фортець. Вся навколишня територія була сплюндрована і пограбована. Завдали московському люду такої шкоди, що за всю історію він не зазнавав більшої поразки, що призвело до бездіяльності та неспромоги його. Кримські воїни здобули такий успіх, таку блискучу перемогу та незліченну здобич, що ніхто подібного не чув та не бачив.

Слава і хвала Всевишньому Аллагу, що шабля ісламу виявилася гострою, а доля володаря І.Г.ІІІ щасливою. Тому всюди, де зустрі-

чалися військові табори¹³ лихого царя московського, хоробрі та сміливі воїни татарські завдавали їм поразки. За короткий час вороги здалися, принизилися і заплакали. Прокляті невірні постали перед героїчними командирами з похиленими головами. Тіла загиблих на полях бою московських воїнів утворили невеликі гори. Тільки Аллаг знає кількість повержених противників шаблями мусульман. Вони вивезли чимало прекрасних дівчат і юнаків, незліченну кількість здобичі, що неможливо й описати. (96). Зруйновано селища і містечка країни невірних, які простягалися направо і наліво. Надано підлому царю московському помилування з умовою, що він відтепер щорічно і без порушень виплачуватиме давно встановлений подушний податок і данину. Крім цих податків, московський цар згідно давньоукладеної угоди відправив кримському ханові безліч шуб з хутра соболів, шапок з куниць, горностаїв і сріблястих лисиць, оздоблених золотом, на суму сто тисяч золотих талярів, дорогоцінних речей загалом на суму сто тисяч золотом у скарбницю. Зокрема, згідно звичаю та закону Чингіза, всі командири та відомі державні мужі кримської землі мало отримати щорічну данину і подарунки. Царем Московії були прийняті такі умови договору. Після укладення угоди¹⁴ ісламські воїни разом з послами¹⁵ царя, здоровими та зі здобиччю повернулися додому.

Як тільки армія вирушила назад, з волі Всевишнього Аллага, на безмежних рівнинах випало стільки снігу, що перевищував людський зріст, тому ісламські воїни не в змозі були, обтяжені здобиччю, подолати кіньми снігові кучугури. Отже, в цей час його величність Сефер Газі Ага (10а) разом з хоробрим і славним командиром Тугай Беєм взяли на себе у таких важких природних умовах командування армією. Вони левиними зусиллями проклали шлях до порятунку. Ісламські воїни, наслідуючи цих двох сміливців і здолавши великі труднощі, урятувалися.

Хвала Аллагу, що з його допомогою мусульмани здобули свободу, яка оспівана в дестані (епічній розповіді).

Двовірш:

*Вишикувались воїни, ніби каміння у вервиці,
А ті два герої скріпили її.*

За допомогою Аллага багато днів обидва герої з високою відповідальністю, покладаючи надії на всевишнього Аллага, з честю виконуючи свої обов'язки, піклувалися про ісламських воїнів, при цьому дотримуючись законів релігії та держави. В той же час вони не трималися жодної посади. Незважаючи на те, що їх сили і можливості були обмежені, наперекір хворобі і відірваності від людей, вони сумлінно захищали честь і славу своєї держави.

Таким чином завдяки отим двом хоробрим підкорювачам світу ця війна завершилася блискучою перемогою¹⁶.

§ 5. Повернення Нуреддіна Султана¹ з московського походу

(106) Двовірш:

*Світло його часом стає ще світлішим,
Адже воно запалюється ізсередини.*

Коротко кажучи, щасливий принц Нуреддін Султан на чолі великого війська після багатьох перемог з незліченною здобиччю повернувся до Високого Порогу² його величності Іслам Гірая III. Після отримання цінних дарунків та поздоровлень він заявив про те, що й надалі служитиме йому з найвищою честю. Потім надаякий час віддався розвагам.

§ 6. Прохання командира прикордонного загону Азова Мустафи Бєя про допомогу

Раптом прибув чоловік від захисника¹ прикордонного замку Азова, хороброго воїна на ім'я Мустафа Бєй, з повідомленням уряду про напад ворогів релігії на фортецю Азак² (нехай допоможе йому Аллаг), щоб мечем оволодіти нею. Тому Іслам Гірай III, котрий завдає поразки противникам і лагідний до друзів, негайно зібрав силу із непереможних воїнів та вирушив на поміч. Командиром цього війська був призначений щасливий принц Нуреддін Султан.

§ 7. Похід Нуреддіна Султана до кордону Азова

Була тоді благословенна пора провесни¹. Щасливий принц (11а) на чолі постійної ісламської армії, як світле сонце на високому небі, причетний до славетної плеяди, долаючи відстані доріг, швидко рухався вперед.

Двовірш:

*Ніби легкий вітер весняний,
Оглядаючи, проминав краї.*

Ці пейзажі ранньої весни заповнювали тисячу разів цього яснолицього принца. Словом, за короткий час він прибув на допомогу азовській фортеці.

Та фортеця була дуже міцною та непохитною на кордоні Ісламської землі. Траплялося, її відбивали у ворога, бувало знову віддавали

назад противнику. Ще від часів султана Магмуд Газневі² йшли славні війни за неї, відомі всьому людству. Тому уся її земля була просякнута кров'ю. В той час, коли мешканці кликали на допомогу, цей принц щасливий разом з підлеглими йому командирами хоругви Ширінів³ та Аргинів⁴, а також багато інших сміливців, як уже згаданий Тугай Бей, піднявши свої шаблі, почали наступати, з кличем: "Аллаг! Аллаг! Аллаг!"⁵ (116), стріляючи з гармат у найближчого ворога. Дали священний бій, як величний Гусейн⁶. Готові загинути за свою віру⁷, напали з усіх сторін і оточили противника, завдали шаблями блискавичних ударів ворогові.

Так само, згідно значення святого гадісу⁸: "Іслам понад усе, і немає нічого вищого за нього", – не лишилося жодного сліду переможених. Азовська рівнина та болота заповнювалися тілами загиблих. А ті, хто вцілили від меча, потрапили в полон чи кинулися в ріку Дон і лише дуже мала кількість козаків⁹ [донських] втекла та врятувалась.

Усі гармати, рушниці та інша зброя противника залишилися перед фортецею Азова¹⁰. Було захоплено чимало різної здобичі. Щасливий та радісний Нуреддін Султан деякий час перебував у фортеці Азов, влаштовував там бенкети та розважався. А захисник фортеці Азову Мустафа Бей з великою пошаною та почестями пригощав його і вручав подарунки. (12а)

Далі учинили найщасливішому володареві свого часу Іслам Гіраю III молитву та благословіння. Після цього уже неодноразово згаданий Нуреддін Султан вирушив на батьківщину через країну Черкезів та Кугістан¹¹.

В ту зиму він прибув до племені черкезів, взявши тут прекрасних дівчат та юнаків. З'явився з Істанбула візир на ім'я Муса Паша¹², подібний до Асафа¹³, що посідає трон схожий до трону Сулеймана¹⁴, і привіз на галерах скарбницю для фортеці Азова. Але цієї зимової пори він був змушений здійснити подальшу подорож суходолом. Тому попросив допомоги у володаря Іслам Гірая III. Хан у відповідь на це прохання відрядив свого брата Крим Гірай Султана¹⁵ на його підтримку. Він у щасті та успіхові, у благості вирушив у дорогу разом з названим пашею, просуваючись від постою до постою, полюючи і влаштовуючи лови, з радістю доставив скарбницю до місця призначення.

Після цього той принц [Нуреддін Султан] прибув і став перед Високоповажним володарем, підкорювачем світу, як планета Юпітер у сузір'ї, Іслам Гіраєм III та був ушанований, поцілувавши руку його. За отриману перемогу¹⁶ обдарували його каптаном і, згідно з канonom та звичаєм Чингізидів, виявили велику шану¹⁷.

**§ 8. Призначення (втретє) володарем Іслам Гірасм III
його величності Сефер Газі Аги
на посаду ханського візира¹**

Всевишній Аллаг призначив для кожної справи відповідний час: “Всьому є свій час”. Після цього згадаємо, що коротко писалося про причини усунення² благорозумного і розсудливого візира Сефер Газі Аги, подібного до Арістотеля й Асафа свого часу, з очей володаря І.Г.ІІІ. Отже, коли так трапилося, візирі, які зайняли його місце, конфліктуючи між собою, не знайшли в собі ні сил, ані здібностей до наведення належної дисципліни в справах держави та в керуванні народом. Виявилася справжня вартість кожного з них. Тому, протягом двох років кримська країна переживала час застою та безладу. В результаті країна прямувала до занепаду. Тому, за допомогою Аллага, (136) знайшлася людина, котра відзначалася щирим світоглядом та далекоглядністю, Сефер Газі Ага, за він довгий час не втратив свою гідність. Засвітила зірка його щастя, знову виявивши йому довір’я, пролилася на нього милість володаря³.

**§ 9. Прибуття гетьмана¹ [Б.]Хмельницького
до володаря держави найщасливішого Іслам Гірая III
і доброзичливе ставлення до його прохання
про допомогу**

Першого дня місяця зілкаде року 1057 (тисяча п’ятдесят сьомого)² на початку візирату Сефер Газі Аги всі конфліктуючі сторони між собою помирилися і потиснули навзаєм руки. Вишикувалися воїни з командирами, ніби з’явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому обнадійливому розвитку подій, які освітлювали світ, збавляючи гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням усіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів релігії, почепивши шаблі боротьби на портупеї та покладаючися на прихильність володаря часу І.Г.ІІІ.

Хороброго Тугай Бея – сміливця (136) гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман³. У цей час польські “пси”, шляхтичі та магнати, котрі вважали себе вельможними особами, розпалили ворожнечу з козаками, що розташувалися на берегах Дніпра⁴. Більше того, з метою знищення козаків, відрядили військо. Коли йшли готування до війни з козаками [запорозькими], командиром дніпровських козаків був [Б.]Хмельницький⁵, який прихильно ставився до релігії ісламу та мав бажання прийняти її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллага.

Згаданий [Б.]Хмельницький, будучи сміливим та безстрашним богатирем, викинув із серця давню свою ворожість до релігії [Ісламу], прибув до хана І.Г.ІІІ. Потім попросив допомоги для війни проти поляків⁶ Його послі⁷ в Багчесараї виказали свою лояльність. Також повідомили про свою неспромогу [протистояти противникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога Чінгізидів, незважаючи на провини і непокору (14а) в минулому, всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку⁸. Він І.Г.ІІІ, проголосив: “Ми не можемо не захистити тих, хто прихильється до Високого Порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо навіть вони й християни, не повинні терпіти від своїх гнобителів”. Тому звелів він негайно послати на допомогу⁹ Б.Хмельницькому татарських воїнів та славетних командирів. Все прикордонне військо Фераг-Керману було передано в підпорядкування Тугай Бекю, призначеному головнокомандувачем цього війська. Відразу за цим його величність Іслам Гірай ІІІ, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра Македонського, почав готуватися до походу¹⁰. В ту щасливу пору, навесні¹¹, запланували розпочати похід проти ворога. Тож, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну.

§ 10. Рішення його величності, найщасливішого володаря нашого часу про похід¹ на невірних поляків та розповідь про вітроподібних татар-сміливців, які під час битви з польськими вояками, захопили противників і завдали їм поразки (I похід)

(146) Було то сімнадцятого місяця ребіульагір 1058 (тисяча п'ятдесят восьмого) року². Існує такий арабський вислів щодо непереможного Алі як меча Всевишнього сина Абі Таліба³ про те, що “хто відправляється на подорож у понеділок, той повертається з успіхом⁴”. У той світлий день⁵ і щасливу годину піднялися державні прапори, очертані ознаками перемоги, в центрі Багчесараю – столиці султанату найщасливішого володаря Іслам Гірая ІІІ. Потім з усіх сторін пролунали молитви і смиреноно склали поклін Аллагу⁶. Після благословінь та співу святих суре “Здобуття”⁷, “Допомога”⁸ і “Щира відданість”⁹, подавали милостиню убогим, блаженним та німічним людям. Далі з добрими намірами вирушили в похід. Володар світу та свого часу¹⁰ здійснив перед тим двократний намаз – гаджет¹¹. Молився про допомогу Всевишнього. Після молитви та співу суре “Правдивої сповіді”¹² (15а) особисто озброївся необхідними військовими обладунками і був готовий вирушити. Таким чином озброївшись, і його

воїни сіли на своїх коней, після чого з великою гордістю і поважністю вишикувались. По праву і ліву руку візирі, вчені¹³ та мужі добродітності теж приєдналися до війська. Гучний звук мегтера¹⁴ заповнив весь світ. У той світлий день¹⁵, зупинилися відпочити на привалі у містечку Елма-Сарай¹⁶.

Другого дня ще відпочивали в цьому благословенному місці. Тут же з великою урочистістю приєднався до армії, праве крило султана-ту, брат хана калгай Крим Гірай Султан¹⁷. Він негайно зустрівся з Іслам Гіраєм III.

Тоді ж відбулося велике зібрання з нарадою, розмовою та розвагою. Вранці ударили в бубни й армія вирушила в похід та прибула до містечка Бор-Чокраги. Там також відпочивали один день і саме там упевнилися в неминучості перемоги¹⁸.

Ще перед тим 3500 (три тисячі п'ятсот) запорозьких козаків¹⁹ на своїх чайках прибули по Дніпру. Вони затримали 80 (вісімдесят) польських вояків разом з 20 командирами і постинали їм шаблями голови. 3-поміж них трьох відомих (156) полковників козаки узяли в полон²¹, пов'язавши їм руки, після чого одного²² із них привели до вищезгаданого гетьмана [Б.]Хмельницького. Двох²³ полковників з людьми Тугай Бея відправили до хана Іслам Гірая III. Ололудні того ж дня прибули до місця розташування армії. Таким чином на другому привалі з'ясувалося, наскільки ймовірна з усіх міркувань реальність щасливого часу перемоги найвищого володаря. Такі успіхи створили радісний настрій серед воїнів та у народі.

У п'ятницю²⁴, святий день мусульман, прибули до третього привалу, містечка Бойтен²⁵. Виявилось, що того дня, у цьому містечку головнокомандувач війська Тугай Бей разом з іншими командирами, зіткнулися із мерзенним головним табором польських військ. Після 17-денної блокади та запеклого бою вороги здалися і були страчені. Ісламські воїни отримали перемогу²⁶ і здобули незліченну здобич. Про це детально дізнаємося найближчим часом.

Перша значна перемога сталася (16а) дня 21 [двадцять першого] місяця ребіюльагір²⁷, у п'ятницю. Наступного дня 28 [в суботу] ранком високоповажний володар Іслам Гірай III, повелитель світу, разом з великим непереможним військом вирушив із названого містечка і прибув до міста Сари-Чакмак²⁹. У неділю³⁰ розташувалися поблизу річки Четірлік, на широкому та прекрасному полі для приємного відпочинку. В понеділок³¹ переходили через великий орський рів³² поблизу міцної фортеці кримського кордону та надійної опори його земель Фераг-Керман³³. Тут отримали радісне повідомлення про те, що увесь польський табір остаточно знищений³⁴. У цей же час відправили до головнокомандувача Тугай Бея одного з хоробрих мужів фортеці

Фераг-Керман на ім'я Бозман Мегмед³⁵. Ще один день відпочивали на цьому місці, коли надійшла вістка, що в певній місцині тритисячне (3000) військо противника, яке рушило на допомогу польському таборові, оточене з метою знищення³⁶.

Хвала Аллагу, що з дня день ширилися радісні звістки про перемоги щасливого володаря Іслам Гірая III. Забрало сил у поганого ворога протистояти ісламським воїнам, із котрих складався форпост армії. (166) Завдяки хоробрості та величі щасливої долі володаря І.Г. III ворог зазнав остаточної поразки.

В аєт з Кур'ану говориться: "Цю милість Аллаг дарує тим, кому побажає. Аллаг – володар великої милості³⁷". За допомогою Аллага прапори, позначені перемогою ісламу, були перенесені в країну невірних [поляків]. Понад сто тисяч (100000) воїнів-піхотинців формувалися в полки, дванадцять тисяч (12000)³⁸ стрільців, озброєних вогнепальною зброєю, вишикувалися на передній лінії. Продовжуючи військову традицію Чингіза і згідно з його законами, найщасливіший володар падишах І.Г. III зайняв своє місце на чолі армії. А командири ширінської³⁹ хоругви вишикувалися на правому фланзі, а мангутської⁴⁰ – на лівому фланзі. Таким чином упорядкована армія в середу, тобто двадцять шостою⁴¹ дня того ж місяця, розташувалась у гарному містечку Канеш-Обаси⁴². Після військової наради відпочили. В той самий день опісля полудня покинули це місце і ввечері прибули до селища Гьок-Еві⁴³.

У четвер⁴⁴ із цього постою вирушили далі та прибули до містечка Кайирлак⁴⁵, що поблизу однієї з відомих та величезних рік, схожої до ріки Ніл, під назвою Озі⁴⁶. Тут вони розташувалися для перепочинку. Того ж дня одного чоловіка направили до прикордонних охоронців і начальника варті (17а) запорозьких козаків, які несли службу поблизу Дніпра з метою перегону кораблів. У цей час прийшов кур'єр з наказом від І.Г. III згаданому Тугай Бею та християнинові гетьману дніпровських козаків Хмельницькому про те, що "вони повинні чекати над рікою Анкіль⁴⁷ до нашого прибуття з ісламським військом⁴⁸".

[а] Прибуття козацьких чайок

Пізніше, в п'ятницю, числа двадцять восьмого⁴⁹ місяця ребіюльагір, військо прибуло до фортеці Шагін-Кірман⁵⁰, яка побудована раніше одним із синів роду Чингізидів, Шагін Гірай Султаном⁵¹. Ця дуже міцна фортеця розташована над однією із великих переправ через Дніпр під назвою Діван-Кечиди⁵². Останнього дня місяця ребіюльагір, в суботу⁵³, припливли до цього місця численні чайки запорозьких козаків для забезпечення переходу війська на другу сторону р. Дніпра⁵⁴. Частина сміливих татарських воїнів, не дочекавшись прибуття козацьких чайок, спішно перепливали ріку. Для цього, за давнім звичаєм,

зладнали із болотних рослин [очерету, верболозу, зілля] спеціальні пристрої, які називалися “магмель”⁵⁵, і вчепившись за [гриви] коней, перетинали ріку та перевозили свої вантажі (176). Після того, як величезне військо остаточно переправилося через уже згадану велику ріку, подібну до Нілу⁵⁶, відпочили одну ніч на протилежному березі. Пізніше, в неділю, першого дня місяця Джемазієллевел⁵⁷ після полудня вони вирушили з цього місця і через чотири з половиною години дороги зупинились у прекрасній квітучій долині для спочинку. Наступного дня, в понеділок⁵⁸ зранку, вирушили далі та після п’ятигодинної дороги прийшли до берега великої ріки Анкіль⁵⁹ і трохи відпочили. Вони продовжували рухатися вперед уздовж ріки протягом трьох з половиною годин, і знову зупинилися на березі цієї ж ріки.

Третього дня місяця Джемазієллевел, у вівторок⁶⁰, вирушили із місця останнього постою і після шестигодинної дороги почали переправлятися через відому ріку, так звану Саксаканлик. Ще на попередньому пості захворіла половина скакунів татарських воїнів хворобою кундус⁶¹. Через те затрималися [вони] на годину коло цієї ріки, щоб попоїти коней.

[6] Стан польського війська]

Перед тим спеціальне військо на чолі з Тугай Беєм та іншими відомими кримськими командирами було вислане на допомогу запорозьким козакам. (18а) Вони уже не раз завдавали сильних ударів польському війську і знищили не один ворожий табір. Вище уже йшлося про це.

Однак, видатні державні особи та інші авторитетні командири недоброчинного польського короля згуртувалися довкола відомого командира фортеці Бар, гетьмана Потоцького⁶², що там тут перебував. Він мав двадцятичотиритисячне (24000) військо з найкращих воїнів, що влучно стріляло з рушниць, чудово володіло шаблями, – швидких, рухливих невірних противників, себто сатанинських слуг, та триста чи чотириста кінотників. Ними було захоплено близько двохсот (200) значних міст та фортець [українських]. Таким чином, за давнім звичаєм, кожен з них володів якимось великим краєм. Також мали у володінні скарбницю та військо. Відомі [польські] гетьмани: Калиновський, Ченявський⁶³, Адербольський⁶⁴, Балабанський⁶⁵, Софія⁶⁶ та Комісар⁶⁷ разом з іншими подібними Пишними командирами на чолі лукавої армії, не беручи до уваги силу кримських військ, (18б) з метою перемоги вирушили проти найщасливішого високого володаря часу І.Г.ІІІ. Після цього татарські війська сміливо вийшли вперед і стали перед ворогами, згідно з висловлюванням одвічного та всемогутнього Аллага в Кур’ані: “Воїстину Аллаг любить тих, що виборюють Його волдо одностаينو, ніби вони – міцний мур”⁶⁸. Таких маневрів

кримських воїнів поляки дуже злякались і в той же день відбувся великий запеклий бій⁶⁹.

Двовірш:

*Неможливо описати й охарактеризувати,
Пояснити та висловити ці події.*

Чотиривірш:

*Тремтіли гори, ніби від землетрусу,
І все навколо огорнула темрява.
Затоплену кров'ю землю, покинуту рослинністю,
Охопив вогонь і спалив квіти.*

(Продовження тексту). Коротко кажучи, в той світлий час третього дня місяця Джемазієлеввел [у вівторок]⁷⁰, воюючи підступних командирів противника не витримали натиску хоробрих татар. Тому, зазнаючи поразки (19а), почали втікати.

Двовірш:

*Неможливо порівняти леопарда з оленем,
Так само бій між левом та газеллю нереальний.*

Вони з пополотнілими обличчями не змогли встояти перед героїчними діями ісламських воїнів, тож змушені були кинутись навтьоки.

Двовірш:

*Не мали більше шансів вони,
Жодна людина не могла урятуватись.*

(Продовження тексту). Вищезгадані відомі польські гетьмани та командири потрапили в полон. Усі їхні солдати були страчені шаблями. Уся скарбниця поляків перейшла до рук кримського війська. Найбідніші татари одягали дорогі шуби, кожухи [дублянки] з хутра соболя і рисі, а також стали власниками золотих та срібних зливків. Вартість одного такого зливка дорівнювала стам, п'ятистам та тисячі золотих талярів.

Жоден з ворогів не врятувався в цій війні⁷¹. Два – три селища та дороги, якими втікали, були вкриті тілами убитих. Через те навіть воїнам – переможцям важко було рухатися шляхом.

Безмежна хвала Аллагу, що кримська країна стала такою багатою (19б). Це сталося вперше за її історію.

**§11. Приведення згаданих полонених командирів
противника до покровителя та володаря
держави хана І. Г. III**

Вірш:

*Захисник віри, найщасливіший володар та падишах
Почепив на пояс шаблю війни святої.
Піднявши меча перемоги,
Голоси, що славили велнч Аллага,
Спричинили метушню піднесення на землі.*

Вищезгадані командири разом з великим гетьманом барським, невірним Потоцьким¹, та схожі на нього володіли найбільшим військом та скарбницею. Це були: Калиновський, Сенявський, Орабельський, Балабанський, Софія та Комісар². Усі ці невірні командири та воїни, що залишилися на полі бою закованими у кайдани, були доставлені до штабу армії високого володаря І.Г.ІІІ³.

**§12. Звільнення гетьмана Сенявського
й арешт інших командирів
у фортеці євреїв¹**

Вірш:

*Тому на світ безбожний сіялось добро.
Те, що невірні потрапили в полон, принесло радість,
А справедливість релігії Ісламу
Принесла щастя і добробут.
І в тих, хто намагався виступити проти волі Аллага
Були розорені обійстя.*

Вищезгаданий Тугай Бей (20а) звернувся з проханням про помилування одного з відомих командирів – Сенявського. За дозволом покровителя І.Г.ІІІ він був звільнений за плату² сорок тисяч (40 000) золотом. А решта людей, як уже згадувалось, утримувалась у міцній єврейській фортеці біля Багчесараю.

Безмежна хвала Аллагу, що із ханської династії Чингізидів йому судилося стільки разів здобувати перемогу. Адже випадок з ханом Гюлагу³, одним із синів Чингіза, в порівнянні з цим був зовсім іншою річчю.

Вірш:

*Звитяжна доля й сильний дух, його І.Г.ІІІ,
Освітили поступ держави
Він не зв'язував кожному ноги з боєм,
А ставав перед ним, ніби лев чи леопард.*

Він всюди подорожував і проллялося світло його
справедливості.
Його бажанням було обдарувати кожного щастям
і піднесеним райським духом.
Сильним було його знання, а віра справедливою.
З великою мужністю, він був героєм у всіх своїх діяннях.
Навіть мав бажання розповсюджувати владу на світ.
Розсудлива та зріла його душа не допускала ніякого
безладу в державі.
У своїх поглядах він був милостивий до кожної
людини,
А в характері не мав було жодної вади.
Якщо б вибухнув вогонь його гніву,
Кожен спалах запалив би якусь країну.
Коли падала тінь від його постаті на гору –
Навколо було світло, як від сонця.
Велич його була помітна звідусіль,
Тому поруч з ним тьмяніли сонце й місяць.
Від його могутності знесилилися противники.
Якщо хтось сховався від його сили –
Вже не жив на землі.
За його вироком шаблею стинали голови.
Його щедрими руками відкривалися скарбниці,
А суворим поглядом застерігав підбурювачів.
Кожен був щасливим завдяки його милості,
Ніхто не потребував чужої допомоги.
Його трон, оздоблений золотом, та Пишнота корони
Були ознаками добрих намірів та володарювання.
Був він істинно віруючим у дотриманні правил шаріату,
Тому віра його була джерелом натхнення.
У всіх своїх намаганнях керувався святістю релігії
Ісламу,
Доказом його величності знову таки був Іслам.

§ 13. Повернення Іслам Гірая з походу з великою скарбницею і здобиччю до Багчесарау у свою резиденцію

Після дня перемоги армія хана (21а) його величності І.Г.ІІІ з радістю поверталася назад до Криму. То було третього дня Джемазієлевел¹. Приблизно на восьмий день цього ж місяця, в неділю², військо прибуло до фортеці Корсунь, яка належала в ту пору полякам. Тут

родич Тугай Бея – Муфту-заде³ Абдулла Челебі⁴ – прибув до Іслам Гірая III і повідомив його про те, що спеціально підготовлене польське військо перебуває біля фортеці Біла Церква⁵. Наступного дня⁶ прибув до хана Тугай Бей і мав урочисте прийняття. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква були виставлені військові загони до бою. Під час підготовки до битви з поляками⁷ прибув до Іслам Гірая III гетьман дніпровських козаків Б.Хмельницький з військом⁸ і заявив про вірність⁹ ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений. Б.Хмельницький теж вирушив із військом до Білої Церкви.

11 Джемазієлеввел 1058 року¹⁰ (216) козацькі війська спустошили територію довкола фортеці на відстані трьох або чотирьох днів дороги і після прибули до місця розташування війська, яке становило форпост кримської армії. Вона розмістилася над річкою під назвою Туранлик. Армія хана складалася із татар, ногайців, черкезів, аккерманських¹¹ та румелівських¹² солдатів. Також до них приєдналися дніпровські козаки, тобто війська Б.Хмельницького. Всі ці численні солдати із шести-семи країн розмістилися на території, яку можна було подолати за п'ять або десять днів дороги. Військо налічувало 500 тисяч вояків і було великою армією¹³. Потім грабували, палили й руйнували замки та красиві міста, всю країну польського короля. Докладна розповідь про цю війну вийшла б за довгою.

[а) Атака козаків Б. Хмельницького]

5 Джемазієлеввел 1058 року¹⁴, в неділю, дозволено ханом командувач війська, яке складалось із дніпровських козаків^{14*}, розпочати війну. Вони прибули до фортеці під назвою Берзаке, що належала відомому шляхтичу Вишневецькому. При перших наступках козаки захопили цю фортецю і заволоділи великим багатством. У той же день Іслам Гірай III призначив племінника (22а) Нуреддін Султана (при посередництві Атабей Тімур Аги) командувачем армії.

Також призначив зі ширінських беїв Менглі Гірая командуючим військовою операцією іншого полку. Таким чином війська у кількості двох армій вирушили походом проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст, підпалювали і руйнували їх. У результаті, мали велику здобич.

Піввірш:

Усі речі очевидні, немає потреби доводити.

У понеділок¹⁵ армія зупинилась біля замку під назвою Косівка для спочинку. Цей замок належав дніпровським козакам, тому мешканцям передали провіант, корів, овес і т.д. У вівторок, сімнадцятого числа згаданого місяця¹⁶, армія підійшла до польської фортеці під назвою Животів. Раніше ця фортеця була захоплена одним із полковників

війська гетьмана Б.Хмельницького. Мешканцями цього замку були євреї¹⁷. Солдати гетьмана полонили їх усіх і привели в подарунок кримському ханові. Хан їх роздавав і дарував своїм командирам та (226) іншим відповідальним особам.

Наступного дня¹⁸, в середу, розвідники повідомили хана про те, що поблизу вищеназваного замку розташована дуже важлива і міцна фортеця. Він терміново організував спеціальний військовий загін із вогнепальною зброєю. Призначив командиром Сьубган Газі Агу, відповідального за державну скарбницю, і відправив на фортецю. З допомогою Всевишнього Аллага ця військова операція теж увінчалась успіхом. Понад три тисячі найкращих полонених і провіант цього замку під час обіду представили ханові.

[б) Повернення армії з перемогою]

Гіджрі 19 Джемазіелеввел 1058 року¹⁹, за римським календарем²⁰ [1 червня 1648 р.] виданий наказ про підготовку до повернення в Крим. Захопивши та спустошивши землі ворога, армія гетьмана і хана з великою здобиччю та і блискучою перемогою 24 Джемазіелеввел²¹ поточного року вирушила назад. (23а) Армія через відомий ханський міст під назвою Хан-Кечіді над річкою під назвою Синя-Вода переходила на кримський бік.

Перед тим призначений командиром зі ширінських беїв Менглі Гірай захопив польську фортецю під назвою Берзане²². Далі він здійснив військовий похід углиб польської території. Повертаючись із великою здобиччю, тут з'єднався з армією Іслам Гірая III. Потім минули селище під назвою Гамам-Чокраги і прибули до селища Чапартіл. Туди прибув до хана з великого міста й міцного замку під назвою Бар один полонений – мусульманин з перекладачем. Хана повідомили, що дружина гетьмана [М.]Потоцького звільнила (23б) двадцять сім невільників мусульман, передала чоловікові для його потреб золоті та срібні гроші і провіант. Також вона прислала кримському ханові багато цінних подарунків.

Армія зупинилась у селищі Чапартіл і відпочила. Вищезгадані 27 (двадцять сім) мусульман зі скарбницею були доставлені судді. Отже завдяки Іслам Гіраєві III, мусульмани, котрі протягом 40–50 років перебували у руках поляків, теж повернулися на свою батьківщину.

Тут же аккерманські та буджакські солдати²³, за давнім законом релігії, 1/5 частину [хумс²⁴] своєї здобичі та прибутків віддали до державної казни. Їм самим було дозволено розійтися по домівках. Потім армія перетнула річку під назвою Чапар. І звідти відправлено кур'єра з вістю до Криму.

У останній день Джемазіелеввел, перший день Джемазіелагір 1058 р. Гіджрі²⁵, армія хана зупинилась за річкою під назвою Анкул на березі річки під назвою Йонкол і відпочила. Тут солдати, згідно закону релігії ісламу, також здали хумс, 1/5 частину своїх доходів. 7 Джемазіелагір, у неділю, 1058 року²⁶ (24а) армія, з великим піднесенням проходячи різні населені пункти, прибула до р.Дніпро. Через міст від замку Шагін-Кірман солдати переправилися на другий бік. Того самого дня принесли листа від начальника сторожі та захисту кримської країни калгай Крим Гірай Султана до Іслам Гірая III про стан громадського правопорядку.

Кримська армія через фортецю Фераг-Керман прибула в район замку Ор. Тут було отримане радісне повідомлення про прибуття посланця московського царя зі скарбницею до хана. Тут же дозволили солдатам вирушити додому. Вони були задоволеними і щасливими.

(24^б) 12 Джемазіелагір^{26*} візир Сефер Газі Ага, подібний Арістотелеві, разом з іншими уповноваженими особами прибули до столиці свого султанату й осередку свого щастя – Багчесараю. З огляду на здобуття цієї перемоги у багатьох містах Криму проводили велике святкування.

Вірш:

*Всі як один молилися разом з шегріяром²⁷
та тішилися.*

*Придбали багато золота та інших коштовних речей,
Співали пісні в його честь і пишалися.*

Святкувала і забавлялась уся людність кримських земель, а в замках і містах тамтешніх відбувалися феєрверки і розмаїті веселі ігрища.

Вірш:

*Найщасливіший володар І.Г.ІІІ благополучно
розважився та насолоджувався життям, як у раю.*

*Володар пишної корони султан І.Г.ІІІ піднесено і
радісно провів свої дні, сидячи на троні.*

*Розсилав на всі сторони своїх могутніх командирів,
як небесна сфера,*

*Вони, почепивши пояс [портупей], були готові
служити йому,*

*Весело готувалися і радісно вирушили до своїх
щасливих місць.*

*Рожевошкі піддані ходили, наповнюючи золоті
келихи вином.*

Співали гарні пісні під музику сазу, (25а)

Раділа душа та тішилося серце.

*Ця досконала держава продовжуватиме існувати
до кінця світу.*

[в) Страчення султана і візиря. Приведення Мегмеда IV на трон]

У цей час османський великий візир Гезар-паре Агмед Паша²⁸, який лише здавався слухняним і відданим, а насправді у глибині серця ховав невірність і зраду, направив міністра внутрішніх справ, або коменданта палацу Агмед Агу з листом²⁹ до Іслам Гірая III. У листі візир передає і наказує прислати до Істанбула полонених (25б) командирів³⁰ та частину їхніх солдатів. Іслам Гірай III повідомив про те, що ці полонені належать тим військовослужбовцям, котрі героїчно воювали у війнах з ворогами. Отже, полонених без їхнього дозволу віддати не можна. Кримські командири пояснили це посланцеві великого візиря розумними доказами і відправили його із порожніми руками до Істанбула.

Тоді комендант палацу Агмед Ага, ще не дібравшись до Високої Порти, дізнався, що, вищезгаданий візир страчений, за безсоромні дії та негативні вчинки. Був убитий також султан Ібрагім³¹.

Гіджрі [18 Реджеп 1058 року]³² восьмирічний Мегмед хан (26а), син убитого султана Ібрагіма, був урочисто піднятий на трон³³. У зв'язку з цією подією з Істанбула за давнім звичаєм відправили ханові Іслам Гіраєві III шаблю, оздоблену золотом, каптан і листа з пропозицією поновити давні угоди. Цю місію виконував дуже мудрий і розважливий Бегрем Ага. З іншого боку, раніше прибулий до Криму уже згаданий Агмед Ага при прибутті в Істанбул зник від страху. Повернувся він до Порти зі старшим чоловіком Реджеп Ефенді, представником хана. Він так урочисто був прийнятий, (26а) що ніде і ніколи подібного не бачив.

Коли відбувалися ці події, автор цих рядків Сенаї теж почувався задоволеним і щасливим³⁴.

Плани кримського хана Іслам Гірая III були такими вдалимими, що він за один рік здобув дві блискучі перемоги³⁵. Раніше він здійснив два військові походи на Польщу. Того ж року, в перших числах шабан³⁶, на прохання послів дніпровських, тобто українських козаків³⁷, хан призначив командиром війська брата калгая Крим Гірая – славетного звитяжця. Він здійснив військовий похід на противників релігії³⁸, котрий теж завершився перемогою кримської армії³⁹. Всі, хто брав участь у війнах, були матеріально заохочені, отримали багато подарунків (27а) і почувалися щасливими.

Вірш:

*За повелінням хана був влаштований приємний
і розкішний банкет,
Тому вони розважалися, як в саду Ірему⁴⁰.
Велич його була, як небесна сфера,*

*Він був найщасливішим володарем часу, робив усе
необхідне для веселощів і забав.
Обходив усіх людей, як лев, що аж око небес здивувалось.
Було безліч золотого посуду,
Наповненого смачним вином⁴¹ кольору рубіну і араком⁴².
Зі славою і величчю радісний світ був прикрашений
орнаментами, ніби картини.
Від радощів втішалась душа небесна.
Від мелодії сазів⁴³, яка тішила серце,
Та задушевних пісень зацвіло обличчя небес.*

Перед тим, як відрядити на війну, хан викликав свого брата до себе, і повели вони розмову про те, (276) що ще їхні предки від часів пророка Ноя жили мрією про створення світової держави. У спадщину предки залишили гідне ім'я. Брати з молитвами згадували своїх предків. “Наш рід є військовим, – розповів старший брат і додав, – Аллаг найвищий кожному вказує якусь дорогу, а нам визначив шлях воїнства і справедливості. Хай Всевишній допоможе тобі і захистить^{43*}”.

Після слів таких, обдарувавши брата перлами та клейнодами, віддав до його сповнених доброти рук керівництво татарською армією і вручив йому каптан і шаблю. Після цього послав його на війну з поляками.

Дня восьмого шабан поточного року⁴⁴, у п'ятницю, (28а) армія Калгай Султана⁴⁵, минувши ряд населених пунктів, прибула до замку під назвою Мері-Можое на відстані 7,5 годинної дороги від фортеці Бар. Територію довкола Бара було підпалено і зруйновано. Наступного дня після семигодинного руху відпочили біля добре забезпеченого замку. Дня десятого шабан⁴⁶ після восьмигодинного маршу атакували і захопили якусь велику фортецю. Стіни цієї споруди зрівняли з землею, а солдати противника були знищені.

[г) Прибуття Б. Хмельницького до штабу кримської армії. Пі спільний похід на Польщу]

Армія рушила вперед і після чотиригодинного маршу зупинилася на ніч біля замку під назвою Озавіський. Воїни вирушили далі й через чотири години дороги прибули до фортеці під назвою Салле. Недалеко від цього місця розташувалися військові табори дніпровського гетьмана. Гетьман цих козаків Б.Хмельницький разом із відомими сотниками й військом із 10 тис. чоловік прибули до штабу татарської армії. (286) Під час урочистого прийому козацькому гетьманові та командирам одягли цінні каптани, тобто верхній одяг. Вели мову про те, що польська армія розчарована і налякана наступом татарських воїнів.

Потім спільно рушили на головне місто польського короля Львбав⁴⁷. У п'ятницю, 23 числа благословенного місяця Рамазан⁴⁸ армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів. Учені та філософи, які були в армії, зібрались у наметі Калгай Султана. (29а)

Після намазу⁴⁹ читали благословляючі молитви і розповідали про великих полководців, зокрема, про Олександра Македонського. Імами^{49*} Мегмед Ефенді, Бабай Ефенді-заде і Каді Мегмед Ефенді читали зі священого Кур'ану суре "Здобуття"⁵⁰. Після цього із чотирьох сторін почали наступ на фортецю Львів і штурмували її⁵¹. Зруйнували палац короля, костьоли, ринки, базари, які від часу Адамового не зазнавали жодних руйнувань, зібрали багато здобичі.

Піввірш:

Описати це чи витлумачити словами неможливо.

У цей час дніпровські козаки разом із воїнами Тугай Бея оточили дуже міцну фортецю Соколів⁵².

Вірш:

Вистежуючи ворога, воїни сміливі, як леви,

Вогнем палили їх.

Закривавлені крила ворога звисали з краю небес,

Долго часу визначала повінь жаху.

Та й самі звитяжці притомилися,

Тіла їхні виснажилися надмірною працею.

Протягом 3-4 днів тут велися такі запеклі бої, що небесне склепіння від диму пожарищ набуло кольору темного, як індиго. Навколо нищили і плюндрували паланки, селища, родючі землі й високі будівлі.

Внутрішній замок⁵³ Львова був дуже міцним, тому Крим Гірай особисто командував оточенням замку. Іншим військовим було дозволено здійснювати наступ на інші польські райони. Брат Тугай Бея Султан Гелді Мірза поїхав у сторону Кракова, бей ширінів – у сторону ріки Дністер⁵⁴, Аділ Мірза разом із Осман Челебі рушили в інші краї. Вони повернулися з великими доходами і безліччю полонених. Навіть простий татарин не погоджувався мати 30-40 полонених. (30а) Таким чином командувач армією Крим Гірай протягом 22 (двадцяти двох) днів утримував Львів у блокаді.

Вояки противника, що перебували у фортеці, вислали свого посланця до дніпровського гетьмана Богдана Хмельницького з такими словами: "Дамо 200 000 (двісті тисяч) золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок"^{54*}. Гетьман повідомив про це хана – і пропозицію противника було прийнято. Хан послав командира Періш Агу до жовнірів, котрі знаходилися всередині внутрішнього замку Львова. Коли вручили йому 200 (двісті) тисяч золотом, тоді припинили стрілянину, а блокаду міста зняли⁵⁵.

[д] Завершення походу]

Вдень 3 шеввал⁵⁶, у понеділок, на 80 (вісімдесяти) возах привезли сукна й інші речі на суму 200 (двісті) тисяч талярів⁵⁷, які упродовж 3-х днів поділили між командирами. Коли принесли до намету хана скарбницю на 200 (двісті) тисяч золотом, Іслам Гірай III запросив до себе гетьмана дніпровських козаків Б.Хмельницького і Тугай Бея. (30б) Одягнув їх у цінні хутряні шуби і подарував шаблі. Потім уповноважив їх зі своїми військами знищити і пограбувати столичне місто польського короля та інші міста в глибині його краю.

Сам же 6 шеввал⁵⁸, в суботу, вирушив до Криму. Увінчане звитягою військо, здорове і з багатою здобиччю, задоволене й веселе, маючи у своїй владі цілий край гяурів, поверталосся додому. По дорозі, минаючи кордони воеводства Богдан⁵⁹, він отримав багато цінних подарунків та провіанту. Воеводство Ефлак⁶⁰ також зі страху вручило ханові дуже велику скарбницю і подарунки. Не торкаючись до цих речей, володар подарував їх своїм візірям Іслам Азі та Шір Мердану.

Настала зима, тому деякий час пробули на території Аккерману⁶¹. Після свята жертвоприношення Курбан⁶² у цій фортеці, вирушили далі. (31а) Проминули багато замерзлих річок і через аккерманський міст прибули до Акмесджіда⁶³.

Серед зустрічаючих султана був і автор цих рядків Мегмед Сенаї. Вітав хана кожен, світ сповнився веселощами і радістю, а на обличчях усіх ясніла усмішка.

§ 14. Запрошення високим та найщасливішим володарем зідного султана до Багчесараю для поздоровлення з успіхами і вручення цінних подарунків¹

Хан хотів на декілька днів запросити і побачити свого брата Крим Гірая і організував йому урочисту зустріч. Запросив його до Багчесараю, але раптово поширилась якась інфекційна хвороба під назвою веба². Тому хан вирішив зимувати в палаці Гаджі й запросив туди брата. Калгай Гірай прибув і вручив Іслам Гіраєві скарбницю і багато цінних подарунків, які отримав у результаті війн з противниками. (31б) Хан прийняв його з великими почестями.

Вірш:

*Тільки золота та коштовностей було стільки,
Що затьмарили світло сонця та місяця.
Від найповніших гарних розповідей
Зорі на небесах стали ще яскравішими,
Скинувши проміння на землю.*

Таким чином хан, який ворогів нівечить вогнем, а для своїх друзів є ласкавим, сповнив у чотирьох сторонах світу свої прагнення і забезпечив собі спокій, з радістю і задоволенням провів холодну зиму.

Ранньої весни³ він знову прип'яв на боці меч битви та війни.

§ 15. III військовий похід високого найщасливішого володаря I. Г. III на Польщу

Дня 17 Джемазієлеввел, у суботу Гіджрі 1059 року¹ після багатьох тріумфальних походів Іслам Гірай III на чолі своєї армії знову вирушив на Польщу.

Того дня прибули посланці дніпровських козаків. (32а) У Фераг-Кермані вони подарували п'ять гармат для татарської армії, а також повідомили про прибуття польського короля до Львова і про розташування польських таборів у фортеці Бар. Пізніше, тобто у понеділок², вийшли із селища Мода, проминули населені пункти Каят, Сабат, Гегенлі й зупинились для відпочинку в селі Сари-Чакмак. Ще пізніше рухалися повз села Гегеш-Вей і Бібулеш та прибули на територію Фераг-Керману – фортеці³ на кордоні ісламських земель. Там прибув до татар один посланець московського царя з великою сумою податку – більшою за ту суму, котра була встановлена ще з давніх часів. Посланця привели до Іслам Гірая III. Велику частину отриманих податків роздали солдатам, (32б) а решту здали під охорону в фортецю Фераг-Керман.

Достойний, як Олександр Македонський і Дарій⁴, найщасливіший володар хан I.Г.III вирушив у останній день Джемазієлеввел⁵ із військом, схожим на море, на священну війну. Проминувши селища під назвою Агадж, Чоплу і Гокевлі, наблизились до р.Дніпро. Минали ще такі населені пункти: Капар, Тамгали-Таш, Іракчик, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, (33а) Саксаганлик. Тоді опинилися на березі р.Дніпро. Сюди ж прибули посланці гетьмана дніпровських козаків Б.Хмельницького і поклялись у вірності й підданстві кримському ханові. Потім через перехід під назвою Молла-Шай переправилися на другий бік р.Дніпро, яка за могутністю схожа на Ніл. Далі татарські вояки перейшли ще одне село під назвою Чортан і прибули в район ріки Колинджак для відпочинку. Наступного дня другий день рушили в с.Чапартіл. Туди повторно прибуло посольство від запорозького гетьмана Б. Хмельницького з повідомленням про те, що його військо готове зустріти хана⁷.

Після одноденного перепочинку в Чапартілі Іслам Гірай III з армією перейшов ріку під назвою Синя-Вода й опинився перед фортецею Буке. В цей час гетьман Б. Хмельницький завдав поразки польським жовнірам – шпигунам і передав їх ханові. Після отримання інформації вони за наказом хана були страчені.

Татарська армія вирушила від Буке і через населені пункти Ташлик, Животів, Васильків (336) і Махнівка⁸ прибула до фортеці Острог. За дві милі від замку Пояр перейшли якусь річку між фортецями Іставропіль і Краснопіль⁹.

Роташувались біля відомого замку під назвою Старокостянтинів¹⁰. Потім передова частина ісламської армії разом із дніпровськими козаками і всіма кримськими воїнами отаборилися навколо замку Каменіче¹¹.

а) Напередодні Збараської війни

Відійшовши від вищезгаданого замку, на території між таборами татарських військ і дніпровських козаків зустріли 1000 (тисячу) жовнірів із польських таборів, що намагалися проникнути в кримську армію і взяти язика, тобто вивідати інформацію. Ці польські жовніри вступили в сутичку з азовськими вояками, і в бою понад сотню втратили, а решту приведено до хана Іслам Гірая III. (34а) Від цих полонених дізналися, що польська армія в замку Збараж¹².

Після покарання полонених у той же день без затримки рушили в напрямку Збаража. В обідню пору наблизилися до замку і відправили командира Омер Алі Оглу¹³ з 60 (шістдесятма) воїнами вперед для здобуття язика. Кримське військо вирушило услід за ними. Цей командир наблизився до табору противника і захопив 300 (триста) коней та 10 (десять) вояків польських та австрійських¹⁴ і привів до хана. Отже, Іслам Гірай III переконався, що військо ворога дуже близько. Тоді негайно наказав своїй армії наступати. Приблизно о 15–16 годині, після обіду¹⁵, кримські воїни оточили польську армію з чотирьох сторін.

[б) Початок війни]

Тут почалися часті важкі бої¹⁶, тому що було дуже мало часу. Понад 1000 (тисяча) вояків противника¹⁷ поклали голови під шаблюку, а багато невірних узято в полон. Син хороброго Газі Бея – Азамет Мірза – того ж дня випив напій смерті¹⁸.

В цей день¹⁹ дніпровські козаки швидко підходили і з'єдналися із кримськими воїнами. Потім Іслам Гірай III увечері²⁰ провів військову нараду. (34б) Внаслідок обговорення різних питань стало зрозуміло, що всі відбірні жовніри короля Польщі разом із відомими командирами перебувають у фортеці²¹. Також там розташувались понад 40 (сорок)

тисяч вояків противника²², переважно поляки й австрійці. Вони побудували навколо замку Збараж укріплення²³, оточили його навколо кількома ровами й оборонними спорудами, де розмістили чимало гармат, викопали окопи та спорудили міцні башти. Інакше кажучи, супротивники дуже добре підготувалися до оборони і не залишили можливості добратися пішо чи кінно до замку із жодної з чотирьох сторін.

Однак воїни гетьмана і хана зі свого боку провели бої й одночасно закидали землею їхні укріплення, викопали тунелі, поставили пункти спостереження зі всіх боків та розмістили свої гармати. Таким чином, до польських вояків більше не могло надходити ні зброї, ні провіанту, а спокій і безпеку їх порушено. Ті зрозуміли, що після вичерпання запасів харчу та спорядження вони будуть переможені.

в) Подальший хід війни

(35а) Іслам Гірай III схвалив план військових дій, і візир Сефер Газі Ага підтримав його. Наступного дня²⁴, у неділю, тюркська армія була готова до наступу. Війна почалася²⁵ пострілами з гармат. Після обіду хан послав усіх своїх воїнів, у тому числі з вогнепальною зброєю, на лівий фланг²⁶. Коли тюркська армія почала наступати справа і зліва, розгорнулися запеклі бої. Польська кіннота з одного боку напала на дніпровських козаків²⁷, тому хан надіслав племінника Мурад Гірая на допомогу козакам. Його війська до вечора вели завзяті бої з противником²⁸.

(35а) Вірш:

*Це два війська, наче гори Кафи,
Одне одному ніби показували велику "гру".
З прибуттям вояків поле битви стало схоже на море.
Всі воїни-сміливці були в захваті
Та прагнули воювати.
Ця "гра" нагадувала бунт смерті, (35б)
Почорнілі воїни вступили один за одним в
Рукопашний бій, І вже їхні обличчя заюжилися
кров'ю.*

Велика частина польської кінноти²⁹ була витята геть шаблями. Ще більша частина зазнала полону, а решту – загнано в улоговину біля Збаража. Вже наступного дня³⁰, тобто у понеділок, кіннота ворога втратила силу і не могла далі атакувати.

Постріли із гармат добре налякали мешканців вищезгаданого замку. У боях брав участь бей Фераг-Кермана³¹, який виявив хоробрість і показав ворогам свою силу. У вівторок³² упродовж цілого дня наші воїни продовжували стріляти з гармат по позиціях супротивника, а величезна битва тривала з ранку аж до вечора³³. Коли кримське військо

відходило для відпочинку, тоді польський табір напав на гармати дніпровських козаків. У цій битві загинуло багато людей з обох сторін.

Піввірш:

З обох боків гинули воїни, а вигоду отримала релігія Ісламу.

[г) Зустріч гетьмана Б. Хмельницького з тюркськими командирами]

У середу³⁴ Б.Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з командирами. Вирішили ліквідувати укріплення замку³⁵. У четвер³⁶ були воїни з Аккерману, Буджака, румелінські воїни і Айтемур Бей та стали до лав кримської армії. Іслам Гірай III урочисто прийняв їх і вручив подарунки.

Того дня прийшов до тюркського штабу один жовнір, що покинув польську армію, і розповідав: “Польські вояки у дуже великій скруті, від тривалого оточення втратили розум. Обложені з усіх чотирьох сторін, вони більше не хочуть терпіти і мають намір втекти із замку, навіть готові прийняти смерть³⁷”.

У п'ятницю³⁸ не воювали.

У суботу³⁹ виникла сутичка між польською кіннотою і вояками Субган Газі Агі⁴⁰. Польські жовніри на конях утікали назад в укріплення.

У понеділок⁴¹, 1649 р. тюркська армія цілий день обстрілювала противника з гармат і вогнепальної зброї. У віторок⁴² продовжувались бої з обох сторін. У цей момент до ста поляків, які виходили за кормом для худоби, були захоплені татарськими воїнами. В середу⁴³ укріплення козаків склали єдине ціле і наблизились до польських окопів. Потім зранку до вечора і цілу ніч до ранку точилися затяжні бої, так ніби світ увесь зайнявся вогнем і полум'ям. У четвер⁴⁴, коли окопи козаків сягнули окопів супротивника, почалася дуже запекла битва⁴⁵, вогнем і димом був повністю охоплений замок Збараж. Козаки гетьмана Б.Хмельницького провели такий блискучий бій, виявили такий героїзм, що описати це неможливо. Навіть був захоплений і покараний на горло посланець із листом до польського короля, якого вислали обложені⁴⁶.

У суботу⁴⁷, коли продовжувалась битва навколо замку, був схоплений один жовнір, що видавав себе за жebraка. В середині його милиці виявили листи до короля з проханням надати допомогу. Так дізналися про важке становище поляків, які перебували всередині замку. Цей жовнір був страчений. У неділю⁴⁸ не воювали, тільки лунала бойова музика.

[б) Польська армія просить миру]

Із польського табору прибув до тюркського штабу армії посла-нець, котрий називався Комар, із проханням пожаліти їх. (37а) У понеділок⁴⁹ ще 100 (сто) польських жовнів було розгромлено. По-сли, котрі прибули повторно, промовляли: “Віддамо п’ятирічний по-даток⁵⁰ за один раз і обдаруємо всіх ваших воїнів подарунками, тільки змилюйтеся!” – “Нехай до нас прийдуть командири⁵¹ ваші, Вишневецький, Конєцпольський і Сенявський. Всіх ваших коней та зброю ви повинні здати нам”, – ось так відповіли польським послам.

У вівторок⁵² повідомили про те, що військо⁵³ готується до наступу, але він не розпочався, тому воїнам⁵⁴ дали відпочити. У цей час із польської армії прибув один жовнір із повідомленням, що в замку 1 (один) кг зерна продається за 20 груш⁵⁵. У середу⁵⁶ битви теж не було, тільки тривали взаємні салютні постріли з гармат. У той день прибули двоє товмачів і доповіли про те, що незабаром вищезгадані командири прибудуть до Іслам Гірая.

У четвер⁵⁷ знову прибули з замку послы з пропозицією помирити-ся, а також прохали хана про охорону своїх командирів, щоб їх не стурбували. Хан призначив коменданта Сулейман Агу, начальника морського узбережжя Омер Газі (37б) Агу, щоб вони здійснювали відповідну підготовку для прийому й охорони польських командирів. Коли було створено всі умови для прийому, польські командири не наважилися прибути і повідомили про свою підозру, що якщо з’яв-ляться, всі будуть страчені, а тому відмовляються від візиту і просять пробачення.

[б) Атака запорозьких козаків]

У п’ятницю⁵⁸, 1649 р. козацьке військо почало наступ на укріплен-ня противника. Після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетво-рили на могили убитих жовнів. Багатьох воїнів захопили у полон, крім цього, зі всіх сторін тривали погроми і підпали. Козаки грабува-ли, захоплювали коней. Того вечора після намазу⁵⁹ підпалили башту фортеці на очах супротивника. Під час цієї операції тривали такі сильні бої, що здавалося, ніби на землю спадають зірки. Стріляли з гармат і вогнепальної зброї. Битва точилася до ранку.

У суботу⁶⁰ війна продовжувалась. Уночі близько 2000 (двох тисяч) воїнів противника вийшли з замку і сховалися в окопах, щоб у зруч-ний час напасти на козацькі укріплення. (38а) Дніпровські козаки роз-пізнали хитрий намір поляків і почали атакувати. Козацьке військо провело блискучий бій. Польські вояки з порожніми руками втекли у фортецю. В неділю⁶¹ і понеділок⁶² битва продовжувалась гарматним обстрілом Збаража зусібіч.

У вівторок⁶³ один хлопець, котрий утік із замку, розповів, що від голоду мешканці не здатні рухатися⁶⁴.

[є) Прийняття рішення про нову атаку]

Дніпровський гетьман Б.Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з І. Г. III. Прийняли рішення здійснювати новий наступ на противника.

У середу⁶⁵ бої тривали. Дізнались, що у фортеці Тернопіль^{65*} дві дуже гарні гармати, рівних яким немає. Іслам Гірай III негайно вислав свого представника, особу, відповідальну за скарбницю⁶⁶, до [Б.]Хмельницького й уповноважив командира Сеїд Алі зі своїми воїнами [загоном] (386) разом з козаками здобути і привезти ці гармати якнайшвидше. У четвер⁶⁷ найхоробріші польські жовніри атакували укріплення дніпровських козаків⁶⁸. Поранили багатьох козацьких воїнів, захопили 5–10 прапорів і швидко повернулись. У той час ополудні командир Сеїд Алі, заволодівши вищезгаданими гарматами у фортеці Тернопіль, привіз їх до штабу армії.

[ж) Підготовка до бою біля фортеці Тернопіль]

Наступного дня, тобто в п'ятницю⁶⁹, Ісламські воїни у великій кількості хвилями прибували до фортеці готові атакувати з чотирьох боків.

Наступ дніпровських козаків з боку їх укріплень на місто цього разу був невдалим. Тому негайно розпочалась атака⁷⁰. В суботу⁷¹, як і раніше, продовжувались бої з оточеним ворогом. У цей час азовські вояки затримали двох людей: один із них був поляк, а другий – молдаванин, і привели до хана для допиту. Вони розповідали, що “король Польщі з великою армією повинен прибути до замку Броди⁷², аби надати допомогу своїм жовнірам, (39а) котрі обороняють тернопільську фортецю. Ми були на службі у пана Горлієвського⁷³, вийшли зі своїх укріплень, але не врятувались від блокади і потрапили в полон. Поляки теж захопили двох татарських військовослужбовців, одвели їх до короля. Таким чином, тепер володіємо інформацією про вас. Чули, що сьогодні король прибуде до замку Броди і пришле послів, щоби установити спокій. Захоплено ще двох поранених дніпровських козаків⁷⁴, почали їх лікувати. Якщо поліпшиться їхній стан здоров'я, то пришлють їх до хана. Більше нічого не знаємо”.

[з) Становище короля Польщі]

Після з'ясування загального стану короля та його армії того ж дня⁷⁵, після обіду, з табору противника втік ще один козак-пушкар і з'явився у штабі армії. Він доповів, що “у фортеці люди голодують, закінчився провіант, втрачено сили, іззовні нічого не надходить. Тому всі

мешканці ухвалили рішення у неділю⁷⁶ ввечері утекти з фортеці”. В останній день місяця Реджеп⁷⁷, для отримання важливої інформації від польської армії через взяття язика (39б) були відряджені такі командири: Кая Бей, Аділ Бей і Мугаммед Мірза.

На початку місяця шабан, у понеділок⁷⁸, двоє на конях утекли із оточеного табору супротивника і з'явилися до хана. Після допиту про те, яким чином і чому прийшли, розповіли вони про те, що “вночі вибухнула суперечка між жовнірами в укріпленні, було вчинено злочин. Командири послали нас до них, щоб дізнатися про причину скандалу і повернутися. Але ми, коли наблизились туди, скориставшись нагодою, втекли. Оборонці фортеці дуже мляві, і якщо голодуватимуть, більше тижня не витримають, та не трапиться цього, бо ми готові прийняти смерть із ваших рук”. У вівторок⁷⁹ один козацький воїн, повернувшись після втечі з полону до свого табору, доповів про те саме. У другій половині того ж дня Тімур Ага (візир Нуреддін Султана) зустрівся з Ак-Сеїд Багадиром, котрий прийшов від командирів, що були раніш відправлені у розвідку. Він повідомляв, що вони ще не виконали доручення, тому що король (40а) Польщі з'єднав усі табори і прибув у фортецю під назвою Білий Камінь⁸⁰. Звідтіля вирушили до фортеці Тернопіль⁸¹. Тієї ночі попередили всіх татарських вояків змобілізуватися і бути повністю готовими на завтра⁸².

[и) Заходи Сефер Газі Аги і повідомлення про це гетьмана Богдана Хмельницького]

Вранці наступного дня⁸³, у середу, повернулися Кая Бей, Аділ Мірза і Мугаммед Мірза з розвідки без необхідного язика. Вони доповідали: “Не знайшли ні сліду, ні знаку від таборів короля. Але затримали одного християнина з народу і запитали його, а він сказав, що бачив короля з військом, який справді рушив на тюрків. Можемо доповісти, що таки на правду король близько перебуває”. Потім усі командири і відповідальні особи уряду зібрались у штабі Іслам Гірая III. Візир Сефер Газі Ага порадив ужити таких заходів: “негайно повідомити гетьмана дніпровських козаків Б. Хмельницького про теперішній стан. (40б) Пропонувати йому, щоб відібрані озброєні стрільці йшли разом з нами проти короля. А решта війська хай продовжує атакувати ворога з окопів і не дає обложеному ні хвили спочинку. Треба організувати табір із турецьких вояків і відомих командирів, обрати Мурад Гірай Султана командувачем. Вони мають оточити табір противника і вступити з ним у битву. Іслам Гірай повинен особисто разом із вояками вирушити проти короля Польщі і розпочати військові дії, не очікуючи допомоги від інших таборів”.

[i] Захоплення одного єврея]

Іслам Гірай III схвалив заходи й уповноважив Сиртлан Мірзу (із роду Ор-Мугаммеда⁸⁴), разом із іншим командиром, також на ім'я Сиртлан (із роду Мансурів⁸⁵), піти зі своїми підлеглими на розвідку серед жовнірів короля. В другій половині дня Аділ Мірза (із роду (41a) Орак⁸⁶) захопив одного єврея з королівського табору і привів до хана. Під час допиту той сказав: “Я служу в армії короля. Є 8 (вісім) тисяч австрійських вояків, закованих у кайдани. Ще 16 (шістнадцять) тисяч вояків має він сам, а також 50 (п'ятдесят) тисяч мобілізовано з фортець Києва і Литви, теж перебувають у його підпорядкуванні. Вони визначили між собою день, коли всі разом учинять напад на вас. Вони теж дізналися про кількість і силу ваших вояків, тому добре підготувались”. З огляду на це візир Сефер Газі Ага, за раніше ухваленим рішенням, відправив Періш Агу⁸⁸ до гетьмана [Б.]Хмельницького надати військову та іншу потрібну допомогу для утримання противника в облозі⁸⁹. Потім дніпровському гетьманові дали коня, і всі разом вирушили на короля Польщі.

[ii] Допит полонених]

Невдовзі дорогою повернувся чоловік із числа попередньо висланих у розвідку, мірза Сиртлан, і розповів: “ Ми зустріли біля фортеці (41б) Білокаміньської⁹⁰ польський табір. Зовсім недавно затримали 300 (триста) жовнірів противника та стратили їх. Захопили знаного невірного Жолкевського⁹¹”. Потім помолився і побажав Іслам Гірай III завжди виходити переможцем. Це побажання віщувало перемогу і осягло душі тюркських воїнів. Через деякий час повернулися з успіхом та радістю самі мірзи Сиртлани. Полонені розповідали: “Король польський має при собі 30 (тридцять) тисяч вояків. Решта мобілізованих щойно прибули до Ільбава⁹²”. Як тільки отримали цю інформацію, негайно вислали на розвідку Гюль-Агмеда із роду Орак⁹³ і разом з ним п'ять відомих командирів. Іслам Гірай III перейшов річку Тернопіль і в суботу⁹⁴ зупинився для спочинку. Тут допитували жовніра, затриманого мірзою Гюль-Агмедом, свідчення (42a) якого підтверджувалася раніше затриманим мірзою Сиртланом язиком. Він доповідав: “Король має 30 (тридцять) тисяч заарештованих вояків. Поки що не прибуло військо з Литви. Король перебуває близько і до ранку може впритул наблизитись”.

Наступного дня⁹⁵, в неділю вранці, Іслам Гірай III вишикував свою величезну армію праворуч і ліворуч, підняв прапори Чингізхана, овіяні звитягою, і повів уперед. Саме в цей час захопили ще одного вояка супротивника, котрий доповів: “Сьогодні вранці король теж вирушив. Бій між двома арміями неминучий”.

[й] Блокада армії короля і жорстокий бій]

Щоб заступити дорогу польському королеві і зустріти його, армія хана швидко рухалася, долаючи різні перешкоди.

Командири з роду Мансурів, Ораків і Ор-Мегмедів, котрі мали у підпорядкуванні по п'ять і десять тисяч вояків відповідно, були уповноважені накрити армію ворога з тилу і вести там битву. Отож, здійнялися прапори Іслам Гірая III (426) з чотирьох боків – і армія противника опинилася в оточенні.

Саме цього дня почався такий запеклий бій⁹⁶, що від часу пророка Адама не траплялося такої війни. Не давали ворогові жодного помилування чи можливості перебувати в спокої. Блиски гострих шабель від полудня аж до вечора переповнювали чашу небес, а пил з-під копит мусульманських покрив небесне склепіння мороком. До 16 години, часу богослужіння, більшість жовнірів поклали голови під шаблями. Було захоплено 1000 (тисячу) королівських возів зі скарбом та провіантом. Відрубано голови 7 (сімом) тисячам вояків супротивника, і з мусульман загинуло 5–10 (п'ять-десять) душ. Надвечір обидві армії розійшлися.

Було виставлено військові пости спостереження між ворогуючими сторонами.

Король зрозумів, що зазнав поразки, що світ йому став малий і тісний, тож почувався важко. Вранці наступного дня⁹⁷ надіслав листа⁹⁸ з проханням миру. Його послі прибули до Іслам Гірая III і зачитали листа: “Ви є нашим падишахом. Було багато боїв і сутичок, але ми зрозуміли свою провину. Я зрозумів, що дозволено мені, а що ні, що можу, а чого не можу. Моя провина в тім, що виступив проти хана. Хай буде від мене все, чого тільки забажаєте, аби лише змилювались і не нищили, не спустошували одним ударом цілого краю землі моєї”.

Сенаї описує у двовірші ці події таким словами:

*Хіба можливе зіткнення лева з оленем,
Чи можливий бій між шакалом та тигром.*

[к] Прохання короля]

(43а) Король прохав: “Надайте мені можливість прожити під опікою мого падишаха. Прохаю прийняти мій поголовний податок”.

За давнім звичаєм хан Іслам Гірай III завжди обдаровував своєю милістю, тих хто її прохав. Але в даному разі він надіслав королю листа⁹⁹ такого змісту: “Я виконаю твоє прохання тільки в тому разі, якщо ти вірно і правдиво передаватимеш цю розмову кожному. Пропоную зустрітися відомому міністрові короля, старшому канцлерові¹⁰⁰, з моїм візиром¹⁰¹. (436) Про наші умови¹⁰² отримаєш відомості мого

вищезгаданого візиря”. Почали підготовку до прийому канцлера короля. Потім розпочались¹⁰³ переговори¹⁰⁴: “Невірним є повідомлення, що навколо багато різних родів військ. Війська розташовані з обо-ронною метою, проти нападів зліва і справа. Татарські воїни сильні, отже годні грабувати і руйнувати. (44а) Виходить, не можна врятувати майно короля і його вояків, тому даремно вживати якихось заходів. Необхідно лиш підтримати короля, щоб урятувати його життя”. Обговорили всі умови й ухвалили рішення. З ним ознайомили хана.

Тієї ночі посол короля повернувся і повідомив його про результа-ти переговорів. Король зібрав у себе гетьманів та командирів. До ранку обговорювали всі події, що сталися.

[л] Питання про дніпровських козаків і угода]

З самого ранку¹⁰⁵ татарські вояки почали наступати на польських жовнірів і грабувати їх. Саме в цей час поляки у різних місцях підняли капітуляційні хоругви на знак помилування.

Охоронці привели¹⁰⁶ до Сефер Газі Аги старшого канцлера¹⁰⁷. Він проговорив: “Чого потребуєте від нас?” Візир відповів: “Ви прохали перемир’я у нас. Ми тут маємо понад 200 (двісті) тисяч вояків. (44б) Всі вони повинні мати дохід від ваших країв, бути задоволеними. По-друге, ви повинні виділити 200 (двісті) тисяч грушей¹⁰⁸ для потреб хана. Ці кошти мають бути видані золотом¹⁰⁹, або грошима під на-звою ріял¹¹⁰. По-третє, 40 (сорок) тисяч дніпровських козаків, які до-помагали нам і знаходилися у підпорядкуванні хана, повинні від вас отримати зарплату без затримки. Ви мусите забезпечити недотор-каність фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось із козаків буде скаржитися, то це означатиме порушення вами даної угоди. Тоді зазнаєте покари¹¹¹.”

Після прийняття цих трьох умов ви повинні щорічно і без порушень віддавати скарбницю кримському ханові. Не чиніть ніяких вчинків суп-роти цієї угоди. Якщо не приймете ці умови, ніякого помилування вам не буде. Тоді мусите пожертвувати своєю батьківщиною або життям. Скарбницю та майно, яке пропоную видати, вважаємо не дорожчими за ваше життя. Якщо довго опиратиметеся, тоді татарське військо само піде на грабунок, зруйнує все довкола, візьме у полон ваші сім’ї. (45а) Напад на одного татарина вважатиметься нападом на всю армію і по-рушенням угоди. Колись дніпровські козаки були вашими підлеглими, а тепер вони стали воїнами, а ви, навпаки, підлеглими. Отже, крім вип-лати 40 (сорока) тисяч зарплати реєстровим козакам, ще понад 100 (сто) тисяч сільського населення, яке дотепер перебувало під вашою владою, віднині підпорядковується козацькому гетьману¹¹².

Король і його намісники, кожен колись володіли якоюсь країною і отримували доходи від підкорених народів, були зарозумілими та пихатими, – тепер же вони панують над вами і ви підподрядковані їм. Надаю тобі один день строку для зустрічі зі своїм королем, а завтра вранці особисто повертайся з відповіддю”.

Хан і командири тюркської армії схвалили пропозицію візиря. (456) Потім старший канцлер пішов до короля і повідомив його про результати переговорів з візиром Сефер Газі Агою.

Король зібрав усіх міністрів і командирів, які з незадоволенням та болем висловились: “Біда! Ганьба! Не зуміли вжити ніяких заходів, втратили совість, довели до руйнації наш край. Аби лише король у полон не потрапив. Він народився і виріс у Австрії, тому такий тендітний. Він не зможе в руках татар орати землю плугом чи косити траву, чи пасти коней. Погодимось на те, що вони вимагають, бо не час для суперечок”. Тієї ж ночі погодилися підписати угоду.

Наступного дня¹¹³ вранці, в середу, старший канцлер з командирами¹¹⁴ побажав зустрітись зі Сефер Газі Агою. Він разом із високопоставленими державними особами¹¹⁵ вийшов їм назустріч. Почалися переговори у наметах, виставлених між двома арміями.

Представники короля Польщі там же виплатили 30 (тридцять) тисяч в ріялах¹¹⁶ та 200 (двісті) тисяч талярів. За решту суми залишили заложником зятя канцлера, власника великого земельного маєтку. Комендант Сулейман Ага був призначений відповідальним за суму (сто сімдесят) тисяч талярів. Ця сума через короткий час теж була доставлена. Крім цього, були прийняті запропоновані візиром умови, що “Ісламські вояки візьмуть собі польське майно і не зазіхатимуть на життя переможених. Усім полоненим русам, козакам і татарам, котрі перебувають у Польській країні, розімкнемо кайдани, відпустимо їх на волю. Визнаємо себе підлеглими хана. Дамо дніпровським козакам усе, що вимагалось. 40 (сорок) тисяч козаків забезпечимо подарунками і зарплатою без порушення”. Поляки відмовилися від походів на козацькі землі.

Таким чином, написали попередній проект, угоду, (466) домовилися про своєчасну виплату річного податку і залишили заложника. Пізніше, коли посла короля з’явилися до хана, просили також змилюватися над військом, за будь-який викуп, звільнити і надати допомогу жовнірам і командирам Вишневецькому, Конєцпольському, Фірлею та іншим визначним воєначальникам, які перебувають в облозі у замку Збараж.

Найщасливіший володар часу І.Г.ІІІ задовольнив усі прохання їхні.

У цей час був підготовлений остаточний текст угоди¹¹⁷. Після її підписання обома сторонами, згідно з давніми канонами та звичаєм Чингіза, і підтвердження призматичною печаткою зеленого кольору, окресленою червоною ознакою, текст вручили канцлерові¹¹⁸. Було дозволено Ісламським воїнам відправлятися на навколишні країни противника по здобич.

Тюркські воїни здобули велике багатство. Вони стали такими багатими, як Харун¹¹⁹. У народі про це співали пісні та розповідали легенди. Не будемо довго про це писати та тлумачити ці події..

Коротко кажучи, це перемир'я між сторонами укладене за офіційним рішенням, про що було сказано раніше. Після вступу в силу договору, в п'ятницю¹²⁰, володар його величності І.Г.ІІІ вирушив звідти з військом, з піднятими звитязними прапорами (47а) і прибув до Збаража. Під вечір вони зупинилися поблизу ріки Тернопіль. У суботу¹²¹, коли проминали цю річку, повернулися ті воїни, котрі ходили по здобич. Вони з незліченними багатствами приєдналися до війська. У неділю¹²² вояки супротивника, котрі знаходились у фортеці Збараж, опинилися в оточенні безлічі воїнів татарських. У південній частині названої фортеці вони спорудили спеціальне житло для хана.

У понеділок¹²³, ще до того, як вони повинні були розпочати бій, командири заблокованого війська у Збаражі Вишневецький, Конєцьпольський і Фірлей звернулися з проханням до І.Г.ІІІ: “Ваша величність, Ви помиливали навіть нашого короля Яна Казимира. Ми тривалий час, протягом двох місяців, перебували в оточенні. Вдень і вночі не мали спокою та можливості розкрити очі від сильних боїв, атак та страждань. Із 50 000 (п'ятдесятитисячного) війська урятувались 10 (десять) тисяч воїнів, серед яких чимало поранених та скалічених. Тому просимо Вашої пощади і готові виплатити 40 (сорок) тисяч реялів. Якщо ця сума виявиться недостатньою, тоді простіть нас”. Із командирів своїх віддали як заручника Потоцького¹²⁴.

Було здобуто велику кількість військових трофеїв та безліч золотих і срібних речей (47б), забракло возів та коней, щоб навантажити і перевезти все це. Кожен воїн отримав свою частку. Вони тепер мали стільки багатства, що описати їхнє становище неможливо і не було їм рівних за почесстю.

Коротше кажучи, було прийнято 40 (сорок) тисяч згаданої суми грошей, звільнено тих ворогів, які доти уникнули меча.

Ще один день відпочили тут, а в середу¹²⁵, у той щасливий день, вигукаючи: “Де ти, наша кримська батьківщино!”, рушили додому. Вся армія на чолі з Іслам Гіраєм ІІІ разом з беями, візирами, агами, емірами, мірзами, різними державними особами і людьми, котрі

урятувалися від ворога, проминали містечка та річки, інколи розважаючися на постоях. Зробивши 32 привали, благополучно прибули до Багчесараю.

Отже, в цей час кур'єри з радістю та веселощами принесли народу Криму добрі новини. Найщасливіший володар часу І.Г.ІІ виявив милість та велику пошану до населення країни і роздав пожертвування. Такої милості народ ніколи не отримував при володарюванні жодного з попередніх ханів. (48а) Не можна передати словами це видовище. Також неможливо описати цього пером при чорниці з найдухмянішим ароматом. Тому обмежуся стислим викладом згаданих подій.

Ми завжди молимося, щоб Його¹²⁶ зоря над світом, слава султанату, щаслива доля держави, світле володарювання та багатство тривали довіку!

Аміль, о Милостивий і Милосердний, заради шанування пророцтва Мугаммеда, Мир Йому і чотирьом вибраним халіфам¹²⁷! Нехай буде їм милість та благословення Аллага!

Двовірш:

*О Всевишній, храни Пишних володарів світу.
А нарід – від лихих людей.*

**§16. Про продовження династії¹ Чингізидів
та найщасливішого володаря²
його величності на віки**

Володар світу, Олександр Македонський свого часу, його величність І.Г.ІІІ – нехай береже його Аллаг. Нащадок династії Чингізидів, хан з роду ханів, султан з роду султанів, у вісімнадцятому поколінні сягає свого високонародженого предка Чингізхана. Є чимало правителів, котрі гідно продовжували рід Чингізидів, але жоден із них не був таким благословенним та щасливим, як хан Іслам Гірай ІІІ.

Найщасливіший володар свого часу Іслам Гірай ІІІ – син султана³ Селамет Гірай⁴ хана, сина султана Девлет Гірай⁵ хана, сина султана Сагіб Гірай⁶ хана, сина султана Менглі Гірай⁷ хана, сина султана Гаджі Гірай⁸ хана, сина султана Гіседдіна⁹, сина султана Таш-Тімур¹⁰ хана, сина славного султана Девлет-Берді¹¹ хана, сина видатного султана Тох-Тамиш¹² хана, сина хвалебного султана Джані-Бек¹³ хана, сина султана Озбек¹⁴ хана, сина султана Тогрул^{15*} хана, сина султана Токта¹⁶ хана, сина султана Чагатай¹⁷ хана, сина султана Джуджі¹⁸ хана, сина султана Толуй¹⁹ хана, сина султана Огетай²⁰ хана, сина султана Саїн²¹ хана та сина Чингізхана²². Він виявив велике намагання для поновлення того застарілого світу, після багатьох століть, з часу славного батька Чингізхана. Не шкодував снаги, щоб захистити кордони

своїх володінь. Тому хвала Аллагу, що, доклавши зусиль, здобув чудові результати. Він також виділив кошти на ремонт та відновлення фортеці Фераг-Керман. Нехай Всевишній Аллаг благословить усе, що він здійснив. (49а)

**§ 17. Наказ найщасливішого володаря свого часу І. Г. III
про ремонт і відбудову прикордонного замку
ісламської держави Фераг-Керману¹**

Передовсім, фортеця Фераг-Керман є прикордонною брамою кримської країни. Нехай Аллаг простить гріхи і визначить місце в раю покійному ханові Сагіб Гіраю², який колись збудував цю конче необхідну і дуже міцну фортецю, що про неї навіть співали пісні в народі. Але згодом було засипано її величезний рів, зрівнявши з землею. Її захисний мур розвали, тому його можна було подолати в будь-якому місці.

Благовелінням та зусиллями володаря, його величності І.Г.ІІІ, третього дня, місяця Джемазієлеввел, у четвер, 1060 (тисяча шістдесятого) року³, в той світлий і щасливий день вирушили зі столиці свого халіфату – Багчесараю. Мандруючи і влаштовуючи по дорозі лови та полювання, вісімнадцятого⁴ дня згаданого місяця прибули до цієї фортеці. Заздалегідь було визначено кошти на ремонт – 100000 (сто тисяч) груш⁵. Доправлено необхідні будівельні матеріали: 8000 (вісім тисяч) батманів⁶ вапна гашеного, 100000 (сто тисяч) штук будівельної деревини, 800 (вісімсот) кантарів⁷ арматурного заліза та сто разів по сто тисяч штук каміння⁸. (49б) Тоді він, І.Г.ІІІ, наказав привести з усіх земель кримської країни всіх: ногаїв, знаменитих і достойних осіб, молодших та старших, при цьому нікого не звільняючи від робіт з будівництва згаданого замку. З великою старанністю і натугами було перекопано землі простяжністю сто тисяч кулач⁹, що розділяє Чорне море від моря Сиваш¹⁰. Довжиною сто тисяч кулач, шириною та глибиною двадцять кулач, цей величезний, як ріка, рів був остаточно завершений за дев'ять днів. Першого дня місяця Джемазієлагір¹¹, в середу, згідно зі святими словами гадісу “Той, хто розпочне роботу у середу, все вдало завершить”, закладено фундамент башт і фортеці. Майстрам та робітникам виплачено зарплату на суму 50000 (п'ятдесят тисяч) груш¹². На цю роботу архітектором звелів призначити достойного і довіреного свого слугу на ім'я Періш Ага.

За сорок днів була відбудована гарна і міцна фортеця з благодійними і культурними закладами, мечеттю, крамницями, гостиним двором та ін. небувалими на землі спорудами. Ця фортеця, як залізний мур, з багатьма баштами підносилася на зеленій квітучій рівнині (50а),

верхів'ям сягаючи хмар, а може й сузір'я Риб і Водоля. Її рів був такий глибокий, що очима важко було навіть дозирнути дна. Всі стіни скидалися годі на монументи, а башти на сузір'я. Таким чином, уся міцна споруда могла б дорівнятися муру Олександра Македонського, і навіть взяла б верх у суперництві.

Коротше кажучи, робота виконана так, як було задумано. Найщасливіший володар свого часу І.Г.ІІІ, міг звідти повернутися і подорожувати далі для вшанування одного із значних міст Османської держави під назвою Гьозлю-Гісари¹³.

§ 18. Наказ І. Г. ІІІ про відбудову і реконструкцію Джамії¹ в Гьозлеві² та підведення води до міста

У згаданому місті хан велів ремонтувати і відбудовувати святу мечеть, засновану покійним дідусем ханом Девлет Гіраєм³. Не просто було і восхвалителям своєї епохи описати особливості цієї чудової споруди. Знову в різних частинах цього міста (50б) спорудили кам'яниці криниць з життєдайними водами, схожими до р.Єфрат. Навіть важко було уявити собі, що в цих місцях можна знайти джерела. Отже, бурхливі ручаї, ніби створили річки, ожививши це прекрасне місто.

Один із поетів свого часу Джеврі Челебі⁴ написав історичне оповідання про гьозлевинські джерела:

*Як високе сузір'я Джема⁵, хан Іслам Гірай,
У битвах хоробрий і герой, як Гайдар.
Він милостивим оком гягнувши на Гьозлеве,
Спорудив криниці там шляхетні.
Душа радіє від чистоти цих джерел,
А вода тужить за райськими джерелами
Про історію заснування цих криниць Джеврі мовив:
“Джерела ці душу оживляють, життя стає
щасливим (1061)⁶.”*

§ 19. Історія спорудження моста¹ за велінням Сефер Газі Агу

Будучи візиром володаря, його величності І.Г.ІІІ, Сефер Газі Ага, який нагадує Арістотеля, звелів будувати великий і дуже гарний міст. У жодній країні немає подібної споруди. Отже, я, убогий, написав хронограф згаданого моста для історії:

*Великий візир Сефер Газі Ага,
За велінням котрого збудували міст,
Заслугує доброї слави.
Побачивши його, Сена² возніс хвалу:
“Це воїстину чудова будова!”*

Чимало добродійних справ, вартих подиву, звершені ним у Багчесараї та інших місцях (51а), про це неможливо детально розповісти і цього не описати, тому немає потреби довго говорити. Зайве про це розповідати народові, коли всі його діяння наочні і знані.

Отже, володар його величності³ привів країну до всебічного розквіту й добробуту і продовжував життя на своєму високому і щасливому троні. У той час привезли від московського царя⁴ данину відразу за два роки. Також надійшла данина та подушний податок, і то більшою сумою, від польського короля⁵ згідно з домовленістю. Вони, поляки, також урятували своїх заручників⁶. Так само надійшли тоді до Багчесараю скарби із країн Богдану⁷, Ефлака⁸ та Ерделя⁹. Крім цього від черкезької сторони і Дагестану безперервно надходили полонені, красуні зі світлими обличчями, як у троянди, і безліч подарунків, а також скарби і послі інших навколишніх держав – з Австрії та Швеції, від кордонів темноти¹⁰.

Тоді, згаданий розумний візир його величності Сефер Газі Ага, як Арістотель, покликав ісламських воїнів у похід з метою здобуття країн Аждерхані й Казані, народи яких ще раніше належали до ісламського віросповідання. Вони майже сто років перебували в стані війни з противником¹¹. (51б) Таким чином, знову приступили до підготовки походу військових загонів, хода яких нагадає течію величезної ріки.

§ 20. Похід калгая Крим Гірай Султана на молдовську країну і поразка воєводи Лупула¹

1060 року, першого дня місяця шабан², у пору доброго передвіщення, щаслива його величність Крим Гірай Султан був призначений командувачем непереможного ісламського війська, яке вирушило на московську країну³. Подолавши вісімнадцять привалів⁴, прибули до ріки Кой-Суоу⁵. Тоді стояла велика посуха, на шляху вся рослинність вигоріла, бракувало корму для тварин. З огляду на це не вдалося виконати основне завдання походу, тому повернулися назад.

Ще раніше, коли ісламські воїни вертали з польського походу⁶ через країну Молдову, невірні вояки молдовські, з відома своїх командирів, учинили напад і порушили мир⁷. За пролиту кров ісламських воїнів вимагали від них плату родичам убитих. Крім цього, щоб помститися за скоєне молдовському воєводі (52 а) на ім'я Лупул⁸, що

знаходився поблизу, Крим Гірай Султан негайно спрямував своє військо на молдовську країну⁹. Коли той, згаданий невірний воєвода Лупул, перебував у своїй столиці місті Яш¹⁰, – зненацька був оточений. Мури міста було зруйновано, а країну невірних сплюндровано. Уже згаданий той підступний воєвода виплатив 120 000 (сто двадцять тисяч) грошей в ріялах¹¹ за свою провину. Також визначена була сума податку на майбутнє та вирішено простити його, відпустивши на волю¹².

Двовірш:

*Якби в судді не було влади “патериці”,
Негідний п’яниця бловав би навіть в Ка’бе¹³.*

Коротше кажучи, щаслива його величність Султан¹⁴, на чолі війська, схожого до Плеяди, з безліччю здобичі, благополучно повернувся тієї щасливої пори місяця шеввал¹⁵ до столиці своєї держави¹⁶. Він зустрівся з талановитим володарем¹⁷ свого часу.

Нехай Всевишній Аллаг обдаровує їх¹⁸ щастям і завжди береже від лихоліття.

Послови пророку Мугаммеду та чотирьом його обраним халіфам – амінь!

Отже, моя радість від опису головних подій цієї історії звершились дня 14 (чотирнадцятого) місяця шабана 1061 (тисяча шістдесят першого) року¹⁹.

КОМЕНТАРІ ДО ЛІТОПІСУ СЕНАЇ

[Вступна частина]

1. Цим описом починається читання священної книги мусульман Кур'ану*, яка складається із 114 суре та близько 6666 аєтів. “Аєт” – це речення, фраза або фрагмент фрази Кур'ану. Пророк Мугаммед вважав кожен вірш священної книги чудом (арабською “аєт”) – звідти і назва. Слово “Суре”, тобто назва кожного розділу, означає “ряд каменів, ряд цеглин у високій стіні”. Одна від одної суре відмежовуються фразою “Бісміллагірреганіррегім” – “В ім'я всемилостивого, всемилосердного Аллага”. Тільки в IX суре це звертання до Аллага, відсутнє, бо воно вважається продовженням VIII суре.

Перше суре “Фатіга”, або “Відкриваючи книгу”, – є початком Кур'ану і найрозповсюдженішою молитвою, що завоювала популярність серед послідовників Пророка Мугаммеда (народився 20 квітня у м. Мецці через 571 рік після народження Ісуса Христа) ще за його життя. Вона складається із 7 аєтів:

- 1) Хвала Аллагові – Господові світів;
 - 2) милостивому, милосердному;
 - 3) Цареві у день суду!
 - 4) Тобі ми поклоняємося й просимо допомоги!
 - 5) Веди нас дорогою прямою,
 - 6) дорогою тих, кого ти ошчасливив,
 - 7) а не тих, котрі перебувають у гніві, чи заблукали. Амінь.(I,7).
- Див. Панов В., Вахтин Ю. Жизнь Мухаммеда. – М., 1991. – С. 217–218.

“Фатіга” – найпоетичніше суре Кур'ану. Як указувалося вище, будь-яке суре розпочинається зі звертання до Аллага – так само, як “Отче наш” у православних християн при звертанні до Бога.

* При цитуванні користуємося Кур'an-і Керім (упор. Süleyman Ateş); Гур'ани-Карім (упор. Бун'атов З., Мэммэдэлијев В. – Баки, 1992.); Коран (упор. И. Крачковский. – М., 1990.). Суре позначаються рим. цифрами (наприклад: XL, L, LX), аєт – арабськими цифрами (наприклад: 1, 2, 3).

2. *Resûl-i mubin* – титул пророка Мугаммеда, в перекладі на укр. означає “посланець, проповідник”. За ісламом, пророк Мугаммед був не тільки останнім із пророків, але й єдиним, посланим Аллагом, з метою скерувати поганські релігії на шлях віри в єдиного Аллага. Sâmi Şemseddin. Kâmûs-î Türkî. – Istanbul, 1989. – S. 664, 1271. Пор. (Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 139, прим. 8).

3. Вислів “син меча” називає людину, яка чудово володіє білою (тобто холодною) зброєю. (Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 140, прим. 15).

4. Для чіткого розуміння цього афоризму подаю повний текст 29 айету XLVIII суре Кур’ану і більш правильний переклад з тюркської мови. (Пор. з перекладом І. Крачковського. – С. 421).

Мугаммед – посланець Аллага, і ті, котрі з ним, милостиві між собою і суворі проти невірних. Спостерігаємо, як вони, схилившись, прохають милості, добра і краси від Аллага, дозволу та благословіння. У них на обличчі є ознаки віри. Їхні образи в Торі та Біблії символізують засів, що проростав і примножував свої паростки, зміцнів і розрісся віттям, викликаючи захоплення сіячів і розпалюючи невірних проти них. Аллаг обіцяв тим із них, які творили добро, прощення гріхів та велику винагороду – рай. Цією образною аналогією Аллаг пояснює початковий та кінцевий стан свого посланця і друзів прихильників.

Перший раз потрапивши в землю і почавши проростати, зерно символізує мусульман, які з часом стають численною і сильною армією. Бачачи їхнє міцне становище, невірні ставали розгніваними, сердитими. (XLVIII, 29). пор. (Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 140, прим. 23).

5. Тюрк. *Hâci, el-Hâc* (укр. Гаджі) – титул мусульман, котрі відвідували святе місце релігії Ісламу – Ка’бе в Мецці. Це паломництво є однією з основних умов служіння ісламові, визначеної Кур’аном. (Devellioğlu F. Op. cit. – S. 305).

6. Тюрк. *Kadı* – означає “робити, виконувати”. Тюрк. *kazâ* – означає “обов’язкове виконання законів шариату, визначеного Всевишнім. (Devellioğlu F. Op. cit. – S. 478, 498; Mehmet Zeki Pakalın. – Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. – Istanbul, 1993. – Cilt, II. – S. 223); Пор. Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 142, прим. 33).

7. Тюрк. *akçe* – назва грошової одиниці, білої монети зі срібла. Була впроваджена і виготовлена у м. Бурса (Туреччина) османським падишахом Орханом Газі (роки правління: 1324–1360 н. е) у 1328 році.

Перший раз ця грошова одиниця мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла.

1 груш* = 40 пара

3 акче=1 пара, тоді як 120 акче=1 груш (у XVIII ст.)

100 груш=1 TL (турецька ліра)

1 золотий=390 акче (могло бути і 420 акче)

(Pakalın M.-Z. – Op. cit. – С. I. – S. 32–34; Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 33).

Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 142, прим. 34).

8. Див. § 16 і генеалогічну схему.

9. Тюрк. *Cengizyan* – укр. – “Чингізидів” – означає “належний до роду Чингізхана, підлеглий йому”. (– Op. cit. – S. 133).

10. Тюрк. *kuffar* – укр. куффар, кафір, гяур – тобто люди, котрі не визнавали ісламської віри, а також представники інших релігій. (– Op. cit. – S. 533). пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 140, прим. 22).

11. Тюрк. *Giray* – укр. – Гірай. Це слово є титулом династії кримських ханів, котрі правили у Криму з початку XV ст. до 1783 року. Ці кагани були спадкоємцями сина Чингізхана Джуджі хана.

Батько першого кримського хана Гаджі Гірая (роки правління: 1420–1455) Гіясуддін виріс серед Гіраїв, тому назвав свого сина іменем цього роду. Після того всі хани використовували цей титул. Це слово монгольського походження, означає “бути сильним”. 49 осіб з титулом “Гірай” володарювали в Криму. З 1475 року син Гаджі Гірая Менглі Гірай (роки правління: перший раз – 1469–1475, другий раз – 1478–1515) визнав Османський протекторат. Саме в цей час турецька армія і флот султана Мугаммеда II (роки правління: 1444–1446, вдруге – 1451–1481) завоювали Кафу і всі генуезькі володіння в Криму, а також греко-готське Мангутське князівство. Від цього часу Порта мала протекторат над Кримським ханством до 10 (21) липня 1774 року – дня підписання Кучук-Кайнарджийського миру, укладеного між Туреччиною і Росією після війни, яка розпочалася у 1768 році. (Hasan Ortekin. *Kırım Hanları'nın Ceceresi*. – Istanbul, 1938. – S. 1, 10; Тунманн. *Крымское ханство*. – Симферополь, 1991. – С. 14, 71, 72. (Перевод с немецкого издания 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской); Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 249).

12. Тюрк. *Han* – укр. Хан – означає “керівник, володар, глава держави, імператор”. Турецький султан підтверджував призначення кримських ханів спеціальним указом, написаним золотими літерами (так зв. “*Menşûr-i Nakâni*”). Як особливу ознаку наданої влади ханам

* Німецькі та іспанські екю і ріяли називались “кара груш”, срібні монети Луї XI – “суля груш”, а монети Південної Італії, яка входила до складу земель Османської імперії, – “поля груш”.

У кінці XVI ст. 1 (один) османський груш становив 80 акче. (*Midhat Sertoğlu. Osmanlı Tarih Lûğeti* (Словник історії османів). – Istanbul, 1986. – S. 126).

вручали “Санджак”* зі золотим навершям і “туг”**. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 323; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 344; Ürekli M. – Op. cit. – S. 65).

13. Тюрк. *Islam* – укр. Іслам. Це слово означає “відданість, покірність, служіння Аллагові” і називає релігію, яку проповідував пророк Мугаммед (вона виникла на початку VII ст. н. е. в Арабістані). (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 451; Анри Массе. Іслам. – Баки, 1992. – С. 16, 35–46).

14. “*Шах-наме*” – назва творів або повістей про діяння, достоїнства та перемоги володарів держав. Автором їх є перський поет, відомий як Фірдовсі (прибл. 934–1020рр.). Його ім’я Мансур Гасан або Агмед, а прізвище – Ебюлькасим. Нам відомі турецькі автори подібних повістей. Нариклад, Фетуллаг Аріфі написав 60 тисяч віршів про перемоги султана Селім Явуза (1512–1520 рр.). Він почав писати повість “Гунернаме” про героїзм султана Сулейман Кануні (1520–1566 рр.) і помер у 1552 році. Тому для продовження написання цього твору на його місце був призначений поет і художник-мініатюрист Ефлатун Газані. Одночасно з авторами “Шах-наме” турецький поет Сеїд Локман написав “Шегіншах-наме”, збагативши твори попередників і здобувши найвищу оцінку султана Мурада III (1574–1595 рр.). Див. Develliğlu F. – Op. cit. – S. 268, 391; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 321, 322.

15. Тюрк. *vezir* – укр. візир – цей титул виник у часи держави Аббасидів (династії арабських халіфів, що правили упродовж 750–1258 рр. і вели свій родовід від Аббаса, дядька пророка Мугаммеда; останній Аббасидський халіф був страчений ханом Гюлагу). Означає найвище звання, посаду головного радника, військового головнокомандувача в уряді Османської імперії. У початковому періоді існування Османської держави візир був один і, головним чином, займав посаду головного радника. З часу правління султана Мурада II (роки правління: 1 раз – 1421–1444, 2 раз – 1446–1451 рр.) кількість візирів збільшується. Таким чином, візир, котрий був уповноважений султаном управляти державою, називався візирі-азам, або садрі-азам, тобто прем’єр-міністр. У грі в шахи – є найголовнішою фігурою після шаха. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 3, 1150; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 288, 358; Pakalın V.-Z. – Op. cit. – S. 590). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 143, прим. 49).

16. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) – грецький філософ, у 17-річному віці став учнем Платона (427–347 рр. до н. е.). Згодом, стає вчителем сина Македонського царя Філіпа II Олександра, майбутнього полководця. Після вступу Олександра на Македонський престол Арісто-

* Державний або військовий прапор

** Те ж саме, що укр. “бунчук” – ознака влади, виготовлена з волосся кінського хвоста, у стародавніх тюрків, індійців та китайців. Це стародавні азійці робили “Туги” із волосся священного тибетського бика, що називався “Як”.

тель повертається до Афін, де засновує свою філософську школу. (Філософія. Курс лекцій. – Київ, 1991. – С. 64).

17. Тюрк. *Bülbül* – укр. соловей, тюрк. *Gül* – укр. троянда – є визнаними символами двох закоханих у східній поезії.

Папуга* вважається на Сході птахом мудрим, що розмовляє і розповідає про чудеса. Збірник індійських байок називається “*Tūtīnāme*”, що означає “книга папуги”, перекладений на перську мову, із перської на тюркську, а з тюркської – на європейські мови.

§1. Прибуття хана Іслам Гірая з Кефе до Багчесараю і прийняття престолу

1. Тюрк. *Kefe* – укр. Кефе, Кафа (сучасна Феодосія), – означає “гарілка від ваги” (тюрк. “теразі”). Це знамените місто в XIV–XV ст. було центром генуезьких колоній у Криму, а, здобуте тюрками, з 1475 року стало важливим портовим містом османських володінь у Криму та на Азовському морі, великим центром чорноморської торгівлі, зокрема, невільниками. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 502; Левассер де Боплан Г. Опис України. – С. 177, прим. 215, Я. Дашкевича; Тунманн. Указ. робота. – С. 72, прим. 9). Можна припустити, що саме через зв’язок із торгівлею тюрки й дали містові назву, пов’язану з вагами – основним елементом у торгівлі.

2. Тюрк. *Bahçe Saray* – укр. Багчесарай – “Садовий палац” – одне із великих міст Криму, розташоване в долині, оточене з обох боків горами, біля маленької річки Чюрюк-Су (тюрк.), що означає “Гнила вода”. Спочатку був побудований палац у саду в долині цієї ріки, що й дало поштовх виникненню початок міста та визначило його назву.

Це чудове місто засноване у 1502–1503 рр. ханом Менглі Гіраєм I (роки правління: 1 раз – 1469–1474, 2 раз – 1478–1515), пізніше перетворилося на постійну столицю Кримського ханства.

Навколо Багчесараю розташувались багато будинків відпочинку хана, його дружин і султанів. У 1736 і 1771 роках місто захоплювалось росіянами (Боплан. – Назв. праця. – С. 176, прим. 209; Тунманн. Указ. раб. – С. 32; Ortekin H. – Op. cit. – S. 3,11).

3. Гіджрі, Джемазіелеввел 1054 р. – (Р. Х.) 6 липня 1644 р. (Faik Reşit Unat. *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu* (Довідник перекладу календаря Гіджрі на Християнський). – Ankara, 1974).

Сенаї визначив дату прийняття престолу Іслам Гіраєм III, а також інші дати у своєму літописі, за ісламським календарем, який

* Йдеться про ту породу папуг, котрі розмовляють і називаються “*Tūtū-gūyā*”, що означає “розмовляючий папуга”. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 1114).

називається “Гіджрі”, що означає день відправлення пророка Мугамеда зі святого міста Мекки до Медини. Цей день датується І мугарремем І року Гіджрі та є початком мусульманського літочислення. Ця дата співпадає з 16 липня 622 р. Р. Х., тобто н. е.

Абрагамович вважає, що дата прийняття престолу ханом дотепер невідома (Abrahamowicz. – Op. cit. – S. 146., прим. 63) Можна припустити, що вона співпадала з його прибуттям з Істанбула до Криму.

Але в літописі “Гюльбіні Ханан” Галім Гірая (розділ про Іслам Гірая III) знаходимо дату стосовно даного питання, де доводиться: “Іслам Гірай був викликаний з о. Родос до Істанбула в червні 1644 р. і відправлений до Криму”. Про це докладно див. ц. м. – С. 143; також прим. І автора вищевказаного літопису.

4. Сена’ї підкреслює важливе значення м. Кефе і пише про це на стор. 3^в: “mehruse-i mensures-i”, що в перекладі означає “гарне, велике місто, котре перебуває під опікою Всевишнього і завжди здобуває у війнах перемоги у землі кримській”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1300, 1416; Develliğlu F. – Op. cit. – S. 603).

Але Abrahamowicz, всупереч цьому твердженню, у своєму коментарі (див. – Op. cit. – S. 91, 146, прим. 64) про м. Кефе зауважує, що “Sena’i nie wspomina nigdzie ani s owem, ze to wazne miasto “w ziemi krimskiej”). (“Сена’ї ніде не згадує жодним словом, що то важливе місто у землі кримській”).

5. Йдеться про державні прапори, як ознаки влади, наданої османським урядом новопризначеному ханові Іслам Гіраю III. Отже, вислів у літописі Сена’ї (3^в) – “hüsrevan-i dar”, що в перекладі означає “володар, те, що належить володареві” (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 581, 597, 767), тому в даному разі мова йде про самого хана, а не про “Chosgoesa” із династії Сасанидів, як це підкреслює Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 91, 146, прим. 67).

6. Коли Іслам Гірай вирушив (див. прим. 3) із Кефе до Багчесараю, на третій день, тобто 9 липня 1644 року. призначив одного зі старших офіцерів ширінського роду (див. прим. 10) Кутлу Шах Мірзу командиром татарських військ. Потім відправив його у похід на Московську країну. Після організації цього походу 11 липня поточного року прибув до Багчесараю і сів на престол. Також див. 3, прим. 3.

7. Тюрк. *Şirîn* – укр. – ширін, що означає в перекладі “1) ласощі; 2) кохана, ближча до душі, чарівна”. Жіноче ім’я Ширін згадується в богатирському епосі азербайджанського поета-філософа Нізамі Генджеві (біля 1141–1209 рр.) – поемі “Фергад (Хосрев) і Ширін”. Ця поема написана у 1180 р. і присвячена любові як рушійній силі. Мудра правителька Ширін, справедливо управляючи країною, своєю любов’ю справляє благодіючий вплив на Хосрева – легкодушний,

байдужий до долі народу і країни царевич стає справедливим, цікавиться наукою та мистецтвом. Образ Фергада багато в чому протиставляється Хосревові. Умілий зодчий Фергад не зупиняється перед труднощами, вірний у дружбі. З першого погляду закохавшись у Ширін, він до кінця життя залишається вірним своїй любові. (Антаология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М., 1989. – С. 132, 141, 542, прим. 4. Составители А. А. Агаев, А. Ш.; Develliđlu F. – Op. cit. – S. 1000).

Ще пізніше, за законом Чингізхана родючі землі Кримського ханства було розділено між татарськими родами: 1) Ширінів, 2) Мангітів, 3) Седжевітів і 4) Аргинів (стародавня орда, котра боролася в 1397 році з Тохтамишем проти Тімур-бея), з яких складаються кримські татари.

Ці роди мають своїх власних беїв, тобто лідерів, так званих Кири́м-беглері (укр. кримські беї). Бей зі ширінського роду – найзнатніший серед них. Він взагалі найважливіша особа в державі після самого хана, хоча він, власне, повинен бути наступним після калгай-султана. (Sena'ı M.-H. – Op. cit. S. 4^b–5^a). Pop. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 147, прим. 73).

8. Див. даний §, прим. 6.

9. Спеціальний прекрасний верхній одяг вручався державним особам як ознака уповноваження владою від імені турецьких султанів. Каптан також вручався вельмиповажним послам іноземних держав, що прибували до Істанбула.

Треба зауважити, що каптани разом із шаблею отримали також українські гетьмани (Б. Хмельницький, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, І. Мазепа).

10. 11 липня п. р.

11. Цей трон був Чингізханським тому, що переходив у спадщину від нього. Див. прим. 3.

12. Мається на увазі Україна, Польща і Московія.

13. Тюрк. *Ahıret günü*, що в перекладі означає “день Останнього Суду”. Порівняння згромадження підлеглих та населення краю в столиці у день його вступу на трон з днем Останнього Суду є зрозумілим, тому що новий володар на урочистостях обіцяв народові щасливе життя і також попереджував, щоб усі були справедливими, добрими, хоробрими і нікому не чинили зла. Останній Суд багато разів описаний в Кур’ані. Ці слова у Сена’ї, з одного боку, є цитатою із священної книги, а, з другого боку, – висловом упевненості у безсумнівній перемозі над супротивником, який уже в ці дні зазнав поразки. (Див. §1, прим. 6, також ц. м. – С. 151, прим. 27).

14. Тобто старші офіцери, полковники, командири та інші високоповажні особи.

15. Взагалі період правління Іслам Гірая III вважається часом здобуття важливих політичних і військових перемог над Москвою і Польщею, а також примноження багатства, в результаті чого був знятий грошовий податок, що звався “дамга-акче”. Тому цей період справді був щасливим, політично й економічно стабільним в історії Криму. (Halil Inalcık. – I. A. – V. – Islam Giray III. – S. 1107; Sena’i. – Op. cit. – S. 52’).

Про здійснення шляхетних акцій хана див. також ц. м. – С.144.

§2. Призначення Крим¹ Гірая калгаєм

1. Йдеться про призначення свого брата. Також див. Султан Г. – Назв. праця. – С. 7, прим. 16.

2. Див. Там само. – С. 5, прим. 5.

3. Йдеться про Іслам Гірая III.

4. Тюрк. *Hilafet*, укр. хілафет, халіфат – означає титул арабських володарів, спадкоємців пророка Мугаммеда. У 1516 році під час великої битви, відомої в історії як Мерджі Дабик (назва місцевості), турецький султан Селім (Явуз) I завдав поразки єгипетсько-мамелюкській армії під командуванням султана Кансу Гаврі. Після цієї перемоги в грудні 1517 р. Єгипет повністю опинився в руках тюрків разом із резиденцією ісламського халіфату Аббасидів у Каїрі. Після описаних подій цей титул надавався османським падишахам як продовжувачам і захисникам справи пророка Мугаммеда, котрі мали владу над усім ісламським світом. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 369; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 218, 219, 222, 251, 252). Вживання цього терміну у Сена’ї є цілком зрозумілим тому, що хан був віруючою і гуманною людиною).

5. За даними Тунманна (XVIII ст.) цей півострів утворюють з півночі (у найбільшій частині), і з півдня та заходу Чорне море, а зі сходу – Кафінська (або Керченська) протока й Азовське море. Перешийок (Перекопський), що має в ширину приблизно одну географічну милью, з’єднує його на півночі зі Східним ногаєм. Кримський півострів розташовується між 51° 9’ і 53° 44’ східної довготи і між 44° 44’ і 45° 55’ північної широти (широта вказана автором невірно через неточність тогочасних географічних знань. В дійсності Крим простягається від 44° 23’ до 46° 21’ північної широти). Площа, за даними автора, складає 270 кв. миль, – теж визначена помилково. Насправді вона становить приблизно 25000 кв. км, тобто 450 кв. миль. (Тунманн. – Указ. раб. – С. 15, 72, (прим. 12), 73 (прим. 13).

6. За даними Боплана, “на схід від Тамані лежить земля черкесів, які є татарами-християнами і вважаються найбільш віруючими”.

“Тамань – це місто черкесів”. (Боплан. – Назв. праця. – С. 52, 53). На думку Я. Дашкевича, маються на увазі західні черкеси (зікхи), що в XII–XV ст. прийняли християнство православного і католицького обрядів. Мешкали на Таманському півострові, а розпорошено – також у містах та селах Криму. Черкеси у XVI ст. підпорядковувалися Туреччині й були залежні від губернатора в Кефе. Всупереч твердженню Боплана, вони, пише Я. Д., не були тюрками (або татарами), а користувалися діалектами черкеської мови – однієї з іберо-кавказьких мов. Сучасні адигейці частково є нащадками зікхів, які у другій половині XVII ст. перейшли в Іслам. (Там само. – С. 180, прим. 236 – коментар Я. Д.).

7. За даними Тунманна, ногайські землі поділяються на Східний ногай – ця обширна країна знаходиться на північному боці Чорного та Азовського морів і називається Кримським степом. Західний ногай – це область між річками Буг і Дністер, що з півдня межує з Чорним морем, а з півночі відокремлюється від Польщі Колимою і Єгорликом. Про це докладно див. Тунманн. – Указ. раб. – С. 42, 49.

Ногайці – це народ, що розмовляє тюркською мовою з кипчацької групи мов. Вони беруть свій початок від з’єднання двох племен – тюркських і монгольських, котрі, за ініціативою відомого вождя і володаря монгольських татар Чингізхана, відокремилися у 1261 р. від Золотої Орди і під його командуванням зайняли територію шириною від морів Аральського і Каспійського аж по Буджак (кримська частина території Бесарабії).

8. Див. § 1, прим. 10.

9. Тюрк. *Kanun* – укр. “канон”, означає в перекладі “право, кодекс, статут тощо”. Йдеться про монгольський звід законів, створений ще до Чингізхана, котрий зберігся у різних тюрко-мовних та інших народів і після розпаду Монгольської імперії та Золотої Орди. Із цього “канону” впливали також правила “Чингізханського церемоніалу”, про що дізнаємося з літопису Сенаї на стор. 4^a.

Треба підкреслити, що тюркомовні народи, починаючи з X століття, добровільно прийняли ісламську релігію. Цьому сприяла схожість двох релігій, тобто вищевказаної Ісламу з релігією тюрків того часу “Gök-Tanrı”, що означає в перекладі “Господь небесний”. Mualla Uydu. Türk-Islam bütünleşmesi. – Istanbul, 1995. – S. 5–19).

Отже, твердження Абрагамовича (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 151, прим. 91), що ці “канони” зазнали атаки зі сторони релігії ісламу чи законів шаріату, можна назвати необ’єктивними.

10. Крим Гірай султан був сином хана Селамет Гірая I (див. Султан Г. Назв. праця. – С. 5, прим. 2), братом ханів Багадир Гірая (Там само. – Прим. 6), Іслам Гірая III (Там само. – Прим. 1), Мегмед Гірая IV (Там само. – Прим. 9). При вступі на трон Багадир Гірая (Іслам

Гірай в той час був калгаєм) став “*Küçük sultan*” – “Молодшим султаном”, а пізніше обіймав посаду Нуреддіна. (Там само. – Прим. 15).

11. Назва палацу, де розташовувалася резиденція калгаїв, що означає “Біла Мечеть” (тюрк. *Ak-Mescid*). Побудований за часів хана Менглі Гірая I (див. § 1, прим. 2). Теперішня назва – м. Сімферопіль.

12. 12 липня п. р.

13. Йдеться про Крим Гірай Султана.

14. Тюрк. *Sâm* – ім'я сина пророка Ноя (тюрк. *Nûh*). Вважається, що семітські племена й народи південно-західної Азії та північної Африки, до яких відносилися стародавні вавилоняни, ассірійці, фінікійці, іудеї та деякі інші і до яких належать сучасні араби, євреї та ще деякі, походять від його роду. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 918). Це ім'я легендарного перського лицаря, що воював з лядьми Турану*, про що оповідає “Шах-наме”. Про “Шах-наме” див. прим. 14 до вступу Сенаї.

15. Рустем, онук Сама, у боротьбі з сусідніми Ірану народами прославився вчинками, схожими до міфологічних діянь Геркулеса. Про нього також оповідає “Шах-наме”.

16. Есфендіяр – легендарний перський королевич, пропагандист зороастризму, котрий поліг у поединку з Рустемом.

17. Газі Гірай Султан – двоюрідний брат Іслам Гірая III – у п'ятнадцятирічному віці перейняв посаду Нуреддіна від дядька – хана Мегмед Гірая IV. Військовий похід на черкесів, з якого він повернувся після вступу на трон Іслам Гірая III, був розпочатий ще за правління Мегмед Гірая IV (роки правління: 1641–1644).

Дуже молодий (сімнадцяти-вісімнадцятирічний) командир, певно, не міг справитися з досвідченим правителем черкесів Ак-Чумаком, тому в грудні того ж року туди вирушив сам хан Іслам Гірай III. Незважаючи на невдалий похід, Газі Гірай Султан все ж залишився на цій посаді під час правління Іслам Гірая III і почав похід на Московію взимку 1644–1645 рр., під час якого також не виявив себе блискучим полководцем. Похід завершився б повною загибеллю татарського війська серед снігових заметів, якби не досвід старших командирів Сефер Газі Агі і Тугай Бея. Наступного разу Газі Гірай Султан керував обороною фортеці Азов, оточеної донськими козаками. Тугай Бей також брав участь у цій обороні, отож, успіх кримців і цього разу належить йому. Під час першого походу Іслам Гірая III на Польщу Газі Гірай керував одним із чамбулів, висланих з-під Березні. Хан доручив йому керівництво цим загоном на прохання свого опікуна. З цього робимо висновок, що хан не був досить упевненим у військо-

* Тюрк. *Turan* – стародавня перська назва країв на північ від Ірану, що в перекладі означає “батьківщина тюрків”, “Тюркстан”, а також, на противагу Іранові, – “батьківщині арійців”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 449).

вому таланті молодого султана. Після смерті Крим Гірая (Див. § 2, прим. 10) Газі Гірай зайняв його місце під час другого панування Мегмед Гірая IV (1665 р.) він був калгою, а у зв'язку з новим поворотом у політиці Криму багато разів командував військовим загоном по підтримці Речі Посполитої у боротьбі з її противниками.

Мубарек Гірай Султан (Див. § 2, прим. 22), брат Іслам Гірая III, не обіймав у ханстві ніяких значних посад і нічим особливо не відзначився. Крім сина Газі Гірая, він мав ще одного сина Мурад Гірая, який був ханом упродовж 1677–1683 рр. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 154, прим. 107; Ortekin H. – Op. cit. – S. 11).

18. Див. ц. м. – С. 149, прим. 15.

19. Тюрк. *Hâcl-Saray* – укр. палац Гаджі. Очевидно, ця назва походить від назви ріки Гаджі-сую, або Білозерська, котра впадає в озеро у плавнях р. Дніпра напроти Нікополя.

20. Тюрк. *Kârâcl* – укр. карачи, що в перекладі означає “наглядач, контролер, міністр”. Цей титул в Криму носили поважні особи найважливіших родів. Також див. §1, прим. 7.

21. Див. §1, прим. 10.

22. Тюрк. *Mangit* – укр. Мангіт, Мангут – від слова “Манга”, “монг”, що означає “велетень, велика людина” – назва племені дуже великих людей. Вони відігравали визначну роль в утворенні окремої Ногайської Орди. У руських хроніках їх завжди називали ногаями. Назва цього роду дотепер зустрічається серед ногаїв. Також вони відігравали особливу роль в історії Середньої Азії, а мангітська династія панувала в Бухарі упродовж 1785–1920 рр. Вони населяли північно-західну територію Кримського півострова навколо м. Гюозлеве (тепер Євпаторія). (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 155, прим. 113).

23. Тюрк. *Secevit, Cuci* – укр. Седжевіт – це ім'я старшого сина Чингізхана, від якого бере початок цей рід. Батько дав йому Половецькі землі Західного Сибіру разом з Хорезмом, аж до північних берегів Чорного моря. Під час одного з походів він упав з коня і помер (1227 р.).

Представники цього роду займали в Криму землі на схід від м. Карасубазар (тепер м. Білогорськ), або Карабазар – одного із найбільших міст, розташованих у долині дуже мальовничої місцевості. Через місто, яке належить калгай-султанові, тече річка Карасу. Бей цього роду, як писав листа польському королеві Яну Казимиру, звався Кутлу Гірай, що свідчило, що він – найсильніший кримський феодал не лише з роду ширінів. Був споріднений із ханською династією. Назва цього роду також зустрічається у листі хана Джанібек Гірая, датованому 1632 роком. (С. Е. Bosworth. *İslâm Devletleri Tarihi* (Історія ісламських держав). – Istanbul, 1980. – S. 179, 194; Ortekin H. – Op. cit. – S. 5,6; Тунманн. – Назв. праця. – С. 34).

24. Тюрк. *Argın* – укр. Аргин, Аргун – ім'я одного із спадкоємців із групи “великих монгольських ханів” хана Кубілая (1260–1294). Аргин (1284–1291), син брата згаданого хана, котрий називається Гюлагу (1256–1264), встановив свою владу в Ірані під назвою “И-Ганлар” – укр. Іл-Ганлар, що тривала до 1353 року. Цей рід займав територію між Акмечетом (столицею калгів) і Карасубазаром (резиденцію ширінських командирів). (Bosworth C. – Op. cit. – S.181,187). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 156, прим. 115). Також див. § 2, прим. 20.

§ 3. *Намір Іслам Гірая здійснити військовий похід на черкезьку країну*

1. Йдеться про I московський військовий похід, у який хан відрядив ще дорогою від Кафи до Багчесараю військо на чолі з командиром Кутлу Шах Мірзою. Вже у перші роки правління Іслам Гірая III татарські вояки повернулися з московського походу з перемогою та з великою здобиччю. Про це докладно див. 1, прим. 6; а також див. ц. м. – С. 144.

2. Тюрк. *esir* – укр. ясир, полон, полонений, арештований. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 115). Війна кримської армії з Московією в 1644 р. увінчалася повним успіхом. Здобич була дуже значною і перевищувала 10 тисяч полонених. (Новосельский А. – Указ. раб. – С. 341).

3. Цей вид податку називається “*Hûmûs*” (ар.) – укр. гумус, що означає 1/5 частина данини. Це стародавній арабський звичай збирання вказаної частини данини переможцем, керівником військового походу. Потім названий податок був затверджений пророком Мугаммедом в Кур’ані за волею Аллага. До податку належало те, що здобули мусульмани у війнах з противниками (рухомість, домашня худоба, полонені, незалежно від статі й віку). П’ята частина здобутого повинна була належати: 1) Аллагові; 2) Пророкові; 3) його сім’ї; 4) сиротам; 5) убогим та подорожнім. Про це докладно див. (Kur’ân-î Kerim. *Enfal suresi* (VIII)).

Як правило, вказана частина прибутку мала витратитися на громадські та державні цілі. Також див. ц. м. – С. 150, прим. 20.

4. 1 грудня ст. ст. – 11 грудня н. ст., року Г. 1054=P. X. 1644 (Unat F.- R. – Op. cit. – S. 72).

5. Тюрк. *Dağıstan* – укр. Дагістан, Кугістан, що у перекладі означає “гірська місцевість”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1218).

6. 7 грудня ст. ст. – 17 грудня н. ст.

7. Тюрк. *Kerç*, *Kerç*, укр. Керч – місто, відоме в Києворуських джерелах під назвою Къръчевъ (тоді було в складі Тмутороканського кня-

зівства). Давня назва Пантикапей. Його заснували мешканці міста Мілета, які жили на малоазійському березі Егейського моря у першій половині VI ст. до Р. Х.

З 679 р. н. е. місто визнало верховну владу тюрків-хозарів, що мали там свого намісника, але не поривало зв'язку з Візантійською імперією. Тюкрська фортеця, здобута 1475 р. у генуезців, розташована на Кафинській протоці, що з'єднує Азовське море з Чорним морем.

У результаті турецько-російської війни 1768–1774 рр. за Кючук-Кайнарджикським мирним договором (1774) м. Керч перейшло у володіння Російської імперії. (Боплан. – Назв. праця. – С. 179, прим. 223; Я. Д. Тунманн. Указ. раб. – С. 41; Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 158, прим. 129).

8. Тюрк. *Taman* – укр. Тамань – місто і замок на східному березі Кафинської (Керченської) протоки. Вперше згадується в історії Юстиніана II у 703 р. н. е. під назвою Тому; в подальшому називалося Тамтарка, Тумтаракань, Матраха, Матрига та ін. Вперше Таманню його називає Абдулфеда. У XI ст. було резиденцією Києворуських князів. У 1482 р. місто потрапило під панування османів. (Боплан. – Назв. праця. – С. 180, прим. 235 Я. Д. ; Тунманн. – Указ. раб. – С. 67).

9. Після цього походу хан надіслав османському султанові через свого представника Субган Газі Агу різноманітні цінні подарунки, а також 150 (сто п'ятдесят) дуже вродливих полонених жінок. Падишах відправив ханові через свого генерала листа, 2 (два) каптани, шаблю, оздоблену золотом, та багато інших цінних подарунків.

10. Див. ц. м. – С. 143.

11. Кримського володаря Іслам Гірая III.

12. Мається на увазі Іслам Гірай III.

13. Тимур, Тимур-ленг, Тимур-аксак, Тимур-бей, був засновником відомої Ногайської Орди, рештки якої проіснували до XIX ст. Власне, ця Орда виникла в епоху Тимур-хана у XIV ст. на берегах Чорного моря, бо не хотіла визнавати влади волзьких каганів. Відокремившись, нова орда мусила воювати зі старою. Можливо, це були якраз війни Тимура з Тохтамишем, що правив з 1380 р. Тимур здійснив три великі військові походи проти Тохтамиша – в 1389, 1391 і 1394–95 рока. (Новоский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. Факты. Статистика. Гипотезы. – Т. I. – М., 1995. – С. 356, 358.) Див. також §1, прим. 7.

14. Тюрк. *Demir Kapı* (Derbent, Derbend), що в перекладі означає “Залізна брама”. Назва укріплення у найвужчому місці дороги протягом 2-3 км, відома фортеця і потужний мур між горами Кавказу і Каспійським морем. (Develliğlü F. – Op. cit. – S. 61, 309).

15. Про Хосрева див. §1, прим. 7.

16. Йдеться про турецького султана Ібрагіма (лютий 1640-серпень 1648 рр.)

17. Осм. *Elacim*, – укр. Ельаджім. Альаджім, Аджім, що в перекладі означає “не арабські країни, не володіючий арабською мовою” та ін. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 130). Можна припустити, що в даному разі мова йде про персів, а також їхню країну Іран. Пор. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 160, прим. 153).

Тюрк. *Сет* – укр. Джем, що в перекладі означає “володар, ангел, шах, переможець, багатир” та ін., а також ім'я легендарного героя у давньоперській повісті, згадуваного як святого. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 94, 1369).

18. Тобто Анатолія (Туреччина).

19. Йдеться про країни тюрків, названі так давніми персами. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 1113). Також див. § 2, прим. 14.

20. Відповідальна за державну скарбницю особа в ханському уряді, яка займала посаду, по-османськи звану *Miftah-dar*, *Hâzinadar* – укр. скарбниця, рос. казна, від слова “*Miftah*” (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1382), що в перекладі означає “ключ, замок”; разом із суфіксом “*dar*” читається як “ключник”, тобто особа, яка відповідає за ключі від скарбниці. Відряджений 1645 р. до Істанбула з ясиром та іншими цінними подарунками для султана Ібрагіма, Субган Газі Ага пізніше, у 1648 р., керував військом, яке було відправлене з-під м. Животова, а в 1649 р. воював під Збаражем. Під час другого панування Мегмед Гірай IV обіймав посаду заступника скарбника ханського уряду. У той час відзначився як організатор допомоги Речі Посполитій кримською військовою експедицією. Під час правління Чобан Аділ Гірая (1665–1671 рр.) був змушений утекти з Криму і перебував в м. Янболу біля м. Едерне (Андріанопіль) разом із вигнаним сином хана Мегмед Гірая IV. (Abrahamowicz Z. – Op. cit., – S. 161, прим. 160).

**§ 4. Надсилання найвищому володареві,
обдарованому Аллагом, падишахові Руму
незлічених подарунків**

1. Йдеться про турецькі володіння на Балканах, тобто про європейську частину Османської імперії.

2. Султан Ібрагім.

3. Тюрк. *Kapıçibaşı*, означає “начальник варти Брами” султанського палацу в Істанбулі. Під час “Дівану”, тобто наради уряду, ці держслужбовці також виконували обов'язки щодо перевірки та перепустки до палацу прибулих зі зверненнями громадян. Якщо під час “Дівану” комусь визначили міру покарання, вартові Брами за наказом візира приводили вирок до виконання.

(Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1054; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 173).

4. Див. § 3, прим. 9.

5. Тюрк. *Kapıkulları* – Назва професійної, регулярної армії, яка складалася з піхоти й кінноти та була однією з основних складових Османської держави. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 174). Пор. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 161, прим. 164).

6. 1) Мова йде про того самого командира, на ім'я Кутлу Шах Мірзе, котрий був відправлений ханом у московський військовий похід, і цю експедицію можна вважати першим походом на Московію. Див. § 1, прим. 6.; також див. ц. м. – С. 144–145, прим. 29; § 3, прим. 1.

Слід зауважити, що твердження А. Новосельського про відсутність пояснення причин конфлікту в східних джерелах можна вважати помилковим (див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 343). Пор. ц. м. – С. 42 (8^а).

Твердження Абрагамовича (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 162, прим. 165) про якогось Шах Кутлу, який брав участь у татарських походах на Україну в 1644 р. за першого панування хана Мегмед Гірая IV (1641–1644 рр.), можна вважати сумнівним. Але в іншого автора знаходимо відомості про невдалий похід кримських військ під проводом Тугай Бея в грудні 1643–січні 1644 року на Правобережну Україну. (Див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 332).

Іслам Гірай III 23 вересня 1644 р. вирушив війною на російські міста і чинив великі руйнування. Про це свідчить повернення 10 січня 1645 р. турецького посла Арслан Аги з Москви з царською грамотою, що містила скаргу на кримського хана. Того самого року були отримані від донських козаків повідомлення про напад єничарів з Азова на козацькі міста, а також про запланований військовий похід тюрків і кримського хана на московські землі найближчим часом. Московські послы, прибувши 15 квітня того ж року до Істанбула, в своїх зверненнях прохали султана заборонити кримському ханові й азовському паші нападати на їхні землі. Отже, участь командира Шах Кутлу у військових походах 1644 р. на Україну малоімовірна. Також див. Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 89–92.

Конфлікт, який виник у даному випадку, був спровокований різними військовими угрупованнями під час сплати податків до державної скарбниці.

Учасники цього побоїща також погрожували командирові Сефер Газі Аги. Тому Іслам Гірай III задля безпеки його життя відправив Сефер Газі Агу до ширінських татар. Також див. ц. м. – С. 145.

Разом з тим незайво зазначити, що висновки вже згаданого історика про втечу Сефер Газі Аги й арешт його ханом, а також відсутність

інформації щодо обставин повернення на посаду ханського візиря в східних джерелах треба вважати неправильними. (Див. Новосельський А. – Указ. раб. – С. 343). Пор. ц. м. – С. 42–47 (8^a, 12⁶, 13^a).

7. Ар. *Hadis*, що в перекладі означає: 1) “святе слово пророка”; 2) “наука про гадіс”. Пророк Мугаммед висловив 40 (сорок) гадісів – “*hads-i erban*” з поясненням і тлумаченням їх. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 309). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 162, прим. 166.

8. Поет-мислитель, філософ Мугаммед Ібн Сулейман Фузулі (1494–1556 р. н. е.) народився в м. Кербелі неподалік Багдада, походив із азербайджано-тюркського племені баят. Представник класичної османо-турецької та азербайджанської літератури. Писав твори тюркською, перською й арабською мовами. Поет порушив ряд важливих питань стосовно мети, змісту, принципів, форм і методів виховання та навчання. В ряді його творів (“Книга скарг”, “Бесіда розпусника з пустельником”, “Прихильність серця”, “Зростання переконань”) висвітлено питання сімейного виховання, взаємостосунків між старшим і молодшим поколіннями. У своїх творах також засуджував релігійні догми середньовіччя. Одним із відомих його творів є поема під назвою “Лейлі і Меджнун”. (Агаев А., Гашимов А. – Указ. раб. – С. 179–185; Develliğlu F. – Op. cit. – S. 271; Nail Çivriilli. – Şirsel Anlatım, 100 ünlü Türk. – Istanbul, 1994. – S. 42, 2 bask).

9. Див. § 2, прим. 15.

10. Див. § 2, прим. 16.

11. Також див. § 2, прим. 17.

12. Тюрк. *Sahrâ-i Heyhat* в перекладі означає “незаселений степ, вимерлий”, “такий, що приносить людям шкоду”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 819, 1518). Цей термін багато разів уживається турецьким мандрівником XVII ст. у книзі “*Seyahetname*” (укр. “Книга Мандрювання”), в якій опис охоплює територію від Очакова (р. Дністер) до Каспійського моря, за яким простягається “степ кипчацький”, названий татарським народом “*Deşt-i Kıpçak*”, тобто степ (територія) між ріками Дністер та Іртиш (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 180), де проживали половці – стародавня народність тюркського походження, кочівники по південно-східній Європі в XI – початку XIII ст. (Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1981. – С. 491).

Мова йде про Дике Поле – степи Північного Причорномор’я, або від Подністров’я до Подоння. Також див. Додаток: Д (Carte de la Crime).

13. Тюрк. *Tabur* – укр. табір, що в перекладі означає “військовий бівак, укріплення, військо та ін. “. Також назва війська, котре складалось із чотирьох підрозділів. (Pakalın V.-Z – Op. cit. С. III. – S. 371). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 163, прим. 173.

14. Можливо, йдеться про угоду від квітня 1646 р., де, за даними Абрагамовича, в проєкті були визначені зобов'язання хана Іслам Гірая III, калги Крим Гірая і Нуреддіна Газі Гірая про стримування кримських татар і Ногайської орди від нападів на Росію, навіть і в тому разі, коли рішення про похід буде ухвалене турецьким султаном. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 164, прим. 167*). Але, за даними Сенаї див. ц. м. – С. 42–45 (8^a–10^b), військові походи на Московію під час панування Іслам Гірая III увінчалися блискучими перемогами, тому хан міг би не брати до уваги умови царя, а, навпаки, умови договору могли диктуватися кримською стороною. Отже, цар погоджувався заплатити данину і просив допомоги хана. Московський цар зобов'язувався кожного року давати хутрянні шуби на суму 40–50 тис. золотом, платити 100 тис. золотом податок кримській державі та ін.

15. Йдеться про послів Т. Караулова і Г. Акишева, призначених московськими дипломатами до Криму після війн 1644–1646 рр. Треба зауважити, що перший військовий похід на Московію здійснений Іслам Гіраєм III саме 1644 року (Див. § 4, прим. 6). Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 164, прим. 177*.

За даними Смирнова, (див. – Указ. раб. – С. 91–92), московський уряд в 1645 р. відрядив до Істанбула нове посольство у складі стольника Степана Телепнева і дяка Алферія Кузевлева. 15 квітня вони прибули до столиці і піднесли подарунки султанові, візирів та іншим особам, усього на суму 16109 руб., і, крім того, 26 кречетів (хижих птахів із семейства соколиних) для султана. (Про це див. § 4, прим. 6). Також прохали у грамотах називати царя “московським королем”. (Див. нижче, прим. 21). Про подорож московських послів від Азова до Істанбула – див. TSMA. E. 5978.

16. Детальний опис походів кримських військ на московські землі упродовж 1644–1646 рр., реконструйований на підставі російських архівних матеріалів, знаходимо у монографії Новосельського А. “Борьба московского государства с татарами в XVII веке”. – М., 1948. – С. 312–362. У російських джерелах знаходимо безсумнівні дані про поразки, завдані кримською армією московській державі, а також про неодноразові сильні наступи тюрків протягом вказаного періоду із фортеці Азов. Див. також Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 96.

§ 5. Повернення Нуреддіна Султана з московського походу

1. Див. § 4, прим. 11.

2. Мова йде про кримських вояків, що після московського походу повернулися з перемогою до Багчесараю. На зворотній дорозі татар

застав сильний снігопад. У таких природніх умовах військом керували славетні командири – вже згадувані нами Сефер Газі Ага і Тугай Бей. Головнокомандувачем армії у цьому поході був Газі Гірай Султан. Здолавши великі труднощі, військо прибуло до столиці Криму.

§ 6. Прохання командира прикордонного загону Азова Мустафи Бея про допомогу

1. Тюрк. *Mühâfiz* в перекладі означає “оборонець, захисник”. Ти-тул комендантів фортець та замків.

2. Йдеться про фортецю Азак (також див. Султан Г. – Назв. праця., прим. 20).

§ 7. Похід Нуреддін Султана до кордону Азова

1. 1646 р.

2. Знаменитий вождь, засновник великого володіння зі столицею у м. Газна в Афганістані, до складу якого входила значна територія, що простягалася від здобутих провінцій Індії до Грузії (до Азова його влада не поширювалася). Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 164, прим. 185).

3. Див. §1, прим. 7.

4. Див. § 2, прим. 24.

5. Звернення мусульман до Всевишнього із проханням допомоги.

6. Син Алі (двоюрідного брата і зятя пророка Мугаммеда).

7. Тюрк. *Şehadet, Şahid, Şehid* – укр. шегадет, шагід, шегід, що в буквальному перекладі означає “свідoctво”. Шегідами називали тих, хто в ім’я Ісламу, Батьківщини, держави приймав на полі битви чи деінде мученицьку смерть, укр. відповідник до поняття “шегід” – “пречистий”. Мусульманські воїни, полегли під час “святої війни”, носили ім’я шегід – “свідок”, тобто “мученик”, така смерть видавалася “доброю справою”, адже, загинувши за Ісламську віру, шегіди потрапляли прямо до Найвищого на небі й спілкувалися з Аллагом, а на землі сприймалися з повагою, їхні могили є місцем паломництва мусульман. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 975; Sena’i. – Op. cit. – S. 11^b).

8. Див. § 4, прим. 7.

9. Тюрк. *Kazak, Kızak* – укр. Козак у дослівному перекладі означає “вирізати, оголити гострим інструментом”. Також “поголений, безбородий”. Чоловіки, які були призначені для служби у війську, для походів та ін., зобов’язані були бути поголеними, безбородими. Це було обов’язковою вимогою для, зокрема, виниклих на Русі загонів кінних вояків. Також відомі туркменські, киргизькі, татарські та московські козаки. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1068).

В інших словниках османської історії пишеться, що польський король Сигизмунд I організував у 1516 р. кінні військові загони для охорони кордонів і назвав їх козаками. Розташовувалися вони на берегах Дніпра. (Очевидно, мова йде про українських найманих козаків, які служили в армії короля). Частина цих людей знаходилась на північних берегах Чорного моря, островах Дніпра і переважно на невеликих чайках виходили в море для грабунку і згодом підпорядкувалися Москві. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 181; Pakalın M.-Z. – Op. cit. – S. 2281).

10. Ця фортеця була здобута тюрками в італійців ще у 1475 р.

11. Див. § 3, прим. 7.

12. Тюрк. *Paşa* – укр. паша – військове звання, титул найвищих чинів у османській військовій ієрархії та адміністрації, що означає “генерал”. (Develliğlü F. – Op. cit. – S. 854).

13. Ім'я візиря пророка Соломона (тюрк. Сулеймана), котрий виступав противником поганських культів. (Develliğlü F. – Op. cit. – S. 41).

14. Тюрк. *Suleyman serir* – укр. трон Соломона – це ім'я Біблійного пророка, відомого на Сході великого володаря, який був тлумачем таємниць. За мусульманськими легендами, Соломон мав трон із чистого золота. Звідси походить улюблений різними авторами епітет стосовно володарів мусульманських “*Suleyman serir*”, тобто “Соломоновий трон”, “сидячий на троні, схожому до трону Соломона”.

15. Див. § 2, прим. 10.

16. Йдеться про раніше здійснений військовий похід на московську землю.

17. Зі змісту цього § 7 дізнаємося, що після повернення із московської війни, яка завершилася перемогою кримської армії та укладенням угоди (див. § 4, прим. 14), та угода була порушена царем: існує повідомлення захисника фортеці Азов Мустафи Бея про напад московських козаків. У кн. “Ученые записки” Смирнова Н., сконструйованій на підставі архівних матеріалів, теж можна дізнатися про прибуття в липні 1646 р. на Дон з вольними людьми Ждана Кондирева, а із Астрахані – воеводи кн. Семена Пожарського зі своїм загоном, щоби звідти вирушити на Крим. Донські козаки, говориться у відповіді, отриманій 31 липня ц. р. в Москві, “выдвигают свой план борьбы прежде всего не с Крымом, а с Азовом”. Далі повідомляється, що козаки донські ходили морем, чинили напади на бойові кораблі кафинські і взяли їх з боєм п'ять, облаштованих тридцятьма гарматами. Ці кораблі йшли до Азова. Полонені повідомили, що кримський хан зібрав орду й зосередив її біля Перекопа. У той же час кримський спадкоємець і азовський комендант Мустафа Бей з багатьма людьми (всього 10 тис.) 6 липня 1646 р. напав на м. Черкаськ. Під час бою був поранений воевода кн. Пожарський. (Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 95,96).

З огляду на те, що султан вимагав термінової відповіді та пояснень з приводу нападу російських військ на Азов і Крим, московський уряд відправив 30 квітня 1647 року до Істанбула перекладача посольсько-го приказу Богдана Ликова з грамотою до султана Ібрагіма.

У грамоті повідомляється, що жодних порушень дружби цар ніколи не припускався. Все, що писав султан, є лише бажанням кримського хана посварити Росію з Туреччиною. “... Ислам Гирей царь меж нами великими государи чинит ссору, указывая свою вину, что он в прошлом 1645 г. в зимнее время, в декабре да в генваре месяцах, преступая свою правду и честь и ваш, брата нашего, заказ, нашего Московского государства в украинные города прислал братью свою войною”. (Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 100, 101). Також див. § 4, прим. 15.

Напад кримських татар 1644 р. може служити одним із найбільш наочних прикладів уміло організованого походу татарців та пасивності в обороні з боку московського війська. Весь похід кримчан тривав від 18 серпня до 15 вересня. Шлях, подоланий від місця вступу на московські території до виходу із них, утворив величезну петлю розміром не менше 1000 км, не враховуючи різного роду відхилень під час військових дій. (Новосельський А. – Указ. раб. – С. 341).

Як вимету продовження дружби, султан вимагав розорити козацьке місто Черкаськ і забрати звідти донських козаків. Крім цього, вимагав заборонити цим козакам ходити на Чорне море і пропонував без порушень надсилити данину кримському ханові. Перелік своїх вимог султан завершував проханням, щоб московські люди себе не називали козаками і ніколи ні суходелом, ні морем під Азов і чорноморські міста не ходили. (Там же. – С. 94).

У багатьох турецьких історичних джерелах козаками, головним чином, називаються українці (тюрк. “*Ozi kazađi*”, що в перекладі означає “дніпровські, або запорозькі козаки”). Отож прохання султана до московитів не називати себе козаками є зрозумілим. Також див. § 7, прим. 9.

§ 8. Повторне призначення Сефер Газі Агі на посаду візира

1. Див. ц. м. – С. 145.

2. Сефер Газі Ага був позбавлений посади ханського візира в квітні або напочатку травня 1645 року. Його місце займали по порядку двоє людей: першим був Рамазан Ага³, який у квітні 1646 р. писав листа до

* У турецьких архівних документах Е. 4743/2 невідомий автор звинувачує Рамазан-бея, губернатора м. Кил-Буруна (неподалік Очакова) у вчиненні

царя Олексія, а на початку 1647 р. – до короля Владислава IV; другим був Мегмед Ага – ханський коняр, призначений на посаду візиря у червні 1647 р. і перебував на цій посаді цілих чотири місяці. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 166, прим. 204).

3. Взагалі у цьому параграфі йдеться про те, що Сефер Газі Ага раніше був висланий на землі ширінських татар у зв'язку з тим, що нібито скомпрометував себе. Але Іслам Гірай III, дізнавшись про несправедливість такого рішення, через два роки викликав його із заслання і вдруге призначив на посаду ханського візиря. Про це докладно Див. ц. м. – С. 147.

§ 9. Прибуття гетьмана Хмельницького до найщасливішого володаря держави і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу

1. Тюрк. *Hatman* – укр. гетьман – це слово в турецьких джерелах означає титул польських командирів, а також вождів українських козаків. У одному з турецьких словників (Див. Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 145) зазначається, що першим гетьманом був Лан Кроневський (тюрк. *Lan Kronevski*).

Також вважається, що це слово походить від назви “*Taman Tarkan*”, котра записана в давньотюркських оргунських пам'ятках як титул глави делегації, що прибуває з півночі. Із цих двох слів утворився титул “*ataman*”: до тюркського слова “*ata*” – “батько” додано “*man*”. Пізніше цей титул вживався у монгольській мові, а потім перейшов у слов'янські мови, де означав “вождь, командир”. (Prof. D-r. *Abdülkadir Donuk. Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Ünvan ve Terimler* (Глумачний словник військово-управлінських термінів в давньотюркських державах). – Istanbul, 1988. – S. 37). Див. також *Pakalın V.-Z.* – Op. cit. – С. I. – S. 767; *Ferhad T. Gardaşhangolu. I. A. (İslam Ansiklopedisi). Hatman, kod 81548.* – Istanbul, 1995). Також див. §7, прим. 9.

злочину, тобто в арешті козаків, які несли дарунок султанові. Очевидно, ту мова йде про вищезгаданого ханського візиря.

В іншому документі теж йдеться про Денізоглу Рамазан-бея (очевидно, той самий, вищезгаданий візир), який був автором фальшивих листів, адресованих гетьману дніпровському, тобто Б. Хмельницькому, та ініціатором різних інтриг Див. – Е. 7604.

Про нього також ідеться в листі Богдана Хмельницького до султана Мегмеда IV під номером Е. 8548. (Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov. *Le Khanat de la Crimée.* – Paris, 1978. – S. 191–195; *Riedlmayer A. and Ostapchuk V. Harvard Ukrainian Studies.* – Volume VIII, – Number 3/4. – December, 1984. – P. 453–473).

2. Тобто 28 листопада 1647 р. Також цю дату можна вважати датою повторного призначення Сефер Гази Аги на посаду ханського візиря.

3. Прикордонна фортеця неподалік від замку Перекоп (тюрк. *Or, Or-Kapı* – “Брама Перекопу”) у північній частині Кримського півострова на перешийку, що з’єднує півострів із сушею, закладена Менглі Гіраєм у другій половині XV ст. (Див. дод. “*Carte de la Crimée*”). Ферраг-Керман (тюрк. *Ferah-Kerman*) у перекладі означає “Замок радощів”. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 257).

4. Тюрк. *Özi, Özu* – ця османо-турецька назва р. Дніпра “*Özi nehri*” в перекладі означає “глибока, тиха і довга ріка”. Слово “*nehri*” означає “ріка”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 201; Develliğlu).

На мою думку, українські козаки в турецьких історичних джерелах названі “дніпровськими козаками” (*Özi kozakları*) тому, що вони в основному розташовувались на узбережжі Дніпра. Також див. §7, прим. 9.

5. Тюрк. *Melniski*. Також див. §9, прим. 1.

6. Один із сучасників подій середини XVII ст. український хронікер Самовидець зазначав: “Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение”. Далі він продовжував, що “...подстаростій чигиринській Чаплинский, зостаючий от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницкому”. (Літопис Самовидця. – Київ, 1971. – С. 45,47). Також див. Грушевський М. Історія України – Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – К., 1995. – С. 79; В. Голобуцкий. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Киев, 1962. – С. 3).

Французький офіцер П’єр Шевальє* у своїй книзі “Історія війни козаків проти Польщі” стосовно даного питання зауважував: “...Хмельницький подався на початку 1648 року до порогів чи острівів Борисфена, щоб бути безпечним від наскоків поляків та укріпитися там.... Хмельницький, побачивши, що його листи до Польщі зі скаргами на кривди, заподіяні козакам і йому самому, зокрема, залишаються без наслідків, хоч були написані в дусі підданства та слухняності і що, навпаки, гетьман Потоцький готується до походу проти нього....” (Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – С. 76,77).

* З 1645 року командував загоном козаків, які були завербовані французьким урядом в Україні. Загін запорожців брав участь в облозі Дюнкерка під час Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. На початку визвольної війни 1648–1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі. У 1653–1663 рр. написав розвідки про Україну, що не втратили пізнавального значення й у наш час.

Подаємо уривки з “Літопису Малоросії” Шерера Ж.-Б. *: “...Козаки стали нападати на кордони королівства, руйнуючи будинки й забираючи коней та худобу. Потерпілі поляки писали до гетьмана [Барабаша], переконуючи його стримувати козаків та перешкоджати їм робити наскоки та грабунки. Барабаш їм відповідав: “Прийдіть сюди самі й помстяться, а я вам обіцяю допомогу в усьому, що від мене залежатиме”. Поляки, заохочені цим запрошенням, стали листуватися і затіяли з гетьманом жакливу змову, щоб перебити всіх запорозьких козаків... [Б. Хмельницький], дізнавшись про все це, запросив [Барабаша] на обід, напоїв його й заволодів усіма листами. Маючи ці важливі докази, Хмельницький звернувся до запорозьких козаків та показав їм, що поляки намірилися у згоді з їхнім гетьманом знищити їх”. (Жан-Бенуа Шерер. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – С. 87). Також див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II – С. 165.

Таким чином, французький історик XVIII ст. Шерер Ж.-Б. у своєму літописі вказав на те, що козаки напередодні вчинили спустошливі напади на польські землі. Причинами козацьких нападів автор називав скасування привілеїв і заборону їхнього ополчення. (Див. Там само. – С. 86). Такі дії польського уряду призвели до визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького.

Грушевський М. в “Історії України – Руси”, розкриваючи причини козацьких повстань, цитує літопис Самовидця: “Поспільство хоч у всім жило багато [обфит] – в збіжжі, худобі, пасіках, але були над ними вимисли великі, від старостів-намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти ...” (Там само. – С. 80). Автор, розглядаючи дане питання, принагідно згадує про кривди у вірі та знову цитує вищезгаданого літописця: “Також у вірі руській була “помішка” велика від уніатів і ксьондзів, бо вже в Литві та на Волині, але й на Україні унія почала гору брати...”. (Там само. – С. 80).

Як стверджував Грушевський: “Хмельницького обвинуватили в інтригах проти Конєцпольського, з нагоди походу проти татар, що відбувся восени 1647 року, що він застеріг кримчан, і тому не удалося захопити на місці орди та ін.”. (Там само. – С. 160).

Оцінюючи ці події, І. Крип’якевич підкреслював, що “визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648–1654 рр. була відповіддю на посилення наступу магнатів і шляхти після поразки селянсько-козацького повстання 1637–1638 рр.” (Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 62). На думку автора,

* Французький історик XVIII ст., який присвятив свій твір цілком історії України, звернувши увагу, зокрема, на героїчну боротьбу українців за свободу.

періодом процвітання та зміцнення польських землеволодінь на Україні були 40-і роки XVII ст. (Див. Там само. – С. 62).

Вважаємо за потрібне навести уривки з документів Б. Хмельницького, без яких панорама подій указанного періоду була б необ'єктивною і неповною.

Наводимо уривки з листа, датованого 12 червня 1648 року, від гетьмана Б. Хмельницького до короля Владислава IV: "...Сам господь Бог свідком, що ми, будши у вірному підданстві і послуху в. к. м., м-ті, ніякої сваволі не починали і ні на що погане не заслуговуємо. А й. м-ть, п. краківський, на нашу думку, не міг бути добрим приятелем в. к. м., п. н. м., і, очевидно, не мав дозволу на ті знуцання, які над нами чинив, – і на Запорожжя напав, і Україну сплондрував, намагаючись нас і ім'я наше козацьке викоренити або з землі нас вигнати..." (Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького (1648–1654). – К., 1961. – С. 35, № 4). Також див. Смолій В., Степанков В. – Назв. праця. – Т. 7. – С. 65–68.

Як бачимо, в згаданих джерелах досить прозоро і недвозначно розкриваються загарбницькі наміри Польщі щодо України.

Проаналізувавши наведені українські, а також європейські історіографічні матеріали, приходимо до висновку, що до визвольної війни українців під проводом Богдана Хмельницького проти Польщі призвели суттєві причини, серед яких: релігійні [гоніння на православ'я], приниження національної гідності українців, економічні [польська латифундія на українських землях], політичні [скасування козацьких привілеїв, заборона створення самостійної національної держави] тощо.

Перелічені вище причини знаходимо у літописі Сенаї, який наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Отже, національно-визвольна революція 1648–1654 рр. носила справедливий характер для України.

7. За даними Крип'якевича і Замлинського, були відряджені два посольства. Перше посольство від запорозького війська до Криму очолював один із сотників Чигиринського полку Кіндрат Бурлай – славний командир морського походу на Синоп*. Друге посольство очолював Клиша, якого добре знали татари (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 76; Замлинский В. Богдан Хмельницкий. – М., 1989. – С. 87.(ЖЗЛ)). У творах інших авторів також згадується про перебування в Багчесараї самого Б. Хмельницького з сином Тимофієм і двома іншими посланцями, а також зі славними товаришами Богуном,

* Йдеться про морський похід, здійснений запорозькими козаками в серпні 1614 року.

Джеджелієм, Бурлаєм, Довбнею і Влучком (Голобуцкий В. – Указ. раб. – С. 103; Кащенко А. Зруйноване гніздо. Історичні повісті та оповідання. – К., 1991. – С. 278).

У своїй хроніці Сенаї (13^a – 13^b) також пише про прибуття Б. Хмельницького з посольством до Багчесараю для переговорів з Іслам Гіраєм III і називає дату цієї важливої події.

8. Зазначимо, що вже цитований нами Самовидець (Див. цей же §, прим. 13) пише і про укладення договору. Принагідно зауважимо, що саме це питання є одним із ключових у нашому дисертаційному дослідженні. Отож звернемося до Самовидця: "...Хмельницькій, видячи, же юже учинил задор з ляхами и своего набитку, албо кгрунтов, жалуючи вислал своїх посланцов до хана кримского, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему з солтанами ордами з радістю на тое позволив,и, приславши своїх означених мурз до Хмельницького, меж собою присягу з обоїх сторон виконали на Низу, и зараз хан посилает з ордами великими Тугай Бея до Хмельницького. З которою ордою Хмельницький на Запороже наступил, до которого все войско, застаючее на Запорожу, пристало и Хмельницького собі за старшого прийняли". (Див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 48).

Продовжуючи розглядати дане питання, звернемося до твору українського літописця Грабянки, який є одним із найцінніших літописів про визвольну війну 1648–1654 рр. Отож, він писав: "...відрядив Б. Хмельницький гінця в Крим до Іслам Гірая. Хан саме мав гнів на кроля Владислава IV, той не заплатив домовленого викупу, проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв зі своїм загоном мурза Тугай Бей, воїн славний і невидимо відважний, що не завжди корився ханові і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз минув рік, козаки запорозькі Тугай Бея і його орду добре побити*. Згадавши все це, Тугай Бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючись на удачу, погодився допомогти козакам** і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами...". (Григорій Грабянка. Літопис. – К., 1992. – С. 39). Також див. Omeljan Pritsak. Das erste Turkisch-Ukrainische Bündnis (1648). – Oriens – 6, München, 1953. – S. 266–298; [Turanlı] Ferhad Gardaşanoğlu. 17 yüzyılda Ukrayna-Osmanlı ilişkileri // Tarih ve Medeniyet, say: 26, Nisan. – İstanbul, 1996. – S. 53–56.

* Можна припустити, що син Тугай Бея потрапив у полон до козаків.

** На час переговорів син Тугай Бея уже був звільнений і, як зазначалося вище, став посередником у переговорах.

Як бачимо, хронікер зазначив, що Б. Хмельницький звернувся до кримського володаря і просив допомогти у війні проти Польщі. Зі свого боку, хан також мав до короля претензії з приводу несплати данини. Грабянка навітлює цікаву деталь: приблизно у той самий час погодився на співпрацю з гетьманом кримський командир Тугай Бей, орда якого раніше зазнала поразки від запорозьких козаків.

Досліджуючи питання дипломатичних відносин України з Кримом середини XVII ст., також вважаємо за потрібне навести факти із монументального твору козацької історіографії – “Літопису” С. Величка: “...хан Іслам Гірай III запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу.... Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли до рук. Тоді він, вийнявши її з піхов, поцілував оголене залізо перед ханським лицем і виголосив перед усіма таку промову: “Боже творителю всієї видимої й невидимої живності, відателю людських думов, присягаю тобі, що потребую й прошу в його ханської милості на допомогу собі кримського війська, потребую його по правді й істинно без жодної підступності і зради. А коли б інакше мав діяти, на шкоду його ханської милості, то допусти на мене, Боже, щоб я був убитий цією шаблею і голова моя була знята з пліч”.

“Хан і кримські старшини дуже зраділи і дали Хмельницькому руки на те, що завше будуть готові допомогти йому проти поляків, аж доки не скінчиться війна. Тим часом хан наказав значному військовому кримському мурзі Тугай Бейо готувати в похід із Хмельницьким на козацьку Україну чотиритисячну кримську орду”. (Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – С. 55–56).

Як наголошував літописець, Б. Хмельницький, урочисто присягнувши кримському ханові, мав щирі наміри щодо подальших стосунків з урядом Багчесараю. Величко також відзначав, що Крим, зі свого боку, теж був готовий допомогти гетьманові завершити війну з поляками.

Так само інтерпретуючи ці події, Шевальє наголошує на причинах укладення союзу такими словами: “Хмельницький... не довіряючи власним силам, звернувся за допомогою до татар кримських”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 77).

У літописних відомостях Шерера теж знаходимо нові деталі в оцінці досягнутої домовленості: “... піднялися усі козаки запорозькі, зібрали всі свої сили та об’єдналися зі степовими татарами кримськими, якими командував Тугай Бей...”. (Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 87).

М. Костомаров наголошує на особистій участі Б. Хмельницького у посольстві до Криму (Див. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 32), і подає власну інтерпретацію тодішніх стосунків Польщі й Туреччини. (Там само. – С. 32), помилково визначаючи хронологію угоди і нелогічно наголошуючи на потребі відразу після ук-

ладення угоди вирушити в похід проти Польщі з особистою участю кримського хана. Також Див. даний §, прим. 10.

За даними М. Грушевського, Б. Хмельницький готувався до війни з поляками таємно, “а в перших числах березня 1648 р. виїхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу з ними...”. Далі автор наголошує на зацікавленості московського уряду в отриманні інформації про українсько-кримські стосунки на межі 1647–1648 рр. Грушевський, відмежовуючись від сумнівів щодо позитивного результату цієї угоди, підкреслює прихильне ставлення кримського хана до козаків, бо він “послів ударовав каптанами, відправляючи, дав по коневі, а кримським людям і чорним простим татарам звелів годувати коней і готуватися на королівську землю, і до Перекопу до князя ширінського Тугая написав готуватися на війну”. (Див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 165, 169, 170). Про цей союз також див. Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. – Т. II. – К., 1991. – С. 12; Тиктора І. Історія українського війська. – Ч. I. – Львів, 1936. – С. 199; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 65.

За Крип’якевичем, однією з причин прихильного ставлення кримського хана до українського гетьмана було повернення “одному з мурзів сина, якого захопили козаки у полон, цей мурза став посередником у переговорах”. (Див. Там само. – С. 76). Замлинский В. називає його ім’я – “мурза Тугай-бей”, котрому возвратили сына, взятого ранее в плен казаками”. (Замлинский В. – Указ. раб. – С. 87).

Можна також вважати, що український гетьман поїхав до Багчесараю зі щирим наміром, “камня за душой не имея” (Там само. – С. 90), тому хан урочисто і з повагою прийняв козацьких послів. Він погодився надати допомогу у війнах проти Польщі, а Б. Хмельницькому надав звання “гетьмана”. (Kırmî Al-Nac Abdal-Kafar. Umdetü’t Tevarih (Твердиня історії). – Istanbul, 1343 – Г. – 1924, Р. X. – S. 124; I. A. – V. Islam Giray – III. – Istanbul. – S. 1105–1107).

Сучасний польський історик Качмарчик у своїй книзі про Хмельницького підкреслює налагодження українським гетьманом контактів із кримським ханом і, зокрема, наголошує на особистій участі Б. Хмельницького у безпосередніх розмовах з Іслам Гіраєм III у Багчесараї в лютому 1648 р. і, як результат, називає згоду хана надати допомогу. Він також зазначає: “Іслам Гірай III вирішив скористатися з такої нагоди” і “поспішав вислати на допомогу тому Хмельницькому кількох емірів, командирів татар, які влаштували полювання на супротивника, а Тугай Бея, коменданта прикордонного замку Фераг-Керман, визначив і назвав вождем та верховою над усім військом”. (Janusz Kaczmarczyk. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 46).

На думку О. Прицака, “Іслам Гірай [III] на стільки прихилив до себе запорозьких козаків, що якщо б султан наказав, 30 тис. козаків пішли б морем до Кандії воювати з Венецією”. (Прицак О. – Назв. праця. (УАЩ) Вип. 2. – С. 180). Також див. (Kaczmarczyk J. – Op. cit. – S. 46). Автор наголошує на відсутності тексту листа Іслам Гірая III до султана про даний договір, що є необхідним для документального підтвердження українсько-кримського союзу, але лист є, і в нім хан повідомляє: “козацький гетьман Б. Хмельницький схилив голову і визнав вашу султана вельможність. Він готовий служити вам і виконувати ваші накази”. (Див. – Е. 3005/2).

Отже, даний док. засвідчує, що вказаний союз не призвів до відмови кримського хана підпорядковуватися османському уряду. Таким чином, твердження Новосельського про те, що укладення нового союзу між Україною і Кримом означало вихід Криму з русла турецької політики, можна вважати необ’єктивним. (Див. Новосельський А. – Указ. раб. – С. 396).

Також у документі згадується прохання хана до султана дозволити йому здійснити військовий похід. На нашу думку, питання про те, отримав чи ні кримський володар дозвіл від Порти на здійснення такого походу (Див. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – С. 19), котре дотепер було спірним, розв’язується на підставі історичних документальних матеріалів. В іншому документі засвідчується: “Однако великий хан в своих письмах, полученных на днях, ясно заявил, что все это случилось по распоряжению приказа великого сюзерена (турецкого султана)...”. (Документи об освободительной войне украинского народа (1648–1654 гг.). “Письмо польского канцлера Ю. Оссолинского французскому премьер-министру кардиналу Мазарини с просьбой об оказании Польше помощи в войне против восставшего украинского народа” от 30 июня 1648 г. – К., 1965. – С. 57–60).

Про ці стосунки також дізнаємося з літопису “Історія Русів”: “Найясніший хан Кримський Іслам Гірай III з усіма ордами допомагати нам Україні у потребі готов есть на Поляків, при которому для ліпшої певності і сина старшого Тимоша резидувати ми залишили і, тепер готової за його ханської милості доброї і военной орди Кримської, йде до нас тисяч з чотири із ханом Тугай Беєм, мурзою значним”. (Історія Русовъ. Укр. переклад І. Драча “Історія Русів”. – Львів, 1991*. – С. 114). Далі автор зазначав: “А коли минулого місяця прибув з Царського тамошній Бостанжій з секретними листами від Султана, то Хан, віддаючи йому, Тимофію, небували до того почесні і ласкавості, сказав,

* Перше видання 1846 р. – Москва.

нарешті, збираючись на Русь Україну з Мурзою Тугай Беєм і спорядженим при ньому корпусом... . Султан, описавши Ханові великі успіхи Гетьмана Хмельницького супроти поляків і крайню Польську знесиленисть, велів йому старатись всіляко прихилити Гетьмана віддати себе з народом Руським під протекцію Турецьку на правах і вольностях Молдавії, Валахії та самого Криму і щоб хан не жалів на догоду і послуги Гетьману і народові Руському". (Там само. – С. 127).

Адже в цей час північна політика Істанбула була ослаблена в зв'язку з Критською війною. Іслам Гірай, маючи у своєму підпорядкуванні ще 40 тис. запорозьких козаків, намагався проводити самостійну політику. (Див. І. А., – V. – S. 1105–1107), не суперечачи при цьому інтересам османського правління. У всіх походах проти Речі Посполитої хан спільно з козацьким гетьманом завдали полякам порязок (1648–1653 рр.) Також Іслам Гірай III встановив політичні зносини зі Швецією, відрядивши до цієї країни свого посла Мустафу Бея. (Там само. – S. 1105–1107).

Таким чином час правління Іслам Гірая III є дуже важливим періодом для України, Польщі та Москви з точки зору політичних інтересів Істанбула на півночі Чорного моря.

Проаналізувавши для об'єктивного висвітлення подій у Східній Європі у вже згаданий нами період різні джерела, зокрема конвенцію між Україною і Кримом, констатуємо наявність фактів, уможливають переконливо відповісти на запитання даної проблеми, позаяк вона має своє документальне підтвердження.

Сенаї також підкреслював, що гетьман Б. Хмельницький, будучи за своєю природою та характером ближчим до ісламської релігії, прибув разом зі своїми послами до Іслам Гірая III, просив помилування за старі гріхи і прохав надати йому допомогу.

Підсумовуючи сказане, робимо висновок, що українсько-кримська угода підтверджується фактами. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, а також був вигідним для кримської сторони для розв'язання економічних та політичних проблем. Таким чином, одне з головних питань дослідження – українсько-кримський союз середини XVII ст. – нами доведене до свого об'єктивного розв'язання.

9. Див. даний §, прим. 8.

10. Йдеться про підготовку до спільного походу з особистою участю Іслам Гірая III.

11. Навесні 1648 р.

**§ 10. Рішення його величності
найщасливішого володаря нашого часу про похід¹
і оповідь про вітроподібних татар-смілиців,
які під час битви з польськими воїнами,
захопивши противників,
завдали їм поразки і знищили**

1. Йдеться про спільний похід Іслам Гірая III та Б. Хмельницького на Польщу.

2. 12 травня, субота, 1648 р.

3. Алі, син Абі Таліба – дядька пророка Мугаммеда, який потім одружився з Фатімою, донькою пророка; четвертий халіф ісламу. Першим був Абу Бекір, другим – Омер, третім – Осман. Також див. § 7, прим. 6.

4. За традицією Шеріату, саме понеділок 14 травня п. р. вважається сприятливим днем.

5. Див. даний §, прим. 4.

6. Див. Вступна частина, прим. 1.

7. Тюрк. *el-Fetih*, що в перекладі означає “здобуття” (назва суре XLVIII).

8. Ар. *en-Nasr* в перекладі означає “допомога” (назва суре CX).

9. Ар. *el-Ihlas* в перекладі означає “щира відданість” (назва суре CXII).

10. Іслам Гірай III.

11. Тюрк. *Hâcet* в перекладі означає “потреба, необхідність, надія, сподівання”. Цей намаз виконується, щоб заручитися допомогою Аллага при здійсненні необхідних справ.

12. Див. даний §, прим. 9.

13. Тюрк. *Ulema, Alim* – (укр. транслітерація: Ул’ема, А’лім, що в перекладі означає “вчені, знавці науки, правознавці та ін. ”. Це була спеціальна група людей, які з застосуванням наукових чи юридичних знань розв’язували будь-які державні чи політичні проблеми. (Develliğlü F. – Op. cit. – S. 1119). (Цей термін не називає духовенство і знавців Каур’ану та ін.) Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 168, прим. 231). Однак інша назва “ulemâ-yi âmilîn” означає “тлумачі законів Шеріату”. (Див. Develliğlü F. – Op. cit. – S. 1119).

14. Назва корпусу музикантів у снічерів.

15. Див. даний §, прим. 4.

16. Тюрк. *Elma* – (укр. транслітерація: Алма, або Алмасарай, “Яблучний палац” – маленьке місто на Кримському півострові на р. Алмі, що впадає в Каламітську затоку Чорного моря, де була вілла хана. Північний берег затоки називається Беш-ліман (“п’ять портів”), південний –

Ондорт-ліман (“чотирнадцять портів”). (Тунманн. – Указ. раб. – С. 33; Боплан. – Назв. праця. – С. 176, прим. 210 Я. Д.).

17. Див. § 2, прим. 1.

18. Йдеться про вдалу війну запорозьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.). Про спільний похід цього року детально див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 49–51; Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 42–43; Величко С. – Назв. праця. – С. 65–67; Шерер Ж. -Б. – Назв. праця. – С. 87; твори інших згаданих нами істориків.

19. Йдеться про тих запорозьких козаків, котрі перебували на службі в Речі Посполитої у кількості шести тисяч під командуванням комісара Шемберга, Стефана Потоцького (сина коронного гетьмана М. Потоцького), Сапеги, Чарнецького та кількох інших командирів. Частина їх 12 травня (Сенаї називає точну кількість – 3500) перейшли на бік Б. Хмельницького. Наступного дня, 13 травня, за ними пішли реєстрові козаки Шемберга. Всі вони з'єдналися з повстанцями. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 49–50; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 77–78; Тиктора І. – Назв. праця. – С. 200–203). Як вважає Шерер, ці козаки раніше “стали на бік Барабаша проти своєї батьківщини”. Див. – Назв. праця. – С. 87. Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 227.

20. Стосовно цієї події Сенаї називає більшу кількість польських полонених, ніж Величко, який зазначав: “Було полонено військових панів Шембечка (тобто комісара Шемберга), Сапігу*, комісара та інших відомих шляхтичів числом до п'ятдесяти чоловік”. (Величко С. – Назв. праця. – С. 67). Стосовно цього питання також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 227.

21. У документах Б. Хмельницького називаються імена цих полонених (Див. Крип'якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 35–39). Про це також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 41).

22. Очевидно, це був комісар Шемберг, якого стратили козаки, а інших – Стефана Потоцького і Сапігу – передали татарам. Літописець Софонович зазначав, що “... Хмельницький з козаками и з ордою, догнивши их Жовтых Водохъ, у Княжого Баираку, розбили и Шемберка зь иншими взяли в неволю, а Потоцкого, раненого, на Запорожье отослали, там же и умерль”. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 227–228.

23. Див. даний §, прим. 22.

24. 21 ребіюльагір 1058 Г. – 16 травня 1648 Р. Х.

25. Очевидно, цей населений пункт знаходиться у місцевості Княжий Байрак, де відбувалися основні бої, зокрема, під Жовтими Водами.

* Качмарчик називає його посаду, ім'я і по-батькові: “підканцлер литовський Казимир Леон Сапега”. (Див. *Kaczmarczyk J.* – Op. cit. – S. 87).

26. Йдеться про те, що в містечку Бойтен Тугай Бей разом з іншими командирами зустрівся з польським військовим табором. Кримські вояки 17 днів утримували Бойтен у блокаді. В останній день обложені здалися та були страчені. Також мається на увазі битва під Жовтими Водами, котра стала остаточною поразкою польських військ. Козацько-татарська армія одержала першу перемогу. Про це також див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 50; Величко С. – Назв. праця. – С. 65–67; Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 185–186; Смолій В. І. і Степанков В. – Назв. праця. – С. 102/103.

27. Див. даний §, прим. 23.

28. 22 ребіюльагір 1058–17 травня 1648 р.

29. Назва населеного пункту на Кримському півострові.

30. 23 ребіюльагір–18 травня.

31. 24 ребіюльагір–19 травня.

32. Див. § 9, прим. 3.

33. Див. § 9, прим. 3.

34. Йдеться про перемогу козацько-татарських військ. Також Див. даний §, прим. 26.

35. Під час цього візиту повідомили хана про те, що ще один польський військовий загін перебуває у блокаді. Він також не вистояв у бою з татарськими командирами-героями і зазнав поразки. Сенаї називає кількість загиблих у цих битвах польських воїнів. Також див. даний §, прим. 26.

36. Див. даний §, прим. 26, 35.

37. Див. *Kür'ân – î Kerim. Hadid Süresi* (LVII), 21.

38. Інформація про “12 тис. стрільців ...” у польському перекладі відсутня. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 104).

39. Див. §1, прим. 7.

40. Див. Там само.

41. 26 ребіюльагір – 21 травня.

42. Тюрк. *Güneş Obası* в перекладі означає “Сонячне селище”.

43. Тюрк. *Gök Evi* в перекладі означає “Небесний дім”. Очевидно, літописець вжив цю назву тому, що в селі знаходилася церква.

44. 27 ребіюльагір – 22 травня.

45. Тюрк. *Kayırlık*

46. Див. § 9, прим. 4.

47. Тюрк. *Ankıl* – укр. Інгулець. Також див. Додаток, 2.

48. Йдеться про те, що кримський володар особисто вирушив на допомогу українському гетьманові, зміцнивши цим військову силу командира Тугай Бея і звелівши відразу після укладення згаданого договору з'єднатися з гетьманом Б. Хмельницьким для спільних військових дій. Стосовно даного питання Грушевський зауважував:

“Тим часом кіш татарський (під командуванням Тугай Бея) підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан [Іслам Гірай III], що вибрався особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З них, як каже очевидець, було 11 тисяч Татар [воїнів]”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 191). Також див. Смолій В., Степанков В. – Назв. праця. – С. 109.

Наведемо уривок з листа чернігівського стольника Загоровського польському урядові про розгром козаками королівських військ під Жовтими Водами, датованого 28 травня 1648 р.: “Хан с большим войском орды идет через Валахскую землю на Золотой шлях в Покутье...”. (Документи... – С. 37–39, № 13). Про це докладно див. Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 52 с.

49. 28 ребіюльгагір – 23 травня 1648 р.

50. Очевидно, цей замок (тюрк. Şahin-Kerem) знаходився на правому боці р. Дніпра, неподалік від таванської переправи. Також див. додаток (мапи).

51. Молодший брат хана Мегмед Гірая III (1622–1627), котрий займав посаду калгая. (Ortekn H. – Op. cit. – S. 11; Danl'emend I. Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Хронологія османської історії). – Istanbul, 1972. Cilt III. – S. 329–330). Також див. 13, прим. 30. Пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 169, прим. 253.

52. Тюрк. *Divan Keçidi* – укр. Таванська переправа. Також Див. даний §, прим. 50; додаток (карти).

53. 29 ребіюльгагір – 24 травня 1648 року.

54. Йдеться про прибуття запорізьких козаків чайками для забезпечення переходу татарських воїнів на другу сторону р. Дніпра.

54*. Вже згаданий історик також твердить: “Вони мали заплатити 200 тис. золотом для Тугай Бея”. (Сергійчук В. – Назв. праця. – С. 157).

55. Се'наї називає ці помости “Mehmel”, що в перекладі означає “двомісне сідло на верблюда”).

56. Йдеться про р. Дніпро.

57. 01 Джемазієлеввел* 1058 – 24 травня 1648 р.

58. 02 Джемазієлеввел 1058 – 25 травня 1648 р.

59. Див. даний §, прим. 47.

60. 03 Джемазієлеввел 1058 – 26 травня, вівторок, 1648 р.

61. Тюрк. *Kündüs* [лат. Saponaria of ficinali Lin.] – Хвороба, викликана рослиною “мильнянка лікарська” або, за народною назвою, “собаче мило”, що густо росте на супіщаних берегах, річок, озер,

* При переведенні цієї дати з Гіджри на Григоріанський календар день також припадає на 24 травня, так само як 29 ребіюльгагір 1058.

отруюючи своїм квітковим пилком та продуктами гниття воду. Спричиняє подразнення шлунка й кишечника, кривавий пронос, озноб, пересохлість ротової порожнини й частковий параліч язика, а також – судинни колапс. За висновком ветеринарних лікарів, половина коної захворіла через те, що тварин напоїли водою з ріки.

62. Йдеться про Миколу Потоцького – великого коронного гетьмана польського, що, перебуваючи у фортеці Бар поблизу кордону Криму, мав 24-тисячне військо з найкращих жовнірів.

63. Тобто Сенявського.

64. Мова йде про Яна Одживольського, чернігівського каштеляна, вінницького і жидачівського старосту, який під Корсунем із Калиновським та Сенявським обороняли тил польського табору (Там само. – С. 170, прим. 267; Також див. Документи... – С. 37–39, №13).

65. Йдеться про Балабана Єжи (Jerzego) – тембівського старосту, ротмістра гусарської хоругви. Див. Там само. – С. 170–171, прим. 268.

66. Йдеться про Леона Сапігу. (Див. 8, прим. 19). Шерер називає його польським генералом. (Див. Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 88).

67. Очевидно, пишучи “комісара”, Сенаї мав на увазі когось із значних шляхтичів. Грабянка називав у числі таких осіб Хмелецького, Комаровського, Ясколоського та ін., які потрапили у полон та були приведені до штабу армії кримського хана. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 43; Сенаї. – Оп. cit. – S. 19^b). Величко назвав кількість цих невільників – приблизно вісімдесят душ. (Величко С. – Назв. праця. – С. 71). Також див. Документи... – С. 37–39, №13.

68. Див. LXI, 4.

69. Йдеться про війну під Корсунем. Розглядаючи дане питання, знову слід звернутися до Літопису Самовидця: “Где орда неошацванною здобич узяла так в конях, риштунках, ако найбільше в неволниках знатних Панов и панят и посполитого войска, а казаки знову збогатилися з обозу полского так великих Панов, же срібло малою ціною продавали. Которая то потреба, албо война под Корсуном была на том тижню по святой Тройци”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 51). Як бачимо, автор згадував про вдалу битву українсько-кримської армії з сильними кварцями* і допоміжними військами польських коронних гетьманів. (Див. даний §, прим. 62, 63, 64 та ін.). Також літописець указав дату цієї події.

Вже цитований нами Грабянка (Див. 9, прим. 8) називав корсунську війну другою і підкреслював: “А у вівторок** у гості до ляхів на-

* Наймане військо, що утримувалось за рахунок четвертої частини (кварти) прибутків від королівських маєтків.

** Сенаї також указує на день (Див. даний §, прим. 70; ц. м. – С. 48–52, коли відбувся запеклий бій).

спіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці “до бою!”, розпочали битву... ”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 42). Далі хронікер записав: “...козаки і татари налетіли і обоз польський розгромили.... Калиновський сильно розгнівався, та, коли і його поранило, змирився з поразкою і запросив миру... ”. (Там само. – С. 43). Автор наголошував на спільних діях українців і кримчанців, результаті чого здобуто перемога. Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 228.

Про корсунську війну Шевальє писав: “... після чотиригодинного бою в цьому лісі* як погано з дорогами, так і з ворогом, коли табір раз то в полон, або потоплено в болоті”. Далі, продовжуючи опис цих подій, зауважував: “Це нещастя, що трапилось в околицях Корсуня, стало ще дошкульнішим для Польщі внаслідок смерті короля Владислава IV”**. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 81). Отож, на думку французького дипломата, однією з причин поразки польської армії у цій війні була смерть короля – хороброго й авторитетного, вельми грізного для противників. Він був би спроможний припинити атаку українсько-кримської армії. Також див. Дорошенко Д. – Назв. праця. Т. II. – С. 13; Joukovsky A. Histoire de L’Ukraine. – Paris, 1994. – Р. 41–42.

Стосовно даного питання Грушевський зауважував: “Козаки й татари обпали з усіх боків. Зав’язалася бійка в страшній тісноті – “так що рура рушниці трохи з боку не діставала”. “Стався сей погром дня 16 (26) мая “в годину по полудні”.

“Козацьке військо дістало багату здобич”. (Див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 189,190). Після остаточного знищення коронного війська противника під Корсунем козацько-татарська армія прибула під Білу Церку*** – місто на старій українській території, та відсвяткувала перемогу”. (Див. Там само. – С. 191; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 78,79).

На думку Я. Федорука, після отриманої перемоги Хмельницький “не міг виступити проти Володислава IV, який збирався походом в Україну, і це було важливою причиною маршу з-під Корсуня до Білої Церкви”. (Федорук Я. – Назв. праця. – С. 17). Розвиваючи дане питання, автор наголошує на тому, що у вказаному місті Б. Хмельницький

* Дуже густий ліс, всередині якого було величезне багно. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 81).

** Р. н. 1595– помер 10 (20) травня 1648 р.

*** У повідомленні пана Кохана з Бару (від 5 червня 1648 р.) зазначається: Хан Іслам Гірай III, котрий “сразу после разгрома с шестью тысячами татар прибыл к орде, стоит под Белой Церковью кошем, насчитывающим татар 80 тысяч, а казаков 30 тысяч”. (Документи.... – С. 37–39, №13). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 81. Як бачимо, цей документ вказує на кількість українсько-кримської армії, яка після корсунської війни становила загалом 110 тисяч.

мав намір вступити в переговори з польським королем, “але смерть Володислава IV залишає всі ці питання відкритими і нез’ясованими”. (Там само. – С. 18). Стосовно даного питання Дорошенко зауважував: “З-під Білої Церкви він, Б. Хмельницький, висилає посольство до короля, ще не знаючи, або, може, удаючи, що не знає про його смерть... вимоги 12-тисячного козацького реєстру, вимоги охоронити права віри православної й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні...”. (Дорошенко Д. – Назв. праця. – Т. II. – С. 14,15).

Вважаємо за потрібне навести уривки зі згаданих документів Б. Хмельницького – з інструкції послам запорізького війська до Владислава IV, датованої 12 (2) червня 1648 р.: “А що була воля й. к. м., п. н. м., коли з ласки своєї він ... наказав нам приписати до нашого війська Запорізького ще 6000 козаків, щоб було нас усього 12000 ... старшин наших обіцяємо з-поміж себе обрати...”. (Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 39, док. № 5). Також див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 15. Можна вважати, що суть вимоги українського гетьмана в даному разі зводиться до звільнення від шляхетського панування. Грушевський, зокрема, звернув увагу на вимоги кримської сторони після перемоги під Корсунем на користь України: “... Тугай Бей виложив Потоцькому М. такі бажання козаків: насамперед аби на Білу Церкву мали своє удільне і окремішне володінне, друге – аби вернено їм давні вільности, третє – аби до міст, замків і держав (на тій козацькій території – по Білу Церкву) ані старости, ані воєводи не мали ніякого права”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – С. 11). Насправді, вимоги запорожців були зігноровані польським урядом.

Отже, згадані джерела документально підтверджують спільні дії козаків та кримців у битвах під Жовтими Водами та Корсунем. Вони сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців. Здобутими багатствами скористалися і українці, й тюрки.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Констатуємо збігання літописних даних із відомостями Сенаї.

70. Див. прим. 60 даного §.

71. Йдеться про завершення спільного походу.

§ 11. Приведення полонених командирів та вояків до кримського володаря

1. Див. § 10, прим. 62.

2. Це польські командири і жовніри, що залишилися на полі бою. За даними Величка, у числі полонених були: 127 знатних начальників

й офіцерів, 8520 жовнів, 63 сурмачі, 27 барабанників, 5 булав, 4 бунчуки, 580 обозних слуг, 41 гармата з набоями, багато вогнепальної зброї, 94 хоругви, шатра, вози з провіантом, порохом, декілька тисяч коней та ін. (Величко С. – Назв. праця. – С. 72). Також див. Голобуцький В. – Назв. раб. – С. 112; 10, прим. 63–67.

3. Стосовно цього питання Самовидець зауважував: “Орди зась, збогатившись ясиром значним того войска коронного і гетманов обоїх узявши, зоставивши часть малую орди, в Крим повернули, отправажаючи гетманов Потоцького и Калиновского и незличоную річ Панов значних, на том погромі узятих”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 53).

Зі змісту цього параграфу дізнаємося імена інших командирів, а також про розміри їхніх володінь (понад дві тисячі міст і фортець).

У даному разі також спостерігаємо співпадіння реляцій з обох джерел, котрі свідчать об’єктивно свідчать про перебіг подій.

§ 12. Звільнення одного з полонених гетьманів – Сенявського – й арешт інших командирів у фортеці євреїв

1. Тюрк. *Kaleyi Yahüdyan* в перекладі означає “Замок євреїв”.
2. Тюрк. *Fidyа* означає “отримання звільнення за певну плату” та ін.
3. Див. § 2, прим. 24.

§ 13. Повернення Іслам Гірая з походу в свою резиденцію до Багчесарая з великою скарбницею і здобиччю

1. Див. § 10, прим. 60.
2. 01 червня.
3. Тюрк. *Mufti-zade* означає “син Муфтія”. Саме слово “Муфтії” перекладається як “радник під час прийняття рішень”. Особа, що займала посаду “Муфтія” у державі, відповідала за релігійні справи. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1383).
4. Тюрк. *Çelebi* в перекладі означає “освічений, високоповажний” та ін. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 514–515).
5. Див. § 10, прим. 70.
6. 02 червня, понеділок.
7. Йдеться про підготовку до нової війни, розпочатої князем Ієремією Вишневецьким, який відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих на Україні селян. Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 87; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 85,

86; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – Львів, 1994. – С. 86.

8. Про кількість війська гетьмана Б. Хмельницького під Білою Церквою див. § 10, прим. § 70; також див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 85.

9. У листі, датованому 22 травня (02 червня) 1648 року, від Б. Хмельницького до Іслам Гірая з обозу з-під Корсуня повідомляється про перемогу, висловлюється подяка за допомогу та заявляється про вірність: "... дякую велце за ласку, мні в Криму бившему висвідченую, і отпуск в помоч моему военному наміренію пана Тугай-бея мурзи з ордою... вручаю неотмінной вашой ханской ясности, ласці і приязни". (Крип'якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 645, №18). У цьому листі також зазначається про нову загрозу з боку Речі Посполитої, йде мова про надання військової допомоги та ін. Також див. Величко С. – Назв. праця. – С. 75, 76.

10. 04 червня, четвер, 1648 р.

11. Йдеться про м. Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський), де знаходилася резиденція командувача округу буджацьких татар, Кримська частина Бесарабії. Також див. Тунманн. – Указ. раб. – С. 52–57.

12. Йдеться про турецькі володіння на Балканах, тобто про європейську частину Османської імперії.

13. Очевидно, Сенаї, називаючи велику кількість армії, мав на увазі її склад разом із повсталими селянами і вів мову про війну, розпочату під час безкоролів'я. Також Див. даний §, прим. 7.

Абрагамович наводить дані про кількість українсько-тюркських військ із листа Улінського і Яскульського до підканцлера Лещинського з Бару (лист від 09 червня 1648 р.). При Тугай Бею була кримська орда в кількості 40 тис., озовська й астраханська орди в кількості 4 тис., ногайська орда в кількості 12 тис., буджацька – 20 тис., а ще 11 тис. сам хан прислав. Загалом налічувалося 87 тис. воїнів. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 173, прим. 301), під Пилявцями перебувала 150-тисячна армія. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 88). Також Див. даний §, прим. 8.

[а) Атака козаків Б. Хмельницького]

14. 08 червня 1648 р.

14*. Тюрк. *Berezan* – укр. Березань, порт, розташований у лимані р. Березань на південний захід від Очакова, його ширина в гирлі досягає двох тисяч кроків (Боплан. – Назв. праця. – С. 48, 166).

15. 09 червня 1648 р.

16. 10 червня 1648 р.

17. В українських літописах фіксується факт захоплення фортеці Нестервар на Поділлі, населення якої було єврейським, і знищення її полковником Ганджею з чотиритисячним військом, якого відправив туди Б. Хмельницький. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 84–85).

18. 11 червня 1648 р.

[б] Повернення армії з перемогою]

19. 12 червня 1648 р.

20. Йдеться про комбінації Юліанського літочислення з Гіджрі.

21. 15 червня 1648 р.

22. Див. даний §, прим. §14*.

23. Див. даний §, прим. § 11.

24. Див. Султан Г., – Назв. праця., прим. § 18.

25. У 20-х числах червня 1468 р., у вівторок.

26. 29 червня 1648 р., у неділю.

26. 05 липня п. р.

27. Тюрк. *Şehr-yâr* в перекладі означає “падишах, володар”. (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 986).

[в] Страчення султана і візиря. Приведення Мегмеда IV на трон]

28. 21 вересня 1647 р. – 6 серпня 1648 р. – час правління. Був стачений у результаті змови. (Див. Прицак О. УАЩ. – С. 183–184;

29. Великий візир Гезар-паре Агмед Паша відправив із Істанбула листа ханові про те, що “Русь* з нами перемир’я уклала, чому хан здійснив похід на неї? Безумовно, всіх полонених повинен переправити сюди з метою звільнення”, а також вимагав від хана пояснень. Naima. Tarihi**. – С. IV. – Istanbul, Н. 128–М. 1863. –S. 279–280; також див. Прицак О. – Назв. праця. – УАЩ. – В. 2. – С. 183.

* Важливо підкреслити, що вживання тюркськими істориками термінів “козацька нація”, “Русь” не є випадковими. У своїх творах вони ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. До речі, вживання цих термінів не було поодиноким випадком, а поширеним явищем у тогочасній тюркській історіографії. Також див. *Findıklılı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi* (Історія меченосців). Cilt, I. – Istanbul, 1928. – S. 59; *Прицак О. УАЩ. Вип. 2.* – С. 182; I. A. – Ruslar. – IX. – Istanbul, 1964. – S. 787–791; *Прицак О. Походження Русі // Хроніка – 2000. Вип. 1.* – Київ, 1992. – С. 17–33; Там само. – Київ, 1993. – С. 17–41. – Вип. 1–2, (3–4); Там само. – С. 12–34.

** Наїма – відомий турецький історик XVII ст., хрестоматійний автор, зразковий історичний дослідник. Його історія обіймає перші 60 років другого тисячоліття. *Tarihi Senei elf* – укр. “Історія тисячі років”, була створена у зв’язку з завершенням першого тисячоліття ісламської ери, яка починається з 610 р. н. е. від часу пророцтва Мугаммеда, коли йому сповнилося 40 років (народився 20 квітня 571 року, помер 08 червня 632 р. н. е.) *Seyfettin Yazıcı.* – Temel Din Bilgiler. – Eskişehir – Türkiye, 1995. – S. 210, 256; *Ali Nar-Hicret.* – Istanbul, 1980. – S. 8–14. Також див. *Прицак О. УАЩ.* – Київ, 1993. – Вип. 2 – С. 177–178.

Кримський володар у відповіді візиреві намагався виправдати свої дії й писав: “Ми всі підкорені Падишахові. Руси-християни не дотримуються умов перемир’я. Вони несправедливі у своїх намірах та багато разів зраджували Османську сторону. Часто своїми чайками нападають на наші землі. Пропонував (раніше) у двох наших фортецях розташувати вояків, які б охороняли і займалися риболовлю на цих берегах, отримували б за це платню. Але це рішення не було прийняте. В результаті, руси захопили ці дві фортеці й розмістили в них свавільних козаків. Після вони побудували ще 20 фортець. Якщо б ми терпіли ще й цей рік, то вони повністю захопили б Фераг-Керманську [Білгород-Дністровську] область. Таким чином, ми знищили три тисячі козацьких чайок і одночасно 40 (сорок) тисяч вояччя, що перебуває під нашим контролем. Також був узятий у полон їхній головнокомандувач. Маю побажання, щоб король русів, як і намісник на Богданську область, теж призначалися султаном”. (Naima. – Op. cit. – IV. – S. 280; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi (Історія османів). – С. III–2. – Ankara, 1954. – S. 156.) Ось таку відповідь хан надіслав у своєму листі до уряду в Істанбул.

У Наїми також знаходимо відомості про листа Владислава IV до Османського уряду зі скаргою на кримського хана. В листі йде мова про шкоду, завдану полякам, українцям і кримцям, а також висловлюється прохання вжити заходів: встановити контроль над татарами, так як це було вчинено стосовно козаків запорозьких. Таким чином король прохав зберегти раніше укладене перемир’я. (Г. 1040-Р. X. 1630). (Naima. – Op. cit. – IV, –S. 98; Uzunçarşılı I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 178).

30. Абрагамович цим епізодом наголошував на характер стосунків між Туреччиною й Польщею у перші місяці національно-визвольного повстання в Україні. Він, документально ілюструючи ці відносини, прокоментував листи великого візира Гезар-паре Агмед Паші до канцлера Оссолінського і наступника (тюрк. *K a u t a k a t*) візиря до гетьмана Потоцького, в яких викладено претензії до кримських татар у зв’язку з їх нападом разом із українськими козаками на Річ Посполиту.

У першому листі наголошується на необхідності збереження миру з Польщею (інакше хана спіткає доля Мегмед Гірая III та Шагін Гірая*).

* Мегмед Гірай III з молодшим братом Шагін Гіраєм очолювали повстання, метою якого було захоплення ханського престолу в часи Джанібек Гірая (1610–1622). В результаті перший був заарештований і засланий на острів Родос, пізніше звільнений і султаном призначений на кримський трон (роки правління: 1622–1627) Другий емігрував до Ірану, в часи ханату Мегмед Гірая III став калгаєм).

Автор згадує також про лист нового візиря Коджі Мегмед Паші* до Оссолінського, де йдеться про те, що умовою ненападів кримської армії спільно з запорозькими козаками на Польщу є регулярне подання ханові обіцяних дарів, тому вважає польського короля боржником, у той час як Порта дотримується усіх визначених зобов'язань. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 177, прим. 340)

31. Роки правління: 1640–1648. Про володарювання султана Ібрагіма докладно див. Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 387–411; Naima. – Op. cit. – IV. – S. 278–279.

32. 8 серпня 1648 р.

33. 19 падишах Османської імперії, який захоплювався полюванням. У віці 6 років 7 місяців Мегмед IV піднявся на турецький трон. (Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 412; Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratov. Le Khanat De la Crimée. – Paris, 1978. – P. 365).

34. Треба зауважити, що з огляду на ці події в зовнішній політиці обох держав настали взаємовигідні зміни. Цей рік (1648) виявився поворотним у подальших українсько-турецьких зносинах.

35. Під Жовтими Водами і Корсунем.

36. 21 серпня 1648 р.

37. Як уже зазначалося, війська Речі Посполитої зазнали поразки у битвах із козацько-татарською армією вже в перші місяці національно-визвольної війни на Україні. Після цього польський уряд попросив допомоги у Франції та Росії. Позиція московського царя в даному разі становила реальну загрозу для України. Польща вжила всіх заходів, щоб використати 40-тисячне російське військо, що дислокувалося на кордоні з Річчю Посполитою, проти запорозьких козаків. Тому Богдан Хмельницький намагався прихилити царя до себе і написав листа (від 18 червня 1648 року) до Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги під Жовтими Водами та Корсунем, а також твердив: “... ваше царское величество, если би была на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить царской велможности... если ляхи знову на нас схотят наступати, в той же час чим боржей поспешайся із свей стороны на їх наступати ...”. (Крип'якевич І., Бутич І. – Назв. праця. – С. 48–49).

Одночасно гетьман Б. Хмельницький мусив увійти в переговори з Іслам Гіраєм, щоб заручитися його підтримкою в подальшій боротьбі за незалежну державу. Зокрема, у липні гетьман уклав угоду з Портою. (Пріцак О. – Назв. праця. – УАЩ. – Вип.2. – С. 183–184; Смолій В., Степанков В. – Назв. праця. – С. 154).

* Роки правління: 07 серпня 1648 – 21 травня 1649 р. Мав титул “Мевлеві” та “Софу”. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 291; Danişmend I.-H. – Op. cit. – С, III. – S. 408).

38. Йдеться про поляків.
39. Очевидно, йдеться про перемогу, отриману у боях під Пилявцями у вересні 1648 р.
40. Назва відомого легендарного райського саду в Емені або Дамаску. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 91).
41. Зроблено з хурми та сушеного винограду. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1404).
42. Тюрк. *Arak, rakl* – укр. горілка.
43. Національний музичний інструмент, виготовлений з очерету.
43. Див. XLVIII.
44. 28 серпня 1648 р.
45. Йдеться про Крим Гірая.
46. 30 серпня 1648 р.
47. Тюрк. *Ilbav (L'viv)* – укр. Львів.
48. 11 жовтня, субота, 1648 р.
49. Тюрк. *Namaz* – п'ятиразове упродовж доби моління, одна з засад набожності мусульман. (Yazıcı S. – Op. cit. – S. 58).
50. Див. XLVIII.
51. Стосовно даного питання Самовидець зауважував: “Хмельницький з своїми військами й татарами или с ордами великими просто ку Львову потягли, пустошили усі городи, и под Львов подступивши, попустошил ...”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 53).
- За даними Грабовецького, ще до війни під Пилявцями польська шляхта тривожилася за Руське воєводство Галичину, особливо за одну з головних фортець – Львів. Далі автор констатує факт звернення магната (коронного підчашого) до польського уряду в зв'язку з необхідністю оборони Львова і Кам'янка, який писав: “... коли б ми погубили ці два міста, а в кінці коли б Львів загинув, не знаєте, Панове, що б з нами діялося..., пропав би у Львові порох, гармати, гроші, яких тут багато звели ...”. (Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. // – Київ, 1972. – С. 53–54).
- Після Пилявецької битви гетьман вирушив на Галичину, де вибухнуло національне повстання. Славетний звитяжець Семен Височан з Покуття з 15-тисячним військом, організованим за запорозьким зразком, зупинився під Отинією. Наприкінці вересня 1648 р. Б. Хмельницький зі своїм військом прибув до Львова. 15 жовтня 1648 р. Максим Кривоніс здобув Львівську фортецю разом з її центром – Високим Замок. (Там само. – С. 67–71; . Тиктора І. – Назв. праця. – С. 206; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – Львів, 1994. – С. 100).
- За Крип'якевичем, однією з провідних ліній програми Б. Хмельницького щодо визволення українських земель і створення великого

незалежного князівства було дотримання союзу з Кримом. Отже, під Пилявцями та Львовом спільними зусиллями українських та кримських вояків було остаточно знищено польське військо. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 93; Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 175). Також див. Дорошенко Д. – Назв. праця. – Т. II. – С. 17.

52. Очевидно, йдеться про містечко Соколівка, котре було маєтком магната Мартина Калиновського, що 1647 року віддав його у заставу за 7500 золотих. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – (Б. Хмельницький) – С. 18). Отже, Сенаї згадував ще одну запеклу битву запорозьких козаків разом з кримськими татарами, визначивши її дату, битва завершилася на їх користь.

53. Йдеться про Високий замок.

54. Тюрк. *Turla* – укр. Дністер.

55. Згаданий хронікер зазначав: “Тилко самій город Лвов окуп за себе дал орді и Хмелницкому”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 53). Зазначимо, що наведені дані щодо спільних військових дій також підтверджуються відомостями Софоновича: “Оттол Хмелницкии и хан зъ своими воисками потягли подо Львовъ. Идучи, много татарове мѣсть и сел попустошили и палили, и людей в неволю побрали. Подо Львовомъ ставши, много барзо шкоды начинили, а лъвовяне сами передали Хмелницкого, давши ему много скарбу...” (Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229).

56. 21 жовтня 1648 р.

57. Див. Вступна частина, прим. 7.

58. 24 жовтня 1648 р.

59. Сучасна Молдова.

60. Сучасна Румунія.

61. Див. § 13, прим. 11.

62. Тюрк. *Kurban*. Цей обряд здійснюється в ім'я Аллага й означає подяку йому за створені ним багатства. Жертвоприношення, яке пов'язане з цим святом, передбачає заколювання таких жертвних тварин: верблюдів, овець, корів, телят у визначений час. (Yazıcı S. – Op. cit. – S. 145–149; A. Fikri Yavuz. – *Islam ilmihâli*. – Istanbul. – S. 498–506).

63. Див. § 2, прим. 11.

Продовжуючи дослідження розвитку міждержавних стосунків України з Кримом після попередніх двох перемог над польською армією, у літописі Сенаї знаходимо нові дані, зокрема, хронологічні.

Крім цього, в даному автор твердить про вірність Б. Хмельницького раніше укладеній угоді з Іслам Гіраєм, про створення спільної великої армії. Також він зазначав факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Берзане і Животів. Зокрема, привертає увагу те, що мешканцям останньої твердині були євреї, котрі потрапили

в полон до запорізьких козаків і ті їх передали ханові, демонструючи цим вірність та силу.

Літописець називав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою облогою міста і зняття її за викуп.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що подальший розвиток українсько-кримських відносин для вирішення уже згаданих проблем підтверджується і тюркськими, й українськими джерелами.

§ 14. Запрошення високим та найщасливішим володарем достойного султана до Багчесарая для поздоровлення з успіхами та вручення цінних подарунків

1. Йдеться про запрошення Іслам Гіраєм III калгая Крим Гірая.
2. Один із видів інфекційних захворювань.
3. Мається на увазі 1649 р.

§ 15. III військовий похід високого найщасливішого володаря Іслам Гірая III на Польщу

1. 29 травня 1649 р.
2. 01 червня 1649 р.
3. Див. § 10, прим. 33.
4. Дарій I (522–486 рр. до н. е.) – цар давньоперської держави роду Агменідів (Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История древнего мира. – Ч. I. – М., 1985. – С. 246).
5. 12 червня 1649 р.
6. Опинилися кримці на цьому місці 22 червня 1649 р. Наступний день (23 червня) став днем переговорів з послами Б. Хмельницького. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 409).

7. Самовидець про події 1649 р. пише такими словами: “... Б. Хмельницький висилає своїх послів в Крим, витягаючи самого хана зо всіма ордами в нашу землю...” (Самовидець. – Назв. праця. – С. 56).

У згаданих документах Б. Хмельницького також підкреслюється: “цілком безсумнівно, що вони, кримські татари, до виконання справи не покинуть ясновельможного гетьмана з Військами Запорозькими, бо обидві сторони склали присягу служити одна одній в разі потреби”. (Документи... – С. 99–103. – № 48 “Лист до трансільванських князів Юрія та Сигізмунда Ракоці з викладенням плану спільного походу проти Польщі” від 20 лютого 1649 року).

Розглядаючи питання продовження співпраці між гетьманським та ханським урядами у подальшій боротьбі з противником, слід також

навести уривки з інших документів Б. Хмельницького: “Листа до кримського старшини Антимира з закликом подати військову допомогу” від 10 (20) квітня 1649 р.: “Ми бачимо, що вони, поляки, з нами неодмінно хочуть вести війну... прошу, щоб як і раніше в. м., м. пан і брат, зі своїм славним лицарством подав нам допомогу”. (Там само. – С. 110–111. – № 54). В іншому документі – листі до кримського калги-султана з проханням надати допомогу від 20 (10) квітня 1649 р. – зазначається: “Ляхи здавна звикли неправдою йти і тепер так чинять, знаючи, що вже нема війська в. ц. милості, на нас наступають, поставивши собі за мету знищити нас і на Крим піти ... під час свого від’їзду ти запевняв нас, слуг своїх, що не залишиш нас і в боротьбі проти будь-якого ворога допоможеш...”. (Там само. – С. 112–113. – № 55).

В іншому листі до перекопського старшини Пері Аги з закликом прийти на допомогу запорозькому війську від 11 (21) квітня 1649 р. Б. Хмельницький писав: “Нам відомо, що ляхи, наші вороги, хочуть знову з нами війну почати юж., а тому покійно просимо... пане і брате, зволь поклопотатися, щоб й. м. п. Тугай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра... допоможіть нам ворогів розбити наших. І недавно кілька тисяч ляхів у Барі і в Острозі наших козаків порубали, а тому все військо стоїть тепер напоготові”. (Там само. – С. 113–114. – № 56).

Стосовно даного питання в інших європейських джерелах зазначається, що до Хмельницького приєдналися понад сто тисяч (100000) кримських воїнів. Рівночасно поляки зміцнювали свої сили для війни з запорозькими козаками. Командувач польського війська гетьман Фірлей, щоб успішно здійснити свій намір, отаборився під м. Збаражем. Але в цей час надійшла велика українсько-кримська армія в кількості ста п’ятдесяти тисяч (150000), не враховуючи черні, і оточила супротивника. Треба зауважити, що Іслам Гірай III особисто брав участь в цій кампанії. Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 92–94; Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 56; Касцмарчук J. – Op. cit. – S. 102; Документи.... – С. 301–302. Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 228.

Як бачимо, дані Сенаї про подальшу співпрацю Криму й України у вирішенні насамперед політичних проблем засвідчуються різними джерелами.

8. Це містечко було маєтком кийвського воєводи Тишкевича. Полковники Кривоніс і Гиря здобули цей замок у липні 1649 р. Це перша сутичка з противником. (Грушевський М. ІУР. – Т. VIII. – С. 42; Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 86).

9. Грушевський називає такі захоплені міста й фортеці в середині липня: Чуднів, Чорторию, Бердичів, Райгород, Заслав, Межрич,

Острог. Також повстанці здобули Янушіль, Краснопіль, Любар, Остропіль, Лабунь, Гриців та інші міста. (Грушевський М. – Назв. праця. Т. VIII. – Ч. III, – С. 43).

10. Після битви під Лоевим 21 липня 1649 р. (де козаки на чолі з Кричевським зазнали поразки, а військо Радзивілла після значних втрат відмовилося від походу на Україну), Б. Хмельницький із трьома полками (перезаславським, ніжинським і чернігівським) зустрівся з кримською армією на чолі з Іслам Гіраєм III. Разом вирушили на Староконстантинів. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 57; Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 100; Kaszmarcyk J. – Op. cit. – S. 102).

11. Тюрк. *Kamenice* – укр. Кам'янець-[Подільський].

[а] Напередодні Збарзької війни]

12. Згадуваний літописець зазначав: “... войска коронного, котрое зоставало под Збаражем обозом, над которими был старшим ксионже Еремій Вышневецкій, з которим войско великое было”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58). Також див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 100, 101). Сенаї називає кількість цього війська – понад сорок тисяч (40000). (Див. ц. м. – С. 63–64).

13. Він був одним із відомих командирів та під час першого панування Мегмед Гірая IV (1641–1644). Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 415.

14. Тюрк. *Nemçe* – укр. Немче, тобто Австрія. Ця назва в тюркських джерелах означає австрійську державу та її жителів (в Австро-Угорській імперії офіційною державною мовою була німецька, звідци й назва Австрії – “німці”). (Develliğlu F. – Op. cit. – S. 821; Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1471).

15. 10 липня 1649 р.

[б] Початок війни]

16. Продовжуючи наші посилання на літописи Самовидця та Грабянки, маємо змогу переконатися в об'єктивності даних Сенаї стосовно цього питання. Вони писали: “... гетьман Хмельницькій, осадивши збаржское войско, з комонником [кіннотою] и ханом [Іслам Гіраєм III] пойшол* противно короля його милости и споткалися под Зборовом, – юже з Зборова вийшло войско было и сам король [Ян Казимир] його милость. Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда [армія хана] учинила в войску коронном ...”. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58); “Тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до Хмельницького і хан кримський...”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 56). Про це також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229.

* Армія налічувала 360 тисяч воїнів. (Див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 169, прим. 16).

17. До названої кількості загіблих воїнів Абрагамович додає ще кілька тисяч знищених людей із числа обозних. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 181, прим. 417).

18. Йдеться про героїчну загибель в бою з противником.

19. Див. даний §, прим. 15. За польськими джерелами, козацьке військо прибуло 12 липня. Але дата, вказана Сенаї – 10 липня є точною. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 182, прим. 417).

20. З суботи на неділю того самого дня (10 липня).

21. Див. даний §, прим. 16.

22. Див. даний §, прим. 12.

23. Збудований у 30-і роки XVII ст., із міцними захисними спорудами. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 92–93; Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 100–101).

24. 11 липня 1649 р.

25. Атака українсько-кримської армії розпочалася 13–15 липня 1649 р. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 94; Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 104).

26. Найзапекліша битва розгорнулася на лівому фланзі, тому що там польські війська ще не завершили зводити захисні споруди. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 101).

27. Польське військо винищило значну кількість українських воїнів, а решту відтіснило до місця постійної дислокації, завдавши їм великих втрат. (Там само. – С. 101; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 95).

28. Один із сучасників зборівських подій Войцех М'ясковський писав: “Ось уже кількасот років не була Польща, а король Ян Казимир поготів, у таких обставинах.... Мало хто повернувся після битви під Варною або Легнице, або коли хан Батий татарський 12 тижнів мешкав у Кракові. Але і той день, поки Польща, а буде, пам'ятний поразкою... трупи вкрили на багато миль зборівські поля”. (Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 104).

29. За даними Крип'якевича, в цих боях також загинуло близько двох тисяч (2000) німецької піхоти. (Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 101).

30. 12 липня 1649 р.

31. Йдеться про Тугай Бея.

32. 13 липня 1649 р.

33. Польський історик зазначав, що “Тільки ніч, що настала, врятувала королівські війська від повної поразки”. (Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 104).

34. 14 липня 1649 р.

35. Йдеться про Збаразький замок.

36. 15 липня 1649 р.

37. У різних джерелах зазначається важке становище королівської армії, котра перебувала в блокаді. За даними Самовидця, "... не приступом, але и голодом оных звозвати. (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58). Стосовно даного питання Шевальє писав: "До Хмельницького весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон ...". (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 96). В іншому літописі зазначається, що "у ляхів не стало харчів, а для коней фуражу, і вони власноруч вигнали коней козакам...". (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 57).

38. 16 липня 1649 р.

39. 17 липня 1649 р.

40. Див. ц. м. – С. 65.

41. 19 липня 1649 р.

42. 20 липня 1649 р.

43. 21 липня 1649 р.

44. 22 липня 1649 р.

45. Див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 102–104; Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229.

46. Шевальє зазначав, що "...майже всі посланці польських командирів потрапляли до рук козаків чи татар...". (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 97–98). Про затримання польських воїнів також див. додаток № 1. – С. 15.

47. 24 липня 1649 р.

48. 25 липня 1649 р.

49. 26 липня 1649 р.

50. Йдеться про затримку сплати данини з боку польського уряду.

51. Шевальє підкреслював: "... коли він [Іслам Гірай III], зажадав, щоб Вишневецький та Конєцпольський прийшли до нього на переговори, поляки не погодилися на це, бо не могли стерпіти, щоб ці ясновельможні потрапили в руки татаринів, Хан дуже образився". (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 97). Автор у числі цих осіб не називав Сенявського. Про полонених польських командирів див. ц. м. – С. 51–53. (18^а, 20^а). Також див. § 10, прим. 22.

52. 27 липня 1649 р.

53. Йдеться про поляків.

54. Йдеться про українсько-кримську армію.

55. За даними Шевальє, "невеликий шматок хліба коштував десять півОраків*, а бочка пива – п'ятдесят флоринів. Солдат жив тільки кінським та собачим м'ясом". (Там само. – С. 96). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 56, 57.

* Це польський "Су", котрий приблизно дорівнює одному "Каролюсу" (старовинна французька монета, що дорівнювала 20 шилінгів). ПівОрак – монета вартістю польського гроша. Там само. – С. 196, прим. 50.

56. 28 липня 1649 р.
57. 29 липня 1649 р.
58. 30 липня 1649 р.
59. Див. § 11, прим. 49. Автор вказує на час події.
60. 31 липня 1649 р.
61. 01 серпня 1649 р.
62. 02 серпня 1649 р.
63. 03 серпня 1649 р.
64. Див. даний §, прим. 37 і 55.
65. 04 серпня 1649 р.
65. Поблизу м. Збаража.
66. Йдеться про Субган Газі Агу. Також Див. даний §, прим. 40.
67. 05 серпня 1649 р.
68. Неодноразове звертання до історії П. Шевальє також дає змогу висвітлювати дані кримського літописця. Він писав і про хоробрість поляків у війні з українськими козаками та кримськими татарами. Отже, за його даними, “чотириста легких кіннотників затримували деякий час козаків герцем; потім, діставши численне підкріплення, вони відбили козаків від міста, а обозні джури схопилися за зброю і усунули татар”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 106, 107).
69. 06 серпня 1649 р.
70. За даними Грушевського, “рано 06 (16 серпня) 1649 р. татари поновили свій натиск, разом з козацьким військом, що наспіло за сей час з арматою” (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 200). Далі історик зазначав: “Ворог [українсько-кримська армія] поділився потім на три частини, з яких кожна атакувала інше місце королівського табору. Козаки насамперед захопили церкву, яка височіла над полем бою, поставили там батареї...”. Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 107. Саме ці гармати завдали найбільшої шкоди війську противника. Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 104.
Як бачимо, співпадіння вказаної дати у різних джерелах свідчать про об’єктивність викладу хронології цієї битви.
71. 07 серпня 1649 р.
72. На території сучасної Львівської області.
73. Можна припустити, що цією особою був один із польських командирів, обложених у м. Збаражі. Літописець підкреслював, що у великій битві під Збаражем загинуло “до п’яти тисяч всякого великородного панства”, в тому числі головнокомандувач війська – канцлер Оссолінський. (Див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 59, 60).
74. Як зазначав Абрагамович, крім двох козаків, захоплено й трох татар. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 185, прим. 463).

75. Див. даний §, прим. 71.

76. 08 серпня 1649 р.

77. 30 Реджеп – 10 серпня 1649 р., вівторок. Зазначимо, що в трактуванні Абрагамовича названі вище різні події помилково датовані одним і тим же днем. (Див. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 185, прим. 464).

78. 09 серпня 1649 р.

79. 10 серпня 1649 р.

80. У цьому місті Ян Казимір призначив гетьманом запорозької армії козака Семена Забруцького, який по-зрадницьки залишив своїх співвітчизників. За голову Б. Хмельницького король пообіцяв винагороду в сумі 10 тисяч золотих. Ще під м. Топорів король звернувся зі своїм універсалом до української армії, звинувачуючи гетьмана: “Однак той зрадник Хмельницький, негідний імені християнського, не залишив зв’язку з поганством і, обманувши вас – завсіди вірних попередникам нашим, королям польським, затягнув поган на кров християнську і на погибель народу руському й старинної віри грецької.” (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 195). Б. Хмельницький у своєму листі до Яна Казимира від 5 (15) серпня 1649 р. про ставлення до короля писав: “... якщо в кор. м. зволив гетьманство козацьке призначити Забруцькому, зволь в кор. м. негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і корогву, яку тепер тримаю з ласки в. к. м., йому віддам”. (Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 122–124, № 65). Королівські війська 3 (13) серпня 1649 р. зупинилися неподалік (за півмилі) від м. Зборова. Звідтіля вирушили на м. Тернопіль. (Грушевський М. – Назв. праця. – С. 196). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 102.

81. Див. даний §, прим. 80.

82. Тим часом гетьман Б. Хмельницький пильно стежив за рухом польського війська і переправився зі своєю головною силою під Старий Збараж, далі у західному напрямку, щоб непомітно вивести свою армію проти сил короля Яна Казимира. (Див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 197). Літописець, описуючи ці події, зазначав: “... козаки з-під старого Збаражу усім табором знялися і, саморуч штовхаючи вози з усім, що для штурму призначалося, за велінням гетьмана ...”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 58). Автор далі підкреслював, що “... козаки баграми тягли ляхів з валів, забиралися на вали і хапали шляхетські знамена, а саму шляхту рубали”. (Там само. – С. 58). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 103, 104.

83. 11 серпня 1649 р.

84. Тюрк. *Or Muhammed Oğlu*, що в перекладі означає “син (або з роду) Мугаммеда” – ногайського племені, що проживало поза Кри-

мом, в Буджаці (Див. § 11, прим. 1) і степах від Чорного моря. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 186, прим. 476).

85. Тюрк. *Mansur* або *Mangit Oğlu* – укр. “син (або з роду) Мансура”. Також див. Тунманн. – Указ. раб. – С. 23, 2, прим. 31.

86. Тюрк. *Orak* – назва іншого ногайського племені, яке кочувало за межами території Криму. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 186, прим. 478).

87. Див. § 13, прим. 14.

88. Раніше, під час Львівської війни, він також був відправлений до поляків для виконання дипломатичної місії. (Див. Сенаї. – Назв. праця. – С. 30^a).

89. Див. даний §, прим. 37.

90. Див. даний §, прим. 80.

91. Знаємо польського гетьмана і канцлера Станіслава Жолкевського (1547–1620) – засновника єзуїтської школи у Львові 1608 р., що стала осередком поширення католицизму і боротьби з православною церквою, а також культурою української нації. Загинув у війні з тюрками під Цецорою (1620). (Крип’якевич І. – Назв. праця. (Історія України). – С. 165, 342; Крип’якевич І. – Назв. праця. (Б. Хмельницький). – С. 43).

92. Див. §13, прим. 47.

93. Див. даний §, прим. 86.

94. 14 серпня 1649 р.

95. 15 серпня 1649 р.

96. Український літописець про цю сутичку, яка сталася 15 серпня, писав: “Розпочалася велика битва...”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 59). Далі в книзі зазначається, що “... війська Хмельницького і татари, здобич збираючи, рубали тих, хто ще полишився”. “Скоро у ляхів почало не ставати хліба, уже почали вони себе почувати немов у тенегах. І тоді зібрав король своїх сановників та генералів на раду”. (Там само. – С. 60). На цій військовій раді більшість присутніх щодо ситуації, що склалася, висловилися за розрив існуючих стосунків між Україною і Кримом. Про звертання короля Шевальє пише так: “... хан завдячує своїм теперішнім саном ласці того короля [Владислава IV], після цього можна дивуватися, що хан приєднався до бунтівників [козаків]...”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 106). Також подаємо уривки зі щоденника (див. нижче, прим. 98) стосовно цього питання. Отже, Ян Казимір писав: “Когда [Іслам Гірай III] присоединился к восставшим против нас [поляків] мятежникам* – и поднял оружие против нас ...”. Датоване 15 серпня 1649 року. (Див. Документи.... – С. 304).

* Маються на увазі Запорозькі козаки.

97. 16 серпня 1649 р., понеділок.

98. У щоденниках військових подій під Зборовим підкреслюється, що 16 серпня названого року був відправлений лист такого змісту: “Убедившись в слабости своей защиты, послали мы Хмельницкому* и хану [Іслам Гірай III] письмо от короля [Яна Казимира]”. (Документи.... – С. 282–286. – № 109 “Дневник военных действий между королевской армией и украинским войском под Зборовом, содержащий условия перемирия” от 23 августа 1649 г. “). За даними Грушевського, офіційний текст цього листа, записаний у книгах коронної канцелярії, “не позволяв думати, що король уважав себе переможеним”. Далі історик зазначає, що в цьому листі “король нагадував ханові ласку польську, котрої він зазнав, живши замолоду бранцем в Польщі, порушував справу упоминків – заохочував до відновлення старої приязни, себто одержання грошей [податків] за рани минулі, біжучі й будучі”. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 198). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 60, 61. Пишучи до Іслам Гірая III, Ян Казимір використав істотний фрагмент життєпису кримського володаря. Стався він 1629 року під час однієї з сутичок над Дністром, у якій він потрапив у полон до поляків. У 1634 році Іслам Гірай III після 5 (п’яти) років полону отримав волю відповідно до пункту “про обмін полоненими” за осmano-польським перемир’ям, яке було укладене у вересні 1634 року. (Див. Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 106; Danişmend I.-H. – Op. cit. – С. III. – S. 360).

Вважаємо, що під час прийняття королем пропозиції про приязнь із ханом не згадувався той епізод з його життя. В даному разі вирішальне значення мали політичні інтереси кримського уряду.

99. “Сповіджаю Вам, що лист, у якому ваша королівська величність дружбу пропонує, я [Іслам Гірай III] прийняв і дуже здивований, що Ви [Ян Казимир], Ваша величність, скіпетр у руки взявши, до цього часу не зволили про це сповістити мені”. (Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 61). Також див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 108, 109).

Абрагамович, посилаючись на оригінал листа Іслам Гірая до Яна Казимира і тогочасним польським тлумаченням, писав, що в листі “Хан вражений тим, що Ян Казимир від початку свого панування дотепер не прислав свого посла, зневажливо ставився до кримського володаря”. Далі хан продовжував, що планує на цих прекрасних землях президувати. Якщо король бажає переговорити з гостем і другом своїм, нехай вишле канцлера свого”. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 188, прим. 490). Також див. Kaczmarcyk J. – Op. cit. – S. 106.

* Про лист короля Ю. Хмельницькому докладно див. М. Грушевський. — Назв. праця. – Т. VIII, – Ч. III. – С. 199, 200.

За даними Шерера, Іслам Гірай у своєму листі польському королеві писав: "... погоджуся на пропозицію відновити даний союз* з королем та Річчю Посполитою і припинити війну, якщо Польща урочисто пообіцяє повернути козакам привілеї, відібрані в них силоміць, і ніколи на них не зазіхатиме". (Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 88, 89).

Далі французький історик підкреслює, що до відповіді хана було додано листа Хмельницького, де гетьман висловив бажання служити королю, "якщо запорозьким козакам буде повернуто привілеї, за які вони заплатили своєю кров'ю". (Там само. – С. 89). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 61; даний §, прим. 80; Документи.... – С. 305, 306; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 109.

100. Йдеться про великого коронного канцлера Польщі Єжи Оссолінського.

101. Йдеться про Сефер Газі Агу.

102. Див. ц. м. – С. 65.

103. 16 серпня 1649 р. у м. Зборові.

104. У початих дебатах по укладенню перемир'я Сефер Газі Ага вимагав від імені свого кримського володаря постійної сплати податків, без затримки. Далі візир порушив перед коронним канцлером Є. Оссолінським питання про задоволення вимог запорозьких козаків. Третя вимога полягала в тому, щоб на відшкодування зазнаних кримською армією втрат у цій війні було дозволено вільно грабувати польську країну, коли повертатимуться назад на батьківщину. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 110; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 89). Про вимоги запорозького війська "у 18 пунктах" докладно див. Документи... – С. 128–131, док. № 68 "Вимоги Запорозького Війська, передані Яну Казимиру" від 17 серпня 1649 р.

105. 17 серпня 1649 р.

106. Наступного дня переговори продовжувались. Б. Хмельницький також брав участь у переговорах, вимагаючи амністії для себе, своїх козаків та селян-повстанців, повернення та підтвердження привілеїв, а також вільного сповідування православної релігії. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 110; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 90; Kaczmarski J. – Op. cit. – S. 107).

107. Див. даний §, прим. 100.

108. Див. Вступна частина, прим. 11.

109. Одна золота монета прирівнювалася до 30 грушей.

* У першій половині XVII ст. укладено два перемир'я між тюрками і поляками: I – 27 вересня 1617 р., II – у вересні 1634 р. Також Див. даний §, прим. 98.

110. Тюрк. *Riyal* – укр. “Ріял”, назва іспанської й австрійської срібної монети, яка дорівнює 25 грошам. (*Sâmi Ş.* – *Op. cit.* – *S.* 677). Також див. Вступна частина, прим. 11.

111. Як бачимо із цього літопису, у вказаних переговорах питання про Україну для кримської сторони теж займає важливе місце.

112. Мова йде про передачу українській земель.

113. 18 серпня 1649 р.

114. У тому числі київський воєвода Адам Кисіль.

115. У тому числі комендант палацу кримського уряду Сулейман Ага.

116. Див даний §, прим. 110.

117. Про укладений мир між Польщею, Україною і Кримом очевидець згадував: “... гетьман Хмельницький того не зичил, жеби міл ся достати монарха короля христьянській в руки и в неволю бісурманскую [мусульманську] и так из собою трактовати почати през дней два и учинили згду...” (Самовидець. – Назв. праця. – С. 58). Також див. Грабянка Г. – Назв. праця. – С. 62.

За даними Щевальє, однією з важливих умов укладеного перемир'я стосовно України було: “Що з пошани до хана [Іслам Гірай III] король [Ян Казимір] надасть загальну амністію Хмельницькому та його військові і поновить козацьке військо у колишній його формі, кількості і вільностях”. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 111–112). Далі він називав дванадцять пунктів цієї угоди, дуже вигідних українському гетьманові, зокрема: “Він [Б. Хмельницький] надалі буде гетьманом Запорізького Війська в кількості сорока тисяч реєстрових козаків, вільно сповідання православної релігії, загальну амністію всім козакам і селянам-повстанцям, повернення та підтвердження всіх привілеїв та ін. (Там само. – С. 112). Також див. Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 90.

Усі вимоги української сторони вміщено у згаданому документі під назвою “Пункти про вимоги Війська запорозького до його [Яна Казимира] королівської милості, пана нашого милостивого”. (Див. даний §, прим. 104).

Наприклад, у першому пункті вимагалось повної судової незалежності козаків, заснованої на давньому звичаєвому праві Запорозької Січі: “... як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного, а також всі вільності повинні бути збережені”. (Документи... – С. 130, док. № 68).

Вважаємо за потрібне виділити кордони території новоствореної українсько-козацької держави, котрі визначені у другому пункті цього документу. Отож, контролю гетьманської адміністрації підлягали землі, “починаючи від Дністра, Берлинців, Бару по Старий Костянтинів, по Сулич і за Сулич, що впадає в Прип'ять, до Дніпра, а від

Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба, аж до московського кордону з Трубецьким...”. (Там само. – С. 130). Також див. Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 214–217.

Вважаємо, що даний документ є одним із найважливіших за період національно-визвольного повстання під проводом Б. Хмельницького, є політичною програмою гетьмана, пристосований до реалій, що були створені кримсько-польським трактатом. Ян Казимір схвалив практично всі козацькі вимоги, “Декларацію королівської ласки”, виконання яких Річчю Посполитою наближало його до ідеї створення руського князівства. (Грушевський М. – Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 210; Касцмарсук J. – Op. cit., – S. 109). Цим договором було оформлено правові основи нової української держави. Три наддніпрянські воеводства – київське, брацлавське й чернігівське – стали окремою козацькою територією. Західний кордон проходив уздовж Случу – це була так звана “козацька лінія”. До рук запорозьких козаків перейшло все управління країною. (Грабовецький В. – Назв. праця. – С. 137; Тиктора І. – Назв. праця. – Т. I. – С. 208).

Але перемир’я не було довготривалим, тому українсько-кримська сторона примусила поляків прийняти козацькі умови за важких для них обставин. Вони дотримувались умов Зборівського миру для відновлення втрачених сил, щоб уникнути здійснення вимог українців, почали готуватися до війни. Втім, Хмельницький протягом року зберігав спокій і розвивав контакти з могутніми державами – Османською імперією та великим Московським князівством. Він насамперед вирішив зблизитися з Портою*, бо вірив, що з допомогою тюрків він буде сильнішим у боротьбі з ворогом. Султан Мегмед IV визнавав владу гетьмана над Україною. (Шевальє П. – Назв. праця. – С. 127; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 91–92). Також див. Документи.... – С. 373–376, №140; Joukovsky A. – Op. cit. – P. 42.

Історики однозначно оцінювали компромісність Зборівської угоди. Однак масштаб того компромісу був оцінений по-різному (татарська зрада, капітуляція короля та ін.) Качмарчик підкреслював, що “лише Збігневу Войцекові у “Диких Полях в огні” та Владиславові Серчикові на сторінках його “Історії України” вдалося відійти від схоластичних роздумів на тему компромісу, позаяк звернули увагу на незвичайний істотний факт, що Зборівська угода була компромісом, у нетривкості якої були переконані всі сторони, що поставили під нею підписи”. (Касцмарсук J. – Op. cit. – S. 111–113). Також див. Крип’якевич І. – Назв. праця. – С. 107.

* Назва походить від французького слова *Porte* чи латинського слова *Porta*, що означає “Двері, брама, вхід до палацу османського уряду”. Вживалися також терміни “Оттоманська Порта”, “Висока Порта”, “Блискуча Порта”.

Урочиста присяга Зборівським положенням настала 19 серпня 1649 р.

Проаналізувавши цитовані джерела, робимо висновок, що саме літопис Сенаї є найдетальнішим щодо хронології Збараської війни, внесено битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність польської армії (див. – С. 41^a), про розвідувальну діяльність ханської армії (див. – С. 41^a– 42^a), про службу євреїв у польській армії, докладно описано хід та умови перемир'я. Сенаї об'єктивно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорозьких козаків. (див. – С.3^б).

Цінні відомості про Збараську війну знаходимо в іншому вже згаданому творі кримської історіографії “Процвітання ханів” (у ньому викладено умови перемир'я). Див. ц. м. – С. 147.

118. Див. даний §, прим. 100.

119. Брат пророка Мойсея, власник великої скарбниці, ключі від якої носили сорок верблюдів.

120. 20 серпня 1649 р.

121. 21 серпня 1649 р.

122. 22 серпня 1649 р.

123. 23 серпня 1649 р.

124. Із літопису Сенаї дазнаємося також про звернення названих польських командирів до Іслам Гірая III, де йдеться про кількість їхніх військ, обложених тривалий час, та ін. Також див. § 19, прим. 6.

125. 25 серпня 1649 р.

126. Йдеться про Іслам Гірая III.

127. Йдеться про послідовників Пророка Мугаммеда, які називалися халіфами. Після смерті пророка першим халіфом був обраний Ебу Бекір (роки правління: 632–634 н. е.), після його смерті на цю посаду обраний Омер (роки правління: 634–646 н. е.). Третім халіфом став Осман (роки правління: 646–658 н. е.). При ньому завершилося збирання текстів священного Кур'ану, почате ще Ебу Бекіром. Четвертим халіфом мединці проголосили Алі (роки правління: 658–660 н. е.). (Yazıcı S. – Op. cit. – S. 256–258; Панов В., Вахтин Ю. – Указ. раб. – С. 483–488). Також див. § 2, прим. 4.

§ 16. Про продовження династії Чингізидів та найщасливішого володаря його величності та віки

1. Див. Додаток В (генеалогічна схема).

2. Йдеться про Іслам Гірая III.

3. Вислів “Син султана...” не завжди вказував на безпосереднього батька, також міг називати осіб із династії чи роду. Тому в даному випадку послідовність імен по батькові не є точною.

4. Йдеться про Селамет Гірая I (роки правління: 1608–1610).
5. Йдеться про Девлет Гірая I (роки правління: 1551–1577).
6. Йдеться про Сагіб Гірая I (роки правління: 1532–1551).
7. Йдеться про Менлі Гірая I (роки правління: 1 раз – 1469–1474, 2 раз – 1478–1515).
8. Йдеться про Гаджі Гірая I (роки правління: 1 раз 1420–1455, 2 раз – 1455–1466).
9. Див. *Ortekin H.* – *Op. cit.* – S. 8. і генеалогічну схему. (Його другим сином був Джіган Гірай).
10. Див. там само, S. 8 і схему.
11. Роки правління: 1420–1422. Був другим сином Таш-Тімура. Див. § там само, S8.
12. Роки правління: 1376–1395.
13. Роки правління: 1341–1357.
14. Роки правління: 1312–1340.
- 15*. Його ім'я не вказується у використаній літературі, але, можливо, зазначається під іншим іменем.
16. Роки правління: 1312–1340.
17. Роки правління: 1227–1241.
18. Роки правління: 1227–1255. Перший син Чингізхана від жінки Борта Кучини. (Див. *Ortekin H.* – *Op. cit.* – S. 5 і схему).
19. Четвертий, наймолодший син Чингізхана. (Див. *Bosworth C.* – *Op. cit.* – S. 181. Токуй був батьком Менгу (1251–1260) і Кулібай (1260–1294) ханів.
20. Третій син Чингізхана і спадкоємець на троні великого монгольського ханства 1227–1241 рр. (Див. Там само. – S. 181; *Ortekin H.* – *Op. cit.* – S. 6).
21. Йдеться про Батія (роки правління: 1227–1255), сина Джуджі, онука Чингізхана. (Див. Там само. – S. 6; *Bosworth C.* – *Op. cit.* – S. 179, 190.
22. 1205–1227 рр.

**§ 17. Наказ кримського володаря [I. Г. III]
про ремонт та відбудову прикордонного замку
Фераз-Керман**

1. Див. § 9, прим. 3.
2. Йдеться про Сагіб Гірая I (роки правління: 1532–1551).
3. 04 травня, у понеділок, 1650 р.
4. 19 травня 1650 р.
5. Див. Вступна частина, прим. 7.

6. 1 батман* припл. – 2. 565. 600 кг. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 258; Sertoplu M. – Op. cit. – S. 86).

7. Назва вагів зі стрілкою і шкалою для важких вантажів (також існував ручний кантар). 2 (два) кантарі вантажу приблизно дорівнювали 100 (сто) кг. (Див. Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 1085).

8. Загалом 10 000 000 (десять млн.) штук.

9. 1 кулач припл. = 1,83 м. (Див. Там само. – S. 1107).

10. Тюрк. *Çıvaş* – укр. Сиваш, рос. мовою також “Гнилое море” – мілка затока Азовського моря вздовж північно-східних берегів Криму, з’єднана мурами кам’яного замку з баштою під назвою Арабат (тюрк. *Arabat*), розташованого на перешийку півострова, що замкнений між Азовським морем і вузькою протокою (або “Токна Вода”, тепер Генічеська протока) і Сивашем, з водами, насиченими мінеральними солями, й великою кількістю водоростей. (Боплан. – Назв. праця. – С. 52, 179; Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 195, прим. 552).

11. 01 червня 1650 р.

12. Також див. Вступна частина, прим. 7.

13. Тюрк. *Gözleve* – сучасне місто Євпаторія, розташоване на західному узбережжі Криму, – збудоване з дозволу султана Сулеймана Кануні (роки правління: 1520–1566) як морський порт. (Боплан. – Назв. праця. – С. 51, 173; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 252–253).

§18. Відбудова і реконструкція Джамії в Гьозлеві та підведення води до міста

1. Тюрк. *Sâmi* – укр. Джамії в перекладі означає “Зібрання людей до купи”. Священний дім з мінаретами, місце зібрання мусульман на молитву та для релігійних відправ. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 465).

2. Див. §17, прим. 15.

3. Див. § 16, прим. 5.

4. Секретар Османського уряду, улюбленець султана Мурада IV (роки правління: 1623–1640). Одночасно був придворним поетом. Цю місію продовжував виконувати і під час ханату Іслам Гірая III. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 196, прим. 562).

5. Тюрк. *Сет* – укр. Джем – ім’я одного із давніх перських володарів. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 480).

6. 1061 Г. – 1651 Р. Х.

* 1 батман=2 окка

1 окка=400 діргем

1 діргем= 3. 207 кг

400 діргем=1. 282. 800 кг

2 окка= 2. 565. 600 кг

§19. Спорудження за велінням Сефер Газі Аги моста

1. Час спорудження – 1059 Гіджрі (15 січня 1649–03 січня 1650). Сенаї мав на увазі припущення, що йде мова про кам'яний міст, збудований Сефер Газі Агою на річці Качи поблизу м. Гаджісараю. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 196, прим. 566).

2. Йдеться про автора літопису.

3. Йдеться про Іслам Гірая III.

4. Йдеться про Олексія Михайловича (1629–1676), московського царя з 1645 р.

5. Йдеться про Яна Казимира (1609–1672), польського короля упродовж 1648–1668 рр.

6. Див. § 15, прим. 124. Про повернення з полону М. Потоцького також див. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 109. Слід до цього додати уривки з листа короля ханові від 18 січня 1650 року, де зазначається: “... согласно нашему королевскому слову, посилаем [Войцеха Бечиньського] тебе, нашему брату [Іслам Гіраю III], остаток подарков, задержанных в царствование наияснейшего Владислава IV, ... п. брата нашего, в Каменец*, куда [ти] пошлешь своего посла, чтобы [он] их туда получил, а тем временем ты доставишь в Хотин благородного Зигмунда Донгоффа, старосту..., которого мы дали как заложника до уплаты этих подарков”. (Документи..., “Письмо польського короля Яна Казимира кримському хану Іслам Гіраю [III] с сообщением об отправке им упоминков в Каменец и с просьбой отпустить заложников и пленных гетманов”. Там само. – С. 315–316. – №118). Далі в цьому документі король прохав: “А так как некоторые из находившихся под Збаражем нашего войска, хотя без нашей воли, обещали [Тебе] дать 40 тысяч талеров, то мы и их посылаем туда же. Не сомневаемся, что и того, другого нашего шляхтича [М.] Потоцкого, ты тоже доставишь в Хотын ...”. (Там само).

7. Тюрк. *Bogdan* – відома як сучасна Молдова, одна із двох областей Румунії, друга називається “Ефлак”. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 292).

8. Тюрк. *Eflak* – інша назва Валахія – область Румунії з центром у м. Бухарест. (Sâmi Ş. – Op. cit. – S. 138).

9. Тюрк. *Erdel* – інша назва Трансильванія – західна територія сучасної Румунії. Князем її був Юрій Ракоці II (роки правління: 1648–1657). Частина території Угорського королівства. З 1919 року

* Йдеться про м. Кам'янець-Подільський.

розділена між Югославією [1/3 частина території та Румунією [2/3 частини території]. Крип'якевич І. – Назв. праця. – С. 358; Pakalın V.-Z. – Op. cit. I. – S. 543.

Названі три області перебували під протекторатом Османської держави.

10. Мається на увазі північні держави.

11. Тобто з Московією.

§ 20. Про похід Крим Гірай Султана у землю молдавську і поразку воєводи Лупула

1. Йдеться про Василя Лупула (1583–1661) – володаря Молдови упродовж 1634–1654 рр.

2. 01 серпня 1650 р.

3. Іслам Гірай III попросив Б. Хмельницького прислати війська для походу на Московію, щоб помститися за кривди, завдані татарам великим князем* московським. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 128; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 92).

4. Йдеться про відрізок часу привалістю 18 днів.

5. Тюрк. *Kou-Suyul* – укр. Овечі Води – ліва притока р. Самари, яка, в свою чергу, є лівою притокою р. Дніпро. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 198, прим. 577).

6. Тобто, після закінчення Збараської війни.

7. Очевидно, цей випадок стався під час повернення татарських воїнів з-під Збаража над р.Прутом, біля w. Bratulenі. Молдавани вчинили напад на буджацьких татар. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 198, прим. 578).

8. Див. даний §, прим. 1.

9. Як відомо, Б. Хмельницький 1650 р. також здійснив похід на Молдову, аби змусити В. Лупула стати на бік України. Також слід підкреслити, що молдавський володар був прихильний до короля, навіть підтримав польських шляхтичів у війні з запорозькими козаками. Тому оттоманський уряд також дав українському гетьманові згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. Літописець зазначав: "... за дозволенієм турчина [султана Мегмеда IV], – хан кримській* [Іслам Гірай III] з гетманом Хмельницьким несподівано зо всіма потуга-

* Очевидно, тут йдеться про С. Пожарського, головнокомандувача у війні з татарами в середині XVII ст. Також див. Новосельський А. Указ. раб. – С. 363–415; Смирнов Н. Указ. раб. Т. II. – С. 95.

ми козацькими і татарськими, напавши на Волоскую [румунську] землю ...". (Самовидець. – Назв. праця. – С. 59). За даними Крип'якевича І. – Назв. праця ("Б. Хмельницький"). – С. 109). За даними французьких істориків, Б. Хмельницький дозволив з'єднатися з кримським військом лише чотирьом тисячам козаків. (Див. Шевальє П. – Назв. праця. – С. 127–128; Шерер Ж.-Б. – Назв. праця. – С. 92). Також див. Софонович Ф. – Назв. праця. – С. 229–230.

10. Тюрк. *Уаґ* – укр. Ясси, місто, розташоване над притокою р. Прута, тодішня столиця Молдови.

11. Див. §15, прим. 110.

12. Коли В. Лупул опинився у непевному становищі, він разом з сім'єю і невеликою кількістю вояків утік невіддалік м. Ясси. Його земля була завойована. Щоб уникнути небезпеки, молдовський володар погодився віддати молодшу доньку Розанду за старшого сина гетьмана, Тимоша (1632–1653), (шлюб відбувся в 1652 р.), а також сплатити вказану суму штрафу. (Див. Самовидець. – Назв. праця. – С. 59; Шевальє П. – Назв. праця. – С. 129; Шерер Ж. -Б. – Назв. праця. – С. 92–93; Грушевський М. – Назв. праця. – Т. ІХ. – С. 91., вид. Нью-Йорк, 1956; Крип'якевич І. – Назв. праця. (Б. Хмельницький). – С. 109).

Зборівська угода, хоча й нетривка і невдовзі була порушена, уможливила запорозькому гетьманові зміцнити міжнародну позицію України (зокрема, у стосунках з Високою Портою). У здійсненні намірів щодо Молдови династичний союз із В. Лупулом мав політичні та економічні результати для новоствореної українсько-козацької держави. Досі воевода був загрозою, тепер же стоятиме з гетьманом проти супротивника. Старша дочка Лупула, Гелена, була одружена з Янушем Радивилом – провідником протестантської партії, законодавцем великого князівства Литовського, котрого Б. Хмельницький намагався схилити на свій бік. По-друге, через Молдову пролягав найвигідніший шлях для торгівлі з тюрками.

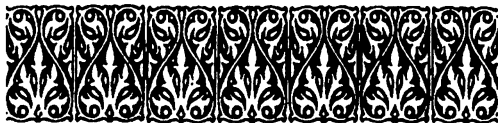
13. Тюрк. *Ка'бе* – укр. Ка'бе, перший Святий дім у м. Мецці, який відновлений пророками Ібрагімом та Ісмаїлом. Під час молитви мусульмани повинні стояти обличчям до Ка'бе. (*Sâmi Ş.* – Оп. cit. – С. 1170).

* У цьому спільному поході безпосередньо брав участь брат хана, калгай Крим Гірай. (Див. Сена'ї. – Назв. праця. – С. 51–52^a, (укр. переклад). Літописець, вказуючи на "кримського хана", очевидно, мав на увазі, що цей похід був здійснений за наказом кримського володаря.

14. Йдеться про Крим Гірая.
15. Місяць *шеввал* 1060 р. Гіджрі тривав від 27 вересня по 26 жовтня 1650 року.
16. Йдеться про Кримське ханство.
17. Йдеться про Іслам Гірая III.
18. Див. § 15, прим. 127.
19. 04 серпня 1651 р.

**ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТВІР
Г. СУЛТАНА
“ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”
(розділ про І. Г. III)**

III. 1. Переклад тексту українською мовою

Іслам Гірай хан III¹

Іслам Гірай є одним із синів Селамет Гірай хана². Під час каганату Джанібек Гірая³ потрапив у полон до поляків і 7 (сім) років перебував у їхніх руках. Звільнився після перемир'я, укладеного Султан Мурадом IV⁴ з Польщею. Пробувши деякий час у м. Янболу, був призначений на посаду калгая⁵ під час ханату Багадир Гірая⁶.

Після смерті Багадир Гірай хана Іслам Гірай повторно прибув до м. Істанбула (до здобуття 29 травня 1453 р. султаном Фатіг Мугаммедом II⁷ місто називалося Константинополь) для відпочинку. Але там Іслам Гірай намагався, за підтримки Балтачи⁸, заволодіти троном Криму. Про це дізнався Мегмед Гірай⁹ і направив заяву до Істанбула з проханням до садіразама¹⁰ відправити геть Іслам Гірая з Істанбула. Садіразам Мегмед Паша теж мав непорозуміння з Іслам Гіраєм, тому вислав його на острів Родос^{1*}.

Минуло лише півтора місяці, як за порадою та сприянням відомого Джінджи Гусейн Ефенді Іслам Гірай був викликаний до Істанбула (у червні 1644 р.) і відправлений на кримське ханство¹¹.

Таким чином Іслам Гірай, сівши на трон, призначив свого молодшого брата Крим Гірая на посаду калгая (див. прим. 5), а Мегмед Гірая – на посаду Нуреддіна¹⁵. Газі Гірая затвердив другим заступником.

Через деякий час помер Крим Гірай III, тому на його місце перейшов Газі Гірай, а Нуреддіном став Аділ Гірай Султан¹⁶.

Отож, після формування свого уряду Іслам Гірай хан почав готуватися до війни з росіянами¹⁷, які його дуже непокоїли. Одночасно здійснював походи проти поляків¹⁸, у яких раніше пережив був тривалий полон, і повертався з перемогами.

Також зазнав поразки від нього [хана] командир общини під назвою Жане Ак Чумак¹⁹. За наказом Іслам Гірая він був повішений,

* Примітки Г. Султана позначені римськими цифрами, а коментарі автора – арабськими.

а з общини багато людей полонено, отримано щедрю здобич^{III}. Вибраних із числа полонених Іслам Гірай відправив падишахові як подарунок^{IV}.

Отже, батьківщина врятувалася від повстання племені Жане²⁶, а після цього Іслам Гірай III для покарання росіян відправив славу армію на чолі з Нуреддін Султаном²⁷ на Московію.

Аділ Гірай Нуреддін Султан²⁸, завдаючи на своєму шляху поразок російським військам, прибув до Москви²⁹. Російський цар³⁰ вручив, йому різні дорогоцінні подарунки на суму шістдесят тисяч золотом і, зокрема, сорок тисяч золотих монет. Після реєстрації у спеціальному зошиті Нуреддіном скарбів, укладено перемир'я з росіянами за умови щорічного надсилання подарунків Султанам, Мірзем (див. прим.40) та іншим із визначеним податком^V.

Після перемир'я з росіянами Іслам Гірай пішов війною на поляків, внаслідок якої вороги зазнали поразки. З ними також вирішили укласти перемир'я, але після отримання від поляків п'яти гармат, двохсот тисяч золотом і вісімдесяти тисяч ріялами³², а також умови щорічного надсилання ханові визначеного податку разом із подарунками. Про ці події писав Шейх Мегмед Ефенді – урядовий писар – у своїх спогадах “Кримські події”³³, VI.

Іслам Гірай [III] був особою героїчною, високоповажною і вольовою. Куди б не вирушав з армією, очолюючи її особисто, чи на чолі з калгаєм, – звідусіль повертався з перемогою. Завдяки його сміливості та старанності скарбниця кримської країни поповнювалася золотом та іншими коштовними речами^{VII}.

Іслам Гірай [III] помер 1064р.⁴⁸ на початку місяця шабан⁴⁹, висловивши перед багатолюдною громадою заповіт молодим синам. Похований у мавзолеї Чарі^{VIII}.

Іслам Гірай [III] прожив п'ятдесят років, з них десять років перебував на ханському троні. Іслам Гірай за власні гроші на суму 200 тисяч груш⁵¹ відбудував фортецю Перекоп, а також відновив мечеть, побудовану в Гьозлеві⁵² ханом Девлет Гіраєм⁵³, облаштував у Гьозлеві багато водних джерел, чим урятував населення від нестачі питної води.

III. 2. Примітки автора “Процвітання ханів” (розділ про “І. Г. III”)

I (за даними історика Сеїд Мегмед Різи). Під час проживання в Галич¹¹ Іслам Гірай звернувся до османського уряду з проханням призначити його на кримський трон. Сефер Газі¹² Ага¹³ підтримав майбутнього кагана і навіть підготував військові сили для здійснення цього плану. Саме в цей час про те дізнався хан Мегмед Гірай і заявив у Істанбул, звинувачуючи Сефер Газі Агу та Іслам Гірая і прохаючи про їх покарання. Мегмед Паша, маючи до них і власні претензії, вислав обох на острів Родос.

(За даними історика Наїми). У цей час губернатор Кафи, син Іслам Паші, приніс листи від батька та кримського хана про те, що згадане прагнення Іслам Гірая може сприяти виникненню конфлікту в Криму. Після тих неправдивих інформацій Іслам Гірай був відправлений на кораблі під назвою “Джгале оглу” на Родос (1054)¹⁴.

II (за даними історика Наїми). Після повернення Іслам Гірая з Родосу для призначення на трон кримський, його прийняв Падишах. Султан дав йому багато порад і попередив: “Дивись тільки на мене, інших не слухай”. Коли Іслам Гірай виходив від Падишаха султана Ібрагіма, за ним йшов Садіразам Мегмед Паша. Хан йому казав: “Призначили мене татарським ханом, тепер ви повинні зважати на написане мною, – а далі продовжував, – не втручайтеся в мою діяльність і не надсилайте листів з пропозиціями підтримувати добрі стосунки з християнами московитами чи не здійснювати походи на їхні землі”.

III (за даними історика Сеїд Мегмед Різи). Іслам Гірай призначив з ширінських беїв Кутлу Шаха командиром військ для походу на країни противників. Коли Кутлу Шах Мірза повернувся з війни з великою здобиччю, то при виплаті ханові податків, тобто хумсу²⁰, виник конфлікт між військовими угрупованнями, який перетворився на сутичку, в результаті чого загинуло багато людей.

(За даними історика Наїми). Між візиром ханським Сефер Газі Агою і капикулу²¹ сталося непорозуміння, і Сефер Газі Агу хотіли вбити. Хан заарештував свого візиря, щоб припинити безчинства. Ага якийсь чином утік з-під арешту і почав агітувати населення Криму проти хана. У зв'язку з цією подією кримські татари написали заяву і відправили ханові з вимогою, щоб “видати для покарання з підлеглих хана сина Мегмед Аги, Ільяс Агу, а також його візирів Рамазана і Муртази Агів Якщо хан згоден, тоді будемо служити йому”.

У той самий час майже 80 тисяч московських вояків наблизилися до фортеці Азак²², щоб оточити її.

Лише розумними й умілими заходами Іслам Гіраю III вдалося запобігти цим двом подіям.

IV (за даними історика Ебуль Фарука). Кримські татари тривалий час здійснювали військові походи на Русь, здобуваючи в результаті успішних війн матеріальні цінності й захоплюючи полонених. Вродливих жінок дарували Падишахові. Серед них красуня Гасекі Гуррем²³ стала видатною особою в османській історії під час правління Султана Сулеймана Кануні²⁴. Ця жінка з гарему, за даними німецького історика Гаммера, називалася Роксоланою з Русі. Цю інформацію Каміл Паша²⁵ навів у своїй історії.

V Після цих вдалих військових походів на московську країну було знято виплату податку з населення кримського ханства під назвою “олче”³¹.

VI (За даними історика Наїми). Для вивчення стану противника кримський хан відправив Сефер Газі Агу³⁴ до гетьмана³⁵ дніпровських³⁶ козаків. Гетьман повідомив про те, що поляки готуються до війни і мають велику кількість вояків – 150 тисяч реєстрових. “Вони мають намір незабаром вирушити на нашу країну” Україну. У відповідь на цю інформацію хан розіслав накази командирам по всіх своїх володіннях, щоб у десятиденний термін були готовими до військового походу³⁷.

27 шеввал^{37*} вирушили на війну. Проминали населені пункти під назвами Френк-хан і Хендек. Потім перейшли р.Дніпро через брід під назвою Більмерур-діван і рухалися далі разом за вояками, що котрі з’єдналися зі 100-тисячною армією і форсували р.Турла³⁸.

Польський король³⁹ ще не був звідомлений про рух кримської армії. Він дізнався про це в селищі під назвою Данку⁴⁰ і почав утікати, щоб сховатися в паланці під назвою Озудже⁴¹ біля фортеці Хотин. Татарським воїнам не було відоме місцезнаходження короля. Підлеглі хана зустріли групу жовнірів, які несли листа і продовольство до короля. Вони примусили поляків назвати місце, де перебуває король. З іншого боку, [супротивники] не мали можливості вийти з фортець, тому що король зі своєю армією був заблокований.

Почали вмирати від голоду жовніри і худоба. Нарешті король відправив листи Сефер Газі Ага з проханням про перемир’я з ханом. Отож кримський хан зібрав усіх калгаїв та мурзів⁴² на меджліс для обговорення заяви короля. Деякі командири виступили з пропозицією “повністю захопити польську країну, користуючися становищем короля”. Але хан, незважаючи на семирічне перебування у польському

полоні, пошкодував їх. Він мовив: “Вони самі просять миру і допомоги від нас, і ми повинні приборкати свою гординю”. Після цих слів вельмишановні державні особи вже не виступали опозиційно⁴³.

Отож відрядили делегацію на чолі зі Сефер Газі Агою до короля для підписання угоди про перемир'я за нижченазваними умовами:

- 1) щорічно і своєчасно платити данину кримському урядові;
- 2) не нападати, не завдавати шкоди землям і народам, які перебувають під владою хана;
- 3) двох людей із панів, як заложників, передати кримському ханові;
- 4) не завдавати шкоди козацькій країні⁴⁴;
- 5) з друзями кримського хана дружити, а з ворогами бути ворогом; У війнах Кримського уряду проти недругів польський уряд зобов'язується надавати безмежну кількість своїх вояків і брати в них участь⁴⁵ (1062)⁴⁶.

VII (за даними історика Сеїд Мегмед Ризі). У війнах Іслам Гірая велику роль відігравав Аргин Доган⁴⁷ Бей. Вшановуючи його хоробрість у битвах, татари написали багато повістей про Аргин Бея.

VIII (за даними історика Сеїд Мегмед Ризі). Іслам Гірай помер від хвороби, спричиненої злоякісною пухлиною. За порадою одного пастуха нарівав витиснули, аби хвороба відпустила. Після того рана збільшилася, стан погіршився – і він помер.

Щоб повідомити калгай-султана в Кефе про смерть Іслам Гірая, туди вирушив Вахід Ефенді. Подолавши дорогу за 24 години, він зупинився у хаті одного сільського старця, щоб передихнути і дати відпочити коневі. Сільські старійшини, дізнавшись, що Вахід Ефенді прибув із Багчесараю зі звісткою про смерть хана, відгукнулися такими словами: “Ми глибоко засмучені, бо, з одного боку, вороги готуються напасти на нашу країну, а, з іншого боку, трапилося нещастя!..⁵⁰”.

КОМЕНТАРІ
ДО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ТВОРУ
Г. СУЛТАНА “ПРОЦВІТАННЯ ХАНІВ”
(розділу про “І. Г. III”)

1. Тюрк. *Islam Giray*. Роки правління: 1644–1654 н. е. – 1054–1064 (Г.).

2. 1608–1610 рр.

3. 1610–1622 – перший раз, 1627–1635 – другий раз.

4. З 10 вересня 1623 р. по 8/9 лютого 1640 р.

5. Кожен кримський хан призначав собі калгая, тобто заступника. Кипчацько-тюркською мовою “калгай” означає “залишитися”. Перед військовим походом хан залишав у Криму замість себе калгая.

За даними кримських історичних джерел термін “калгай” уперше з’явився під час правління хана Менглі Гірая. Хан повинен був брати участь у поході разом з османською армією. Беї [командири] звернулись до нього з запитанням: “Кого ж залишиш замість себе?” Він відповів кипчацько-тюркською мовою: “Мій син Мегмед Гірай буде Калгаєм” – (“Oğlum Mehmed Giray Kalgay”).

Резиденція заступника (калгай) розташовувалась у Акмесджиді (сучасному Сімферополі). (Pakalın M.-Z. – Op. cit. II. – S.150,151; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 168; Ürekli M. – Op. cit. – S. 71).

6. 1638–1641 рр.

7. 1 раз: 1444–1446, 2 раз – 1451–1481.

8. Тюрк. *Baltaçlı* – назва службовців, котрі виконували зовнішні роботи у палаці Падишахів та ін. (Pakalın M.-Z. – Op. cit. – Cilt. I. – S. 154; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 32).

9. 1 раз: 1641–1644, 2 раз: 1654–1666.

10. Прем’єр-міністр.

11. Тюрк. *Halıc* – назва Істанбульської протоки Босфор, а також заток (Develliğlü F. – Op. cit. – S. 317).

12. Тюрк. *Sefer Gazi Ağa*. Упродовж 1644–1664 рр. займав посаду візиря кримського хана. Виходець із дрібної татарської шляхти. Дуже швидко – ще коли Іслам Гірай не був ханом – здобув його довір’у. Під час його намісництва (тобто калгайства) при Багадир Гірай хані (1637–

1641 рр.) Сефер Газі Ага був джурою (ад'ютантом) Іслам Гірая, який пізніше за його сприяння був посаджений на трон кримського ханства. Для здійснення цього плану він навіть підготував військову силу тощо.

Під час повстань у Криму 1646 року стає на бік бунтівних командирів проти центральної влади, за що хан заарештував його і присудив смертну кару. Пізніше Сефер Газі Ага знову одержує посаду ханського візиря при загальному схваленні. З того часу проводить численні внутрішні реформи, в результаті яких покладено край сваволі кримських феодалів, що призвело до зміцнення центральної влади. За час його діяльності досить зросло значення кримського ханату на міжнародній арені. У шостому-сьомому десятилітті XVII століття Крим став однією з головних політичних сил у Середньосхідній Європі.

Починаючи з 1653 р., а особливо у 1654 р., Сефер Газі Ага проводить політику тісного примирення з Польщею на ґрунті створення спільного фронту проти Росії, а також України, зокрема, гетьмана Б. Хмельницького.

Період найтіснішої польсько-кримської співпраці припадає на 1654–1664 рр., тобто на роки правління Мегмед Гірая IV (див. прим. 9), після з'єднання України з Росією. У 1664 р. виник гострий конфлікт між агою і ханом, у результаті якого він був страчений за наказом Мегмед Гірая. (Abrahamowicz Z. – Op. cit. – S. 144; Sultan H. – Op. cit. – S. 100–107).

13. Тюрк. *Ağa* – укр. Ага. У різних діалектах тюркської мови – ака, акай, агай і ага – використовується як поважне звертання до старших у сім'ї (батька, старшого брата, дядька, дідуся). В Османській державі агою називали військових командирів, а також урядових службовців різного рангу. Інколи титул досить значних командирів (напр.: тюрк. *Yeniçeri Ağa'sı* – “Ага сничерів”), звертання до найвищого керівництва війська сничерів. У Криму Агою називали візирів хана, калгаїв та Нуреддінів. (*Sertoğlu M.* – Op. cit. – S. 7).

14. Р. Х. 1644 р.

15. Кровний спадкоємець, що є головою у малих місцевих судах, а також командує в походах малими військовими корпусами.

16. Принци з роду Гіраїв носили титул султана, тобто належність до ханської династії давала їм право командувати військовими частинами. Із них обиралися хани (Див. Тунманн. Назв. пр. – С. 26).

17. Війна з московською країною була розпочата через два місяці після походу на Польщу. Протягом липня 1644 р. в різних місцях вздовж закордонної смуги були здійснені спільні атаки в глибину території противника під командуванням Кутлу Шаха Ширінського. Чисельність Кримської армії сягала до 40 тис. чоловік.

(Новосельский А. А. Борьба московского государства с татарами в XVII в. – М., 1948. – С. 336–337; також див. ц. м. – С. 38. (§ 1, прим. 7–12).

18. В 1644 р. кримці, по-перше, здійснили військовий похід на Польщу. Як зазначав Новосельський А., “вони підходили муравським шляхом до нижньої течії р. Ворскли і 13 червня в Бельській перевіз перебралися через неї. Чисельність татарського війська визначилась у 16 тис. чол. Потім вони різним “шляхом” просувалися вглиб польської території”. Вищезгаданий історик указав на відсутність документів [російських джерел] для простежування подальших подій цієї війни. Він також зазначав, що, за свідченням польських істориків, татарські війська зазнали поразки. (Новосельский А. – Указ. раб. – С. 336). Але за даними тюркських джерел саме ці військові походи були здійснені новосформованим ханським урядом Іслам Гірая III і завершилися перемогою татарських військ. Також див. ц. м. – С. 38–39, 144–145.

Треба зауважити, що поразка татарських військ під командуванням Тугай Бея від польсько-української союзної армії трапилась у грудні 1643 – січні 1644 рр. ще під час I-го правління Мегмед Гірая IV (1641–1642 рр.) (див. Новосельский А. – Указ. раб. – С. 332; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1995. – С. 69).

19. Тюрк. *Ak Çumak, Ak Çomak* – укр. Ак Чумак, Ак Чомак. Це ім'я складається із двох слів: “Ак”, що означає “білий” і “Çumak” або “Çomak”, що означають “довбня”, отже – “Біла довбня”, спеціально оброблене дерево з великим товстим кінцем, котре в давні часи використовувалось як військове знаряддя. (Pakalın M.-Z. – Op. cit. – С. I. – S. 31–32, 379–380). За даними Сенаї 1 грудня 1644 року Іслам Гірай вирушив з військом із Багчесараю. Був сильний мороз, річки замерзли, і тому військам легше було переходити їх і швидко рухатися. Далі літописець зазначав, що відстань між фортецями Керч і Тамань через море становила 19 миль. Кораблями цей шлях не можна було здолати й за 20 днів, а Іслам Гірай пройшов цю дорогу за тиждень і вступив на територію черкезів. Війська хана протягом 12 днів грабували і нищили цю країну й отримали велику здобич. Було відправлено багато подарунків Османському Падишахові. Черкезький командир Ак Чумак хотів помститися, але не міг, і сам був страчений. (Sena'i H.-M. – Op. cit. – S. 5^a – 7^a).

20. Тюрк. *Hüms* – 1/5 частина прибутку кожного мусульманина. (Див. Develliğlu F. – Op. cit. – S. 381).

21. Частина армії, що складається з кінноти; вояки, які служили за платню. Також див. ц. м. – С. 40–41. (§ 3, прим. 3).

22. Тобто м. Азов, назва від Азовського моря, що має вигляд нижньої частини ноги людини. Тому в кримсько-татарському діалекті це

місто (або фортеця) було назване Азак. (Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 26; пор. Abrahamowicz Z. – Op. cit. – 164. прим. 182).

23. Роксолана, яка була названа тюрками Гасекі Гуррем, що значить “найулюбленіша та радісна, світла жінка”. Історики підтверджують дані про те, що вона є русинкою. Польський посол Твардовський, який був у Царгороді [Істанбулі] 1621 р., чув від тюрків, що Роксолана походила з Рогатина. Пишуть, що Гуррем Султанша [султаншею її стали називати після народження дитини від падишаха] народилася 1506 року в Україні, яка на той час перебувала під владою Польщі. У дев'ятилітньому віці її взято ясир кримськими татарами. Через декілька років, після отримання відповідної освіти та виховання у кримському палаці, була подарована кримським ханом до палацу турецького Султана. У 1520 р. Сулейман став Падишахом. У цьому ж році після смерті першої дружини Гюльбахар Хатун, майбутній Великий Султан відібрав Гасекі Гуррем разом із трьомастами красунями і прийняв до свого гарему. Один із західних учених Бернард Бромаге про її особу писав: “У період великого розквіту Османського султанату разом з Великим Падишахом стала султаншею. Бачачи свого чоловіка володарем світу, ця чарівна жінка надихала його на здобуття перемог у щонайдальших країнах”.

Коли вони одружились, султан Сулейман Кануні був на 11 років старший за Гуррем. У них народилося семеро дітей: Абдуллаг, Мурад, Селім, Мегмед, Джігангір, Беязід і Мігрімаг (донька). Див. Ali İhsan Gülcü. İki hayırsever sultan (укр. Дві благодійні султанші). – (Kanunî'nin eşi ve kızı – укр. Дружина і донька Кануні). // Tarih ve Medeniyet. – İstanbul, 1995. – N 15, mayıs. – S. 49–55; Осип Назарук. Роксолана. – Львів, 1930. – С. 298, 300; Sertoğlu M. – Op. cit. – S. 121, 141; Кримський А. Історія Туреччини. – Київ, Львів, 1996. – С. 201–213.

24. Роки правління: 1520–1566.

25. Народився на Кіпрі 1832 р. і навчався в Єгипті. З 1880 р. – міністр освіти в Істанбулі, потім прем'єр-міністр Османського уряду. Після військового повстання 23 січня 1913 р. зрікся своєї посади і поїхав на свою батьківщину, до Кіпру, де й помер 14 листопада того ж року.

Один з відомих історичних творів Мегмед Каміл Паші називається “Siyâsî-i Devlet-i Aliyye”, що в перекладі означає “Політична історія Османської держави”, твор обіймає час від початку створення цієї держави аж до правління султана Абдулмеджіда (1839–1861). Виданий в 3-х томах в Істанбулі 1325/1326 Гіджрі – Камері – 1907/1908 Р. Х. (Franz Babinger. – Osmanlı Tarih yazarları ve eserleri. – Ankara, 1982. – S. 427–428).

26. Тюрк. *Jane*.

27. Те саме, що Нуреддін, див. прим. 15.

28. Під час ханату Іслам Гірая III (див. прим. 1) займав посаду Нуреддіна.

29. У військовому звіті, отриманому Москвою 31 липня 1646 р., донські козаки повідомляють, що вони виходили в море, нападали на бойові кафські кораблі й захопили з боєм п'ять суден, на яких було 30 гармат. Ці кораблі йшли на Азов. Полонені повідомили, що Кримський хан зібрав усіх людей та зосередив їх біля Перекопу.

У той же час Кримський царевич [хан] та азовський [губернатор] Мустафа Бей з великим військом у кількості 10 тисяч напали 6 липня 1646 року на місто Черкасськ.

Отже, упродовж 1648 р. турки з Азова й Криму виявляли велику активність, побоюючись нових нападів московських військ, і здійснювали глибоку розвідку по Дону, під Астраханню. (Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Ученые записки. Выпуск 4. – М., 1946. – Т. II. – С. 95, 96).

На мою думку, у цьому році (1646) славне військо хана Іслам Гірая під командуванням Нуреддіна Аділ Гірая здійснило похід на Московію і повернулось з перемогою. Пор. Abrahamowicz Z. Op. cit. – S. 164, прим. 177*, 177**).

30. Олексій Михайлович (1629–1676) – російський цар з 1645 р., син Михайла Федоровича Романова (1596–1645) – російського царя, родоначальника династії Романових. Висунутий на престол за ініціативою боярства Земським Собором 21 лютого 1613 р. після звільнення Москви від поляків у 1612 р. При правлінні Олексія Михайловича московська держава перетворилася на абсолютну монархію [відмирання Земських соборів, зменшення ролі Боярської Думи та ін.]. (І. П. Крип'якевич. Історія України. – Львів, 1990. – С. 344, 349; Николай Костомаров. Исторические монографии и исследования. – М., 1989. – С. 68–88).

31. Тюрк. *Olçe* або *Tamğa Akçe* теж саме, що й означає “акче”, тобто монета зі знаком.

32. Іспанські гроші.

33. Тюрк. *Vakâyi Kırım* – тобто “Літопис Криму”.

34. Див. прим. 12.

35. Богдан Хмельницький (1648–1657), народився приблизно у 1595 році, брав участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 років. (Гетьмани України. Історичні портрети. (Збірник). – К., 1991. – С. 35).

36. У давніх османських історичних джерелах р. Дніпро називалась “Озі” (тюрк. *Özi*), тому українських козаків називали дніпровськими, запорозькими. Також див. Кримський А. – Історія Туреччини. – Київ–Львів, 1996. – С. 5.

37. Можна припустити, що спільні військові походи Б. Хмельницького з Іслам Гіраєм III проти Польщі та Москви здійснювалися

після укладення союзу України з Кримом, про що свідчить літопис Сенаї (див. – S. 13^a, 13^b), прибуття українського гетьмана з посольством до Багчесараю 28 листопада 1647 року.

38*. 04 жовтня 1648 р.

39. Тобто р. Дністер.

40. Ян Казимір (роки правління: 1648–1668). Основні сили спрямовував проти національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького.

41. Тюрк. *Danku*

42. Тюрк. *Özi'ce* – укр. Дніпровські.

43. Мурза, або мірзе – у нашому випадку військове офіцерське звання в османській армії.

44. Без сумнівів, гетьман Б. Хмельницький також брав участь в обговоренні заяви короля і дав згоду на укладення миру.

45. Мається на увазі “не нападати на українські землі”.

46. Наприклад, 1651 року під час чергового походу, Іслам Гірая III з Б. Хмельницьким на Польщу, 18 лютого донські козаки 12-ма чайками напали на кримські береги й захопили декілька турецьких торгових кораблів. Після того повернулися на Дін, а далі подалися до Москви. Дізнавшись про це, кримський хан змушений був покинути поле Берестецької битви. Хан написав листа до московського царя, в якому звинуватив того в порушенні перемир'я: “Будь готовий кожної миті й чекай походу з боку війська Чингізхана, бо рішення про це вже прийнято”. Було розіслано накази воеводам Добруджі та Нігеболу, щоб вони теж готувалися до походу проти царя.

Одночасно, хан відправив свого посла до короля покликати його теж у похід на Москву: “Коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо...”. (Naima. – Op. cit. – IV. – S. 454–455; Грушевський М. – Назв. пр. – Т. IX. – С. 65; Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 105; Ferhad T. Gardaşahanoğlu. – Op. cit. – S. 40–43).

Наскоки донських козаків на Крим викликали невдоволення гетьмана Б. Хмельницького, про що повідомляв московський посланець до нього Григорій Петров.

Хмельницький йому сказав: “Царської величності піддані донські козаки вчинили мені біду і досаду велику, як почалась у мене війна з ляхами, то я донським козакам написав, щоб вони допомогу мені надавали і на море за здобиччю чи на Кримську країну не ходили. Але донські козаки до мого листа не прислухалися, приходили на турецькі землі. Тому я хочу кримському ханові допомогти, щоб донські козаки більше не завдавали нам клопоту. Донські козаки забули Бога і православну віру, не надали мені допомогу і посварили мене з кримським ханом. Та й царська величність допомоги не подав і за Християнську

віру не заступився. Коли ж мене не пошкодує, а обставатиме за донськими козаками, то я разом із кримським ханом буду наступати на московські землі”. (Див. Смирнов Н. – Указ. раб. – С. 105).

10 квітня 1650 р. у Москві отримане військове повідомлення про очікуваний похід кримців і турків з Азова на Дін.

Б. Хмельницький відрядив запорозькі полки (12 тис.), які рушили з кримським ханом і з тюрками проти донських козаків. Зробив він це на підставі договору з кримським ханом “про взаємну допомогу”. (Там же. – С. 107).

Таким чином ситуація, яка склалася між вищезгаданими державами, змусила Іслам Гірая у встановленому перемир’ї зобов’язати Польщу надавати військову допомогу.

Отож договори про дружбу та взаємодопомогу між гетьманом і ханом були вигідними не тільки для української сторони, бо козацтво виступило захисником турецьких земель та міст від ворогів, тобто донських козаків. Крім того, Хмельницький добровільно визнав зверхність османської влади, тому що султан Мегмед IV та його уряд стосовно України провадили дружелюбну і толерантну політику в усіх галузах.

47. 1651 р. н. е.

48. Перекопський командир, який разом з Б. Хмельницьким здійснював військові походи і польські та московські землі від часу військового союзу України з Кримом. (І. А. – V. – С. 1105–1107).

49. 1654 р. н. е.

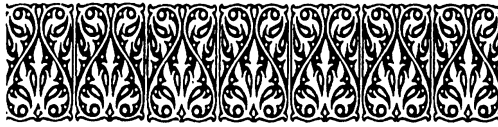
50. У червні.

51. Взагалі, час правління Іслам Гірая вважається періодом отримання важливих політичних і військових перемог над Москвою та Польщею, а також збагачення Кримської держави, у результаті чого був знятий грошовий податок, так званий “дамга-акче”, з населення. Тому цей період є щасливим і стабільним в історії Криму. Отже, смерть хана стала великою втратою для населення Кримського ханства.

52. Див. Коментарі та примітки до літопису “Історія хана Іслам Гірая III” Сенаї. Вступна частина. прим. 7.

53. Нині – м. Євпаторія на Кримському півострові.

54. Час правління: 1551–1577 рр.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Написи на другій брамі палацу Топкапи

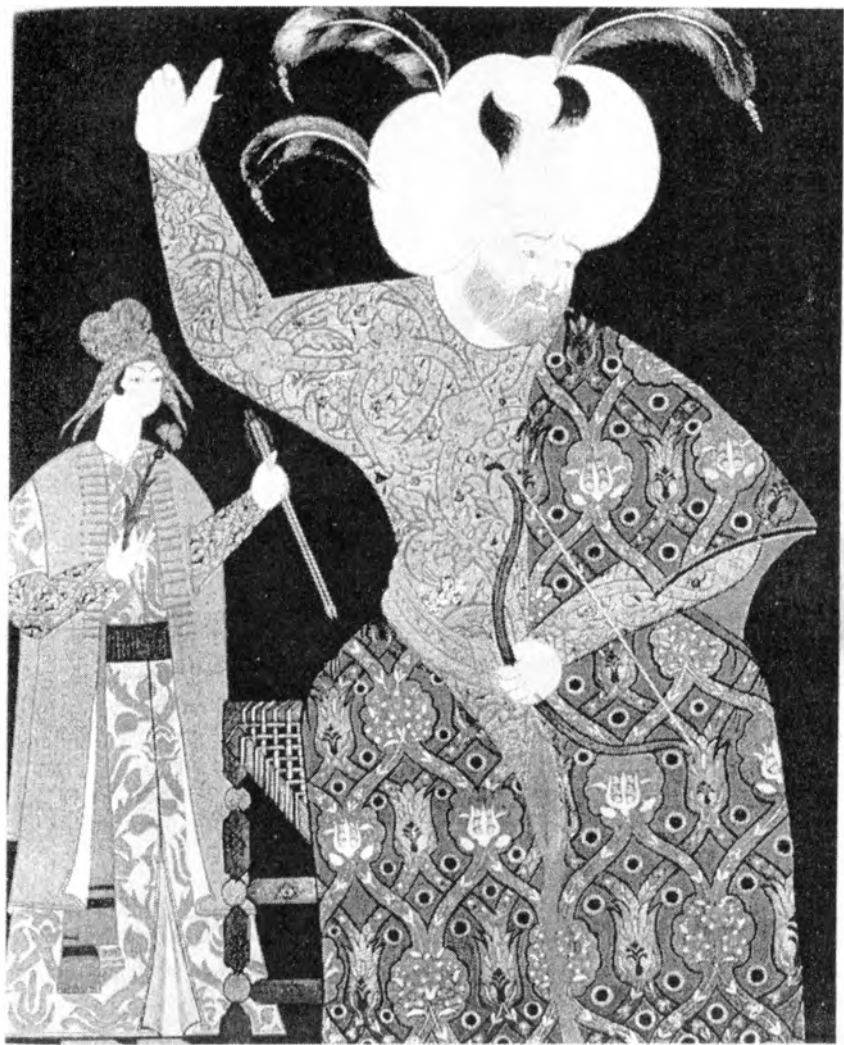
**Біло-блакитно-китайська таріль з зображенням птахів.
Династія Мінг, XV ст.**

Гуррем Сулган (Роксолана, вона ж Настя Лісовська з Рогатина)

Портрет султана Сулеймана Пишного Кануні, він же чоловік Роксалани
(*Nigari, 1560*)

Мініатюра султана Селіма II (1570)

Портрет султана Османа II
(1618–1622)

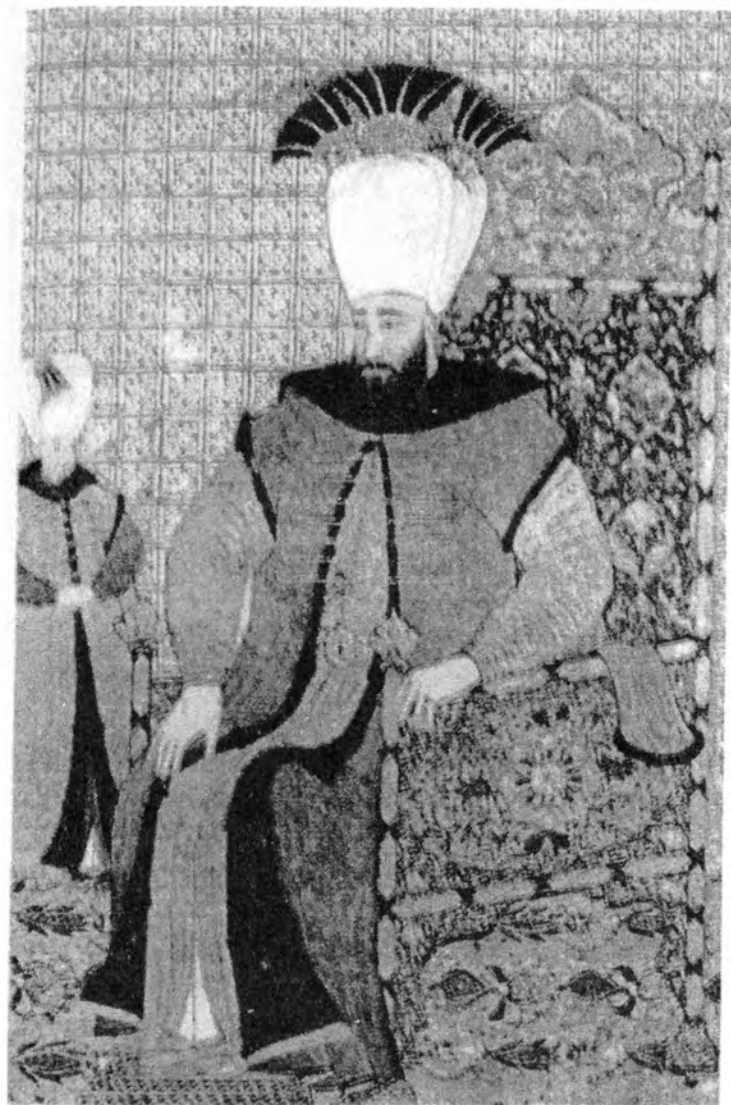
Портрет султана Мурада IV
(1623–1640)

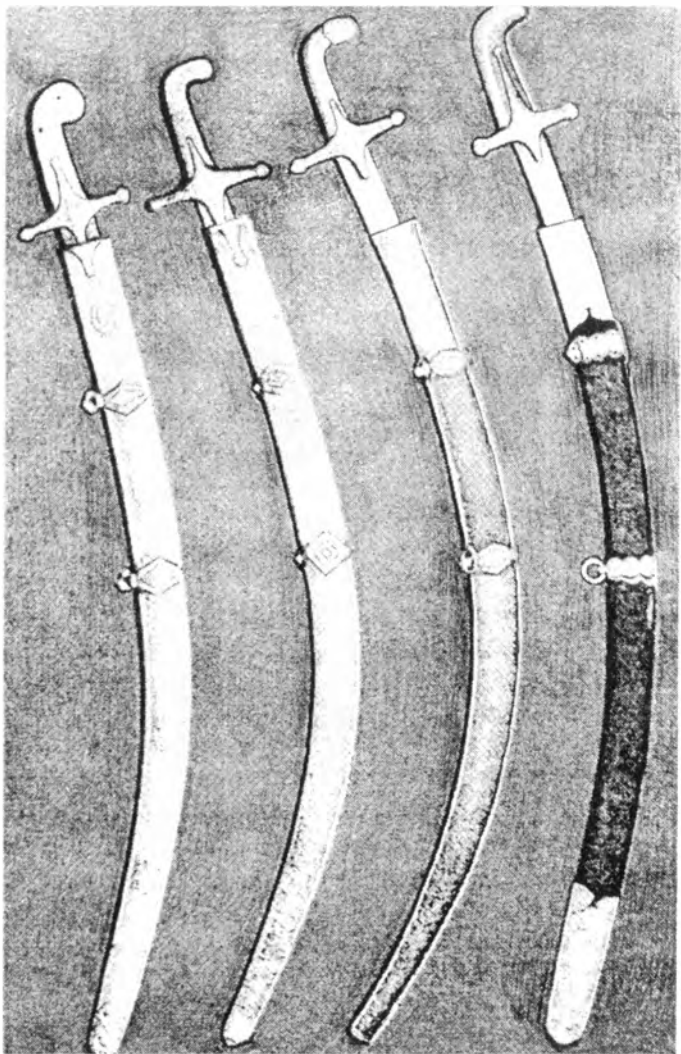
Портрет султана Селіма III
(1789–1807)

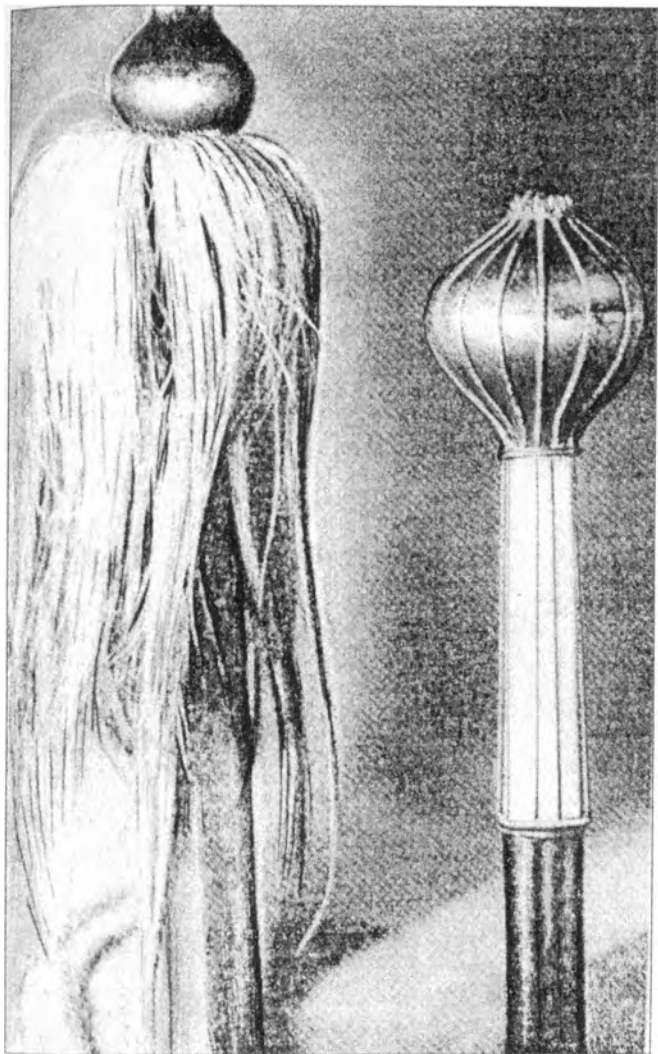
Портрет султана Мустафи IV
(1807–1808)

Портрет султана Агмеда III (1720)

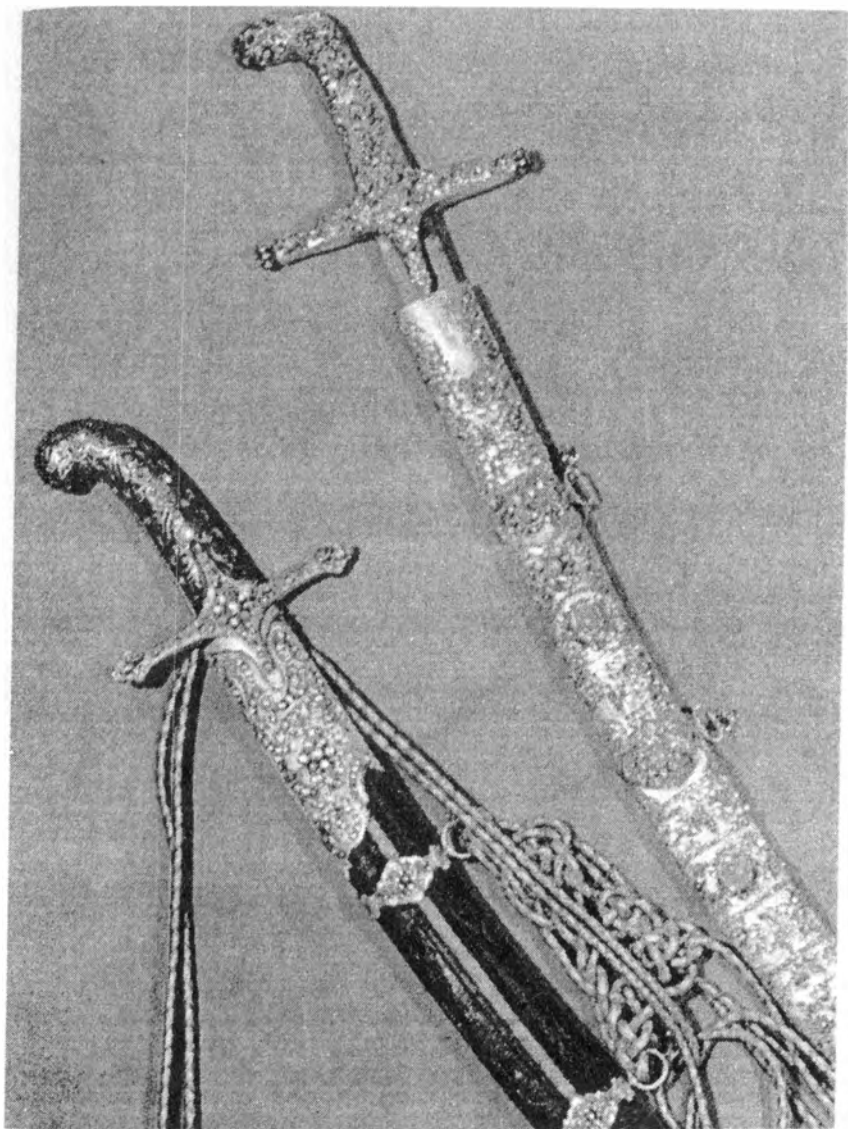
Козацькі шаблі

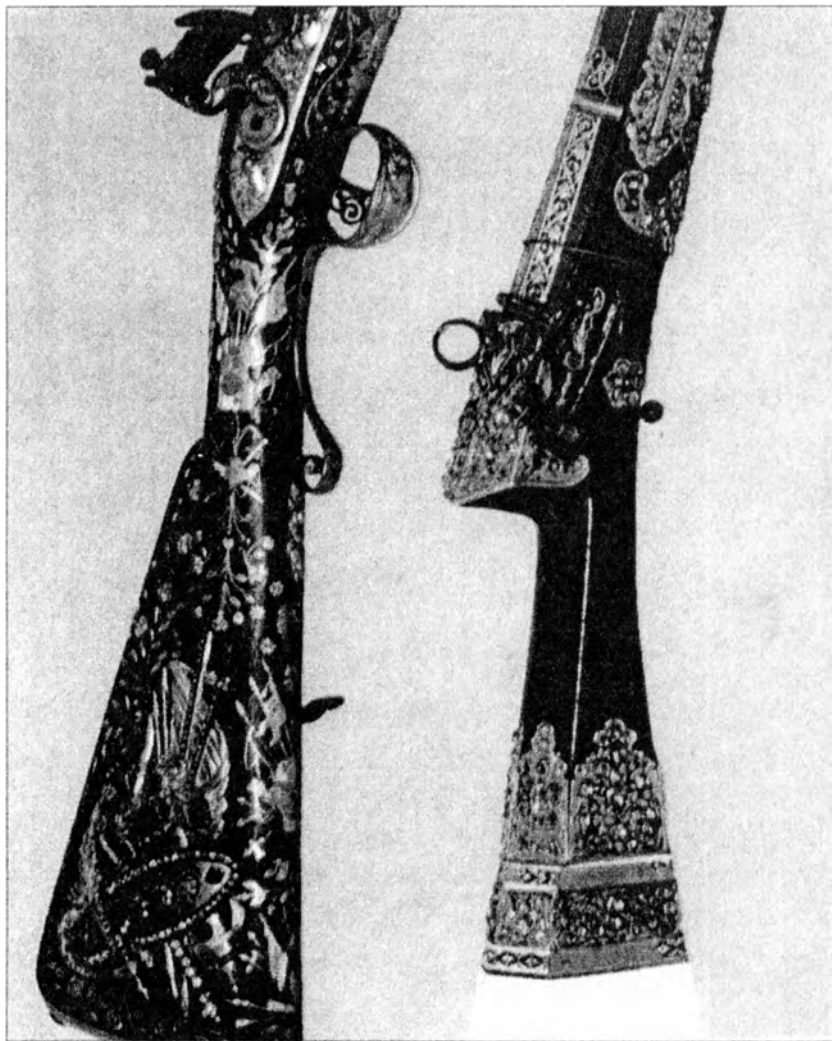
Бунчук та булава

Церемоніальна процесія під час релігійного обряду обрізання спадкоємця престолу

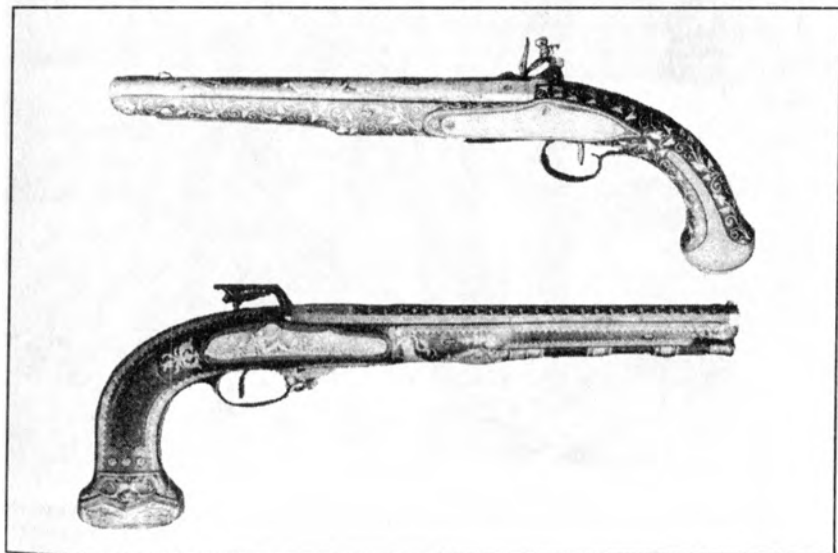
Шаблі, оздоблені золотом та коштовним камінням

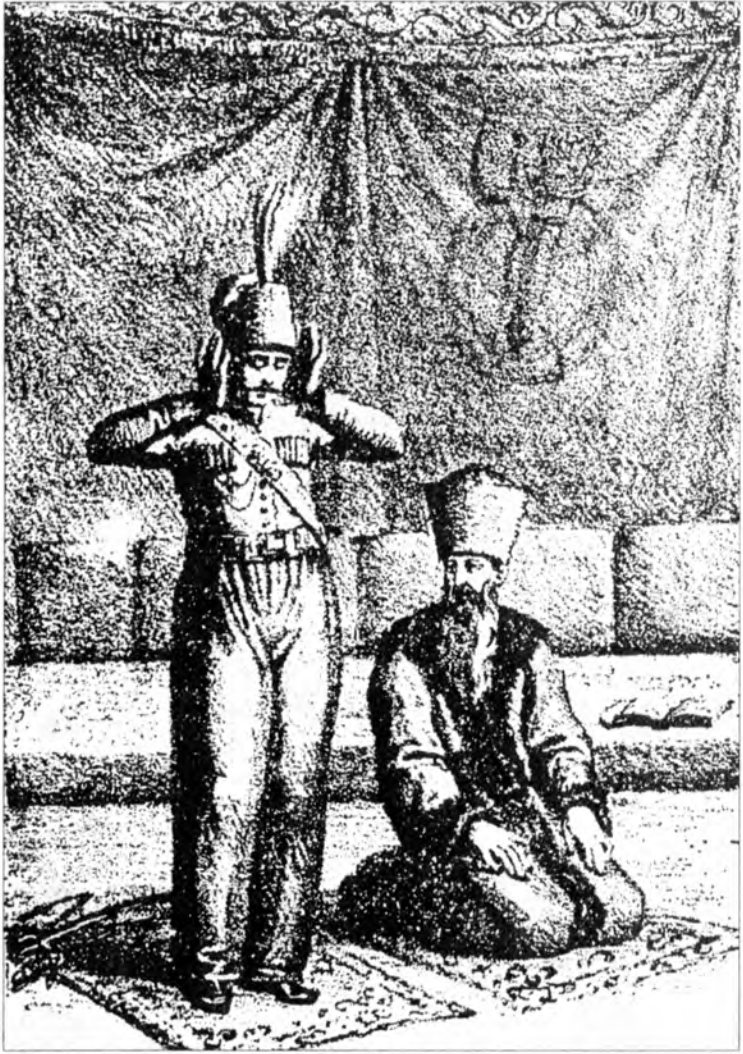
Турецькі кремінні рушниці, оздоблені інкрустацією. *XVIII століття*

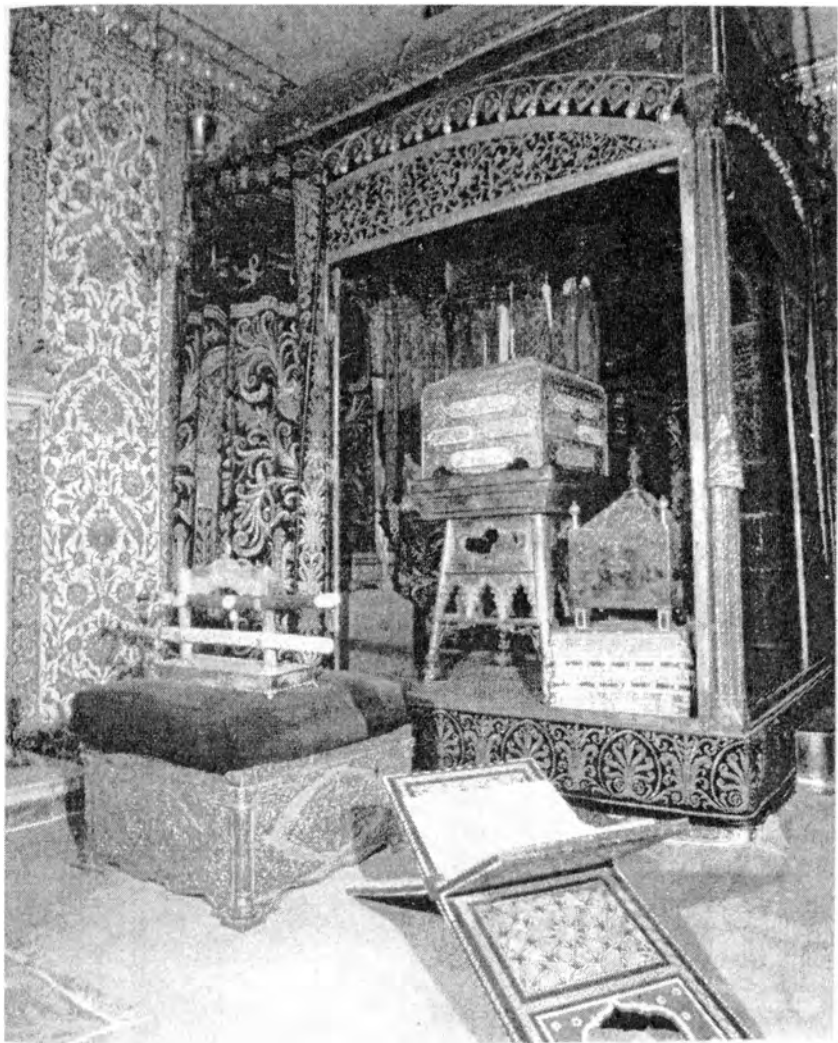
Фортеця Румелі – історичне укріплення, побудоване султаном Мегмедом Фатігом для контролю й оборони Босфору. Унікальний зразок військової архітектури XV ст.

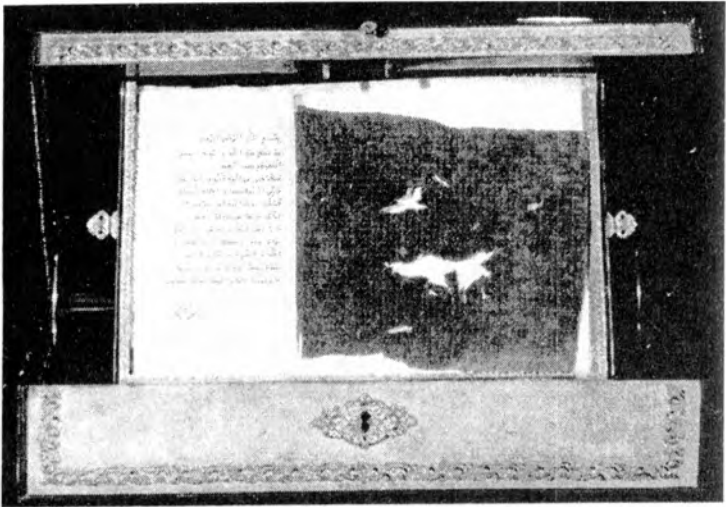
Турецькі пістолі

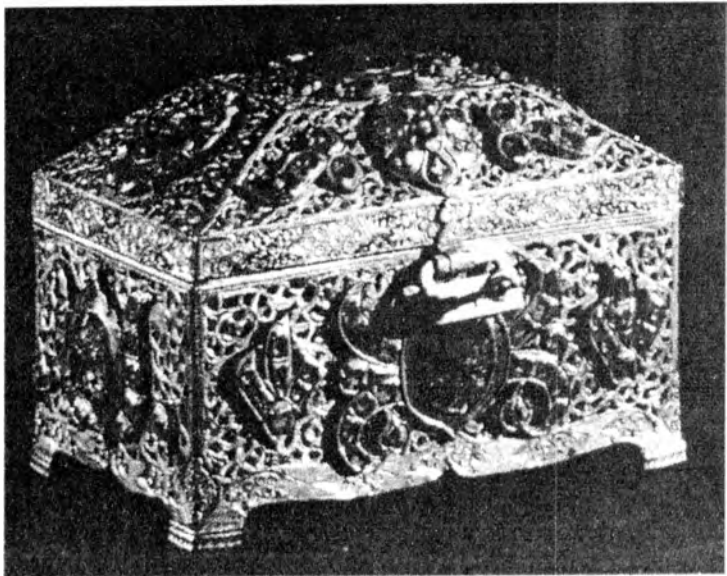
Богдан Хмельницький з Кримським ханом під час мусульманської молитви. *Польська гравюра. ХІХ ст.*

Внутрішній вигляд Зали Священих Реліквій Ісламу

Лист Пророка Мугаммеда (*Name-i Saadet*)

Шкатулка з зубом Пророка Мугаммеда (*Dendan-i Saadet*)

ВИСНОВКИ

Літопис Сенаї та історіографічний твір Г. Султана – це відгуки на ті історичні події у міждержавному житті Близької Порти, котрі спричинилися до появи численних анналів (іноді аналогічних) цілої плеяди авторів як в Османській державі, так і в Україні.

Вказані твори є визначними серед інших згаданих тут пам'яток історіографії Оттоманської Порти, пов'язані з появою жанру *векаїнаме*, що характеризуються сюжетними та стилістичними особливостями.

Автори цих джерел відобразили у своїх творах загальну політику Османського уряду стосовно розвитку міждержавних відносин XVII століття, яка полягає у взаємній користі в досягненні державницьких цілей, зокрема України та Кримського ханату.

Названі твори – це завершені, самобутні історіографічні джерела, в яких присутні також художні компоненти, що притаманно було українським літописам цієї доби, наприклад, творам Самовидця, Софоновича, Грабянки, Величка, “Історії Русів” та іншим.

Твори названих авторів належать до з основних джерел тюркської історіографії, що стосуються міждержавних відносин України з Кримським ханством, Портою та Річчю Посполитою.

Автори згаданих історичних джерел висловлюють і свої, індивідуальні бачення подій, відтворюючи об'єктивну картину зносин між названими державами.

Проаналізувавши причини національно-визвольної боротьби українців під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої на підставі українських та європейських матеріалів приходимо до висновку, що на те були суттєві причини: релігійні, національні, економічні, політичні та інші. Перелічені вище причини знаходимо у літописі Сенаї, який наголошує на ворожому ставленні Польщі до України та намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти. Також зазначимо, що вживання термінів “козацька нація”, “Русь” у тюркських джерелах не є випадковим. Історики у своїх творах

ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. Використання згаданих термінів не було поодиноким випадком, а досить таки поширеним явищем у тогочасній османській історіографії.

Підсумовуючи дослідження одного з проблемних питань монографії про події XVII ст. у Східній Європі, зокрема, конвенцію між Україною та Кримом, констатуємо наявність фактів, що уможливають переконливо відповісти на питання порушеної проблеми, позаяк вона має своє документальне підтвердження. Сенаї також зазначав, що гетьман Б.Хмельницький, будучи за своєю природою та характером ближчим до ісламської релігії, прибув разом зі своїми послами до Іслам Гірая III, просив помилування за старі гріхи і прохав надати йому допомогу. Слід зауважити, що українсько-кримська угода була важливою історичною подією, насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом Б.Хмельницького, а також була вигідна для кримської сторони для розв'язання економічних та політичних проблем.

Таким чином, одне з головних питань дисертаційного дослідження кримсько-український союз середини XVII ст. – доведена нами до свого об'єктивного й вичерпаного завершення. (Зауважимо, що З. Абрагамович не акцентував належної уваги на цій проблематиці).

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду та підтверджені спільні дії українських козаків і кримських татар у битвах під Жовтими Водами й Корсунем. Констатуємо збігання літописних даних з відомостями Сенаї.

Продовжуючи дослідження розвитку міждержавних стосунків України з Портою після попередніх двох перемог над польською армією, у літописі Сенаї знаходимо нові дані, зокрема, й хронологічні. Крім цього, автор підтверджує вірність української сторони раніше укладеній угоді з Іслам Гіраєм III про створення спільної великої армії. Також він зазначав факт наступу і захоплення українськими воїнами фортець Березане і Животів. Зокрема, привертає увагу до того факту, що мешканцям останньої твердині були євреї, які потрапили в полон до запорозьких козаків та були ними передані ханові, чим продемонстровано вірність та силу.

Сенаї називав ще одну подію – битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою облогою міста і зняття її за відкуп.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що подальший розвиток українсько-османських зносин для вирішення уже згаданих проблем, підтверджується як тюркськими, так і українськими джерелами.

Порівнявши цитовані джерела стосовно Збарзької війни, переконливо показуємо, що дані саме Сенаї є найдетальнішим щодо хроно-

логії цієї події, бо в нього відображено також битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність коронного війська, про розвідувальну діяльність кримських воїнів, про службу євреїв у польській армії, докладно описано перебіг та умови перемир'я. Сенаї та Г. Султан у своїх творах об'єктивно оцінюють дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорозьких козаків тощо.

Протурецька орієнтація гетьмана Б. Хмельницького не виглядала якимось незрозумілим проявом. Наміри його щодо союзу з Османською державою (тим більше після краху сподівань гетьмана на мирне вирішення конфлікту з Річчю Посполитою, після розчарування в угоді з Московією) були важливий логічні та відповідали тенденціям, які проявилися в українському суспільстві з кінця XVI ст. Також зовнішня політика гетьмана давала йому можливість зберегти автономію України й отримати мирну передишку для розбудови держави. Зазначимо, що українсько-кримський союз був взаємовигідним. Саме за часів володарювання Б. Хмельницького припинилися козацькі морські походи. Також гетьман надавав військову допомогу ханові у війні проти Московії, відхилив пропозицію Венеції підтримати її у війні з Туреччиною за панування у східній частині Середземного моря.

Важливо підкреслити, що прийняттю оттоманського протекторату гетьманом сприяли такі аргументи як віротерпимість у межах імперії та, тим більше, за межами самої її території, існуюча проста і не дуже обтяжлива податкова система.

Джерела історії османів засвідчують, як зародження українсько-кримської конвенції та процес розвитку політичної співпраці створювали сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної революції в Україні, вирішення соціально-економічних проблем обох сторін. Також зазначимо неспроможність думок про зраду ханом гетьмана, бо вони не є об'єктивні, як, до речі, і звинувачення королем Б. Хмельницького у зраді

Історичне значення подій досліджуваного періоду полягає в створенні у 1649р. українсько-козацької держави та зміні геополітичної мапи у східній частині європейського континенту.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

АкчОракли Осман. Татарська поема Джан-Мугаммеда про похід Іслама Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. // Східний світ. – К, 1993. – № 1. – С. 134–139.

Антологія педагогической мысли Азербайджанской ССР. Составители: *А. А. Агаев, А. Ш. Гашимов.* – М., 1989. – 592 с.

Гваньїні О. “Хроніка про татарську землю” / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. – Запоріжжя, 2000 р. – 70 с.

Гійом Левассер де Боплан. Опис України (переклад Я. Кравця, З. Борисюка). – К., 1990. Наукова думка. Ukrainian Research Institute of Harvard University / Cambridge, Massachusetts. – К., – 1990. – 256 с.

Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.1. – 373 с.

Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – 825 с.

История Русовъ. – М., 1846. – 320 с.

Коран. (Перевод Крачковского М. Ю.) – М., 1990. – 512 с.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – 185 с.

Літопис Самовидця. – К., 1971. – 207 с.

Мицик Ю. А. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. // Пам'ять століть. – К., 1995. – № 5. – С. 19–26.

Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999. – 52 с.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ю. Мицик, В. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1992. – 334 с.

Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1981. – 816 с.

- Abrahamowicz Zygmunt.* Hadzy Mehmed Sena'i z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971. – 204 s.
- Bennigsen Alexandre, Boratov Pertev Naili.* Le Khanat De la Crimée. – Paris, 1978. – P. 360–371.
- Devellioglu Ferit.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Османсько-турецький енциклопедичний словник). – Ankara, 1993. – 1195 s.
- Гур'ани-Кәрим.* (Переклад з арабської мови на азербайджанську Зія Бунядова і Васіма Меммеделієва). – Бақы, 1992. – 720 с.
- Findıklılı Mehmed Ağa.* Silahdar Tarihi (2 Cilt) (Історія зброєносців у 2-х т.). – Istanbul, 1928. Cilt I– 763 s., Cilt II – 805 s.
- Islam Ansiklopedisi.* – IX. – Ruslar (Руси), Istanbul, 1964. – S. 787–791.
- Islam Ansiklopedisi.* – V. – Istanbul, 1964. – S. 1105–1107.
- Kırımı Al-Hac Abdal Kafar.* Umdetü't Tevarih. – Istanbul, 1927. – s. 329.
- Kur'ân-î Kerim ve Yüce Meâlî.* *Ateş Süleyman.* – Istanbul, 1975. – 635 s.
- Naîma Tarihi* (Історія Наіми). (6 Cilt). – Istanbul, 1863. – Cilt. IV. – 471 s.
- Pakalın Mehmed Zeki.* Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü (Тлумачний словник термінів і понять з Османської історії). (3 Cilt). – Istanbul, 1993. – I. – 870 s.; – II. – 784 s. – III. – 670 s.
- Riedlmayer A., Ostapchuk V.* Harvard Ukrainian Studies. – Vol. VIII. N 3/4. Decemder, 1984. – P. 453–473.
- Sâmi Şemseddin.* Kâmûs-ı Türki (Тюркський енциклопедичний словник). – Istanbul, 1989. – 1584 s.
- Sertoğlu Midhat.* Osmanlı Tarih Lûğeti (Словник з Османської історії). – Istanbul, 1986. – 384 s.
- Togan Zeki Velidi.* Tarihte usûl (Методологія історії). – Istanbul, 1985. – 350 s.
- [Turanlı] Ferhad Gardaşanoğlu.* Hatman. Islam Ansiklopedisi. Kod. 81548. – Istanbul, 1995. (Sözsayı 562).
- TSMA: E. 4743/2; E. 7604; 3005/2.
- Unat Faik Reşit.* Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Klavuzu (Довідник перекладу літочислення з Гіджрі на Р. Х.). – Ankara, 1974. – 175 s.
- Vecihi Tarihi* (1047–1069 vukuatı) (Історія Веджігі; події 1047–1069 р. Г). – Arşiv, – N 1307 (1^b–87^b). Süleymaniye kütüphanesi. – Istanbul.
- Yavuz Fikri A..* Islâm İlmihali. (Islâm Fkhı ve Hukuku). – Istanbul, 1996. – 638 s.

ЛІТЕРАТУРА

Грабовецький В. В. Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – 192 с.

Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 359 с.

Грушевський М. С. ІУР. – К., 1995 – Т.8. – 856 с.

Грушевський М. С. ІУР. – Нью-Йорк, 1956 – Т.9. – С. 62–63.

Гуржій О. І., Ісасвич Я. Д., Котляр М. Ф. Історія України: нове бачення: У 2-х т. (За ред. В. А. Смоля). – К., 1995. – Т. 1. – С. 152–182.

Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні. // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20–22.

Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991 – Т.2. – 336 с.

Замлинский В. Богдан Хмельницький (ЖЗЛ). – М., 1989. – 336 с.

Кашенко А. Зруйноване гніздо (історичні повісті та оповідання). – К., 1991. – 413 с.

Кочубей Ю. М. Україна і Схід: Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу 1917–1992. (Підручний бібліографічний покажчик). – К., 1998. – 228 с.

Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – 93 с.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – М., 1989. – 239 с.

Крип'якевич І. П. Історія України – Львів, 1990. – 519 с.

Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657рр.). – К., 1961. – 738 с.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.

Кримський А. Історія Туреччини. – К., – Львів, – 1996. – 288 с.

Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – ДніпроПетровськ, 1991 р. – С. 220–232.

Назарук О. Роксолана (історична повість). – Львів, 1930. – 302 с.

Новосельский А. Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М., Л., 1948. – 448 с.

Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. – М., 1995. – Т.1. – С. 356–358.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – Т. 7. – 352 с.

Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б. Жизнь Мухамеда. – М., 1991. – 495 с.

Пріцак О. Ще раз про союз Б. Хмельницького з Туреччиною. // Український археографічний щорічник (УАЩ). – К., 1993. – Вип.2. – С. 177–192.

Прицак О. Походження Русі // Хроніка – 2000. – К., 1992–1994. Вип.1–4. – С.12–34, 17–41.

Редер Д. Г., Черкасова С. А. История древнего мира. – М., 1985. – Ч. I. – 288 с.

Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького. – К., 1991. – 253 с.

Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Учёные записки. – М., 1946. – Т.2. – С. 174.

Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1995. – 624 с.

Султанов Ю. І. Коран як пам'ятка класичної арабської літератури // Відродження. – К., 1995. – №№ 7,8,9. – С. 19–23, 36–47, 55–58.

Сутина И. А. Медицинская микробиология. – М., 1958. – 380 с.

Тиктора І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч. I. – 288 с.

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954, – Львів, 1994. – 186 с.

Тунманн. Крымское ханство. (Перевод с немецкого издания 1784 г. Н. Л. Эрнеста и С. А. Белявской). – Симферополь, 1991. – 96 с.

Федорук Я. Зовнішньо-політична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – Ч. I. – 264 с.

Філософія. Курс лекцій. – К., 1991. – 456 с.

Чайковський А. Олексій Корнієнко. – К., 1992. – 413 с.

Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – 224 с.

Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – 311 с.

*

Анри Массе. Ислам (на азербайджанській мові). – Баки, 1992. (Henri Masse. İslam. 6 Ed. – Paris, 1952). – 256 с.

Babinger Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (Османські історики та їхні праці). – Ankara, 1982. – 502 с.

Bosworth C.-E. İslam Devletleri Tarihi (Історія Ісламських держав). – Istanbul, 1980. – 385 с.

Çivrilili Nail. Şiirsel Anlatım. 100 ünlü Türk (Звіршовані відомості про 100 знаменитих тюрків). 2. bask. – Istanbul, 1994. – 102 с.

Danışmend İsmail Hami. Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Хронологія Османської історії). – Istanbul, 1972. – Cilt.3. – S. 329–412.

Donuk Abdülkadir. Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler (Військово-управлінські титули і терміни в давньотюркських державах). – Istanbul, 1988. – 134 с.

Gülcü Ali İhsan, İki hayrsever sultan (Дві благодійні султанші). – Kanunî'nin eşi ve kızı (Дружина та донька Кануні). // *Tarih ve Medeniyet – İstanbul*, mayıs 1995, – N15. – S.53–56.

Halim Giray Sultan. Gülbün-i Hânân (Процвітання ханів) (“III. İslam Giray han” bölümü). – Erzurum. 1990. – S. 100–105.

Joukovsky Arkady. Histoire de L'Ukraine. – Paris, 1994. – 288 p.

Kaczmarczyk Janusz. Bohdan Chmielniski. – Wroslaw. 1988. – 271 s.

[*Turanlı*] *Ferhad Gardaşhanoğlu*. Osmanlı-Ukrayna münasebetleri (Османсько-українські зносини). // *Tarih ve Medeniyet* (Історія та культура). – İstanbul, mayıs 1995, – N15. – S.43–45.

Nar Ali. Hicret (Гіджрі). – İstanbul, 1980. – 141 s.

Ortekin Hasan. Kırım Hanları'nın Seceresi (Генеалогія кримських ханів). – İstanbul, 1938. – 12 s.

Pritsak Omeljan. Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens – 6*. – München, 1953. – S.266–298.

[*Turanlı*] *Ferhad Gardaşhanoğlu*. 17. yüzyılda Ukrayna Osmanlı ilişkileri (Українсько-османські взаємозв'язки в XVII столітті). // *Tarih ve Medeniyet*. – İstanbul, nisan, 1996, – N 26. – S. 53–56.

[*Turanlı*] *Ferhad Gardaşhanoğlu*. Ukrayna, Osmanlı himayesinde (Україна під заступництвом Османів). // *Tarih ve Medeniyet*. – İstanbul, mart, 1995. – N 13. – S. 40– 43.

Thomas Lewis V. A study of Naima. – New-York, 1972. – 164 p.

Ürekli Müzeffer. Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı himayesinde yükselişi (Устрій кримського ханства і його зростання під протекторатом османів) (1441–1569). – Ankara, 1989.– 143 s.

Uydu Mualla. Türk-İslâm bütünleşmesi (Входження тюрків до Ісламу). – İstanbul, 1995. – 340 s.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1954. – Cilt. III.– S. 156–158.

Yazıcı Seyfettin. Temel Din Bilgiler (Засади релігійних знань). Eskişehir, 1995. – 290 s.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Написи на другій брамі палацу Топкапи.
Біло-блакитна китайська таріль з зображенням птахів. *Династія Мінг, XV століття.*
- Гуррем Султан (султанша Роксолана)
Портрет султана Сулеймана Пишного Кануні, він же чоловік Роксолани (*Nigari, 1560*)
- Мініатюра султана Селіма II (*1570*)
Портрет султана Османа II (*1618–1622*)
Портрет султана Селіма III (*1789–1807*)
Портрет султана Мурада IV (*1623–1640*)
Портрет султана Мустафи IV (*1807–1808*)
Портрет султан Агмеда III (*1720*)
- Козацькі шаблі
Бунчук та булава
Церемоніальна процесія під час релігійного обряду обрізання спадкоємця престолу
- Шаблі, оздоблені золотом та коштовним камінням
Турецькі кремінні рушниці, оздоблені інкрустацією. *XVIII століття*
Фортеця Румелі – історичне укріплення, побудоване султаном Мегмедом Фатігом для контролю й оборони Босфору. *Унікальний зразок військової архітектури XV століття*
- Турецькі пістолі
Богдан Хмельницький з Кримським ханом під час мусульманської молитви. *Польська гравюра. XIX століття*
Внутрішній вигляд Зали Святих Реліквій Ісламу
Лист Пророка Мугаммеда (*Name-i Saadet*)
Шкатулка з зубом Пророка Мугаммеда (*Dendan-i Saadet*)

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

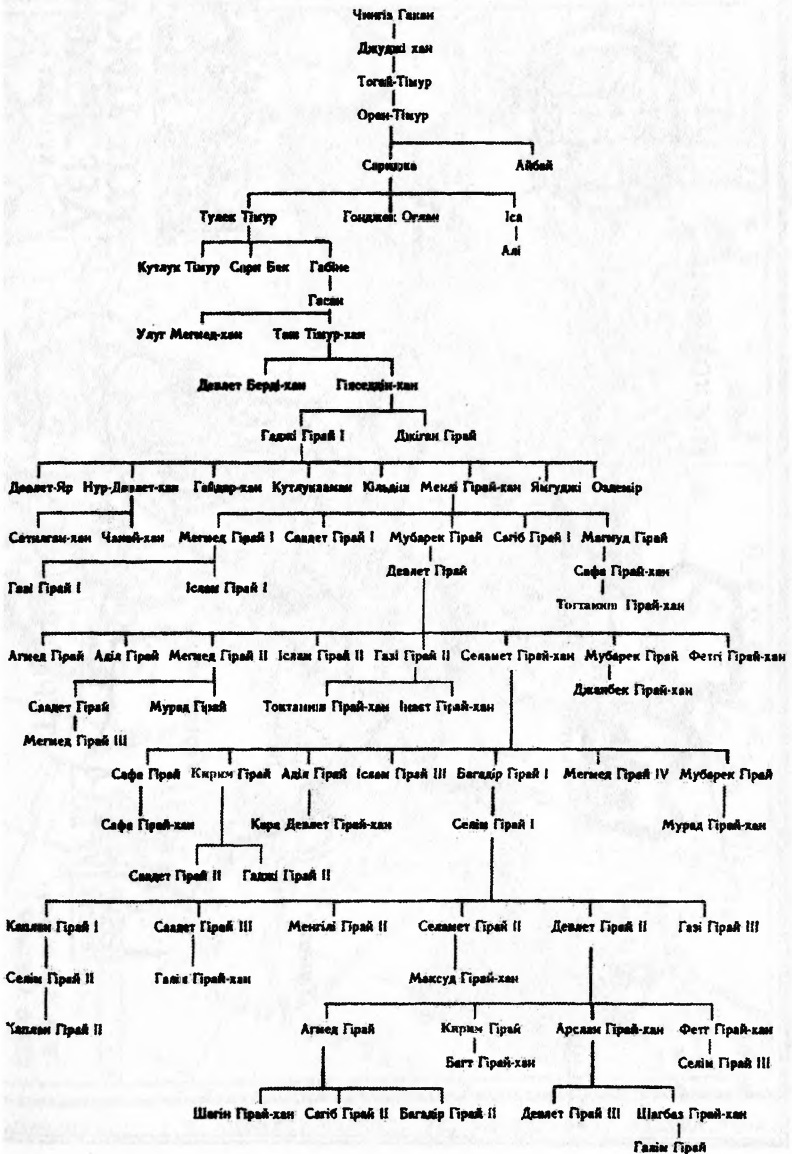
- Ар. – арабською
Вип. – випуск
Г. – Гіджрі
Документи... – Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.
І. У. – Історія України
ІУР – Історія України-Русі
І. Г. III – Іслам Гірай III
лат. – латинською
напр.: – наприклад
н. е. – нова ера
н. ст. – новий стиль
осм. – османською
Р. Х. – Різдво Христово
р. н. – рік народження
рос. – російською
ст. – століття
США – Сполучені Штати Америки
тюрк. – тюркською
УАЩ – Український Археографічний Щорічник
укр. – українською
ц. м. – ця монографія
Я. Д. – Ярослав Дашкевич
- С. – Cilt
Е. – Evrak
І. А. – İslam Ansiklopedisi
Say: – Sayı
TSMA – Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
Vol. – Volume

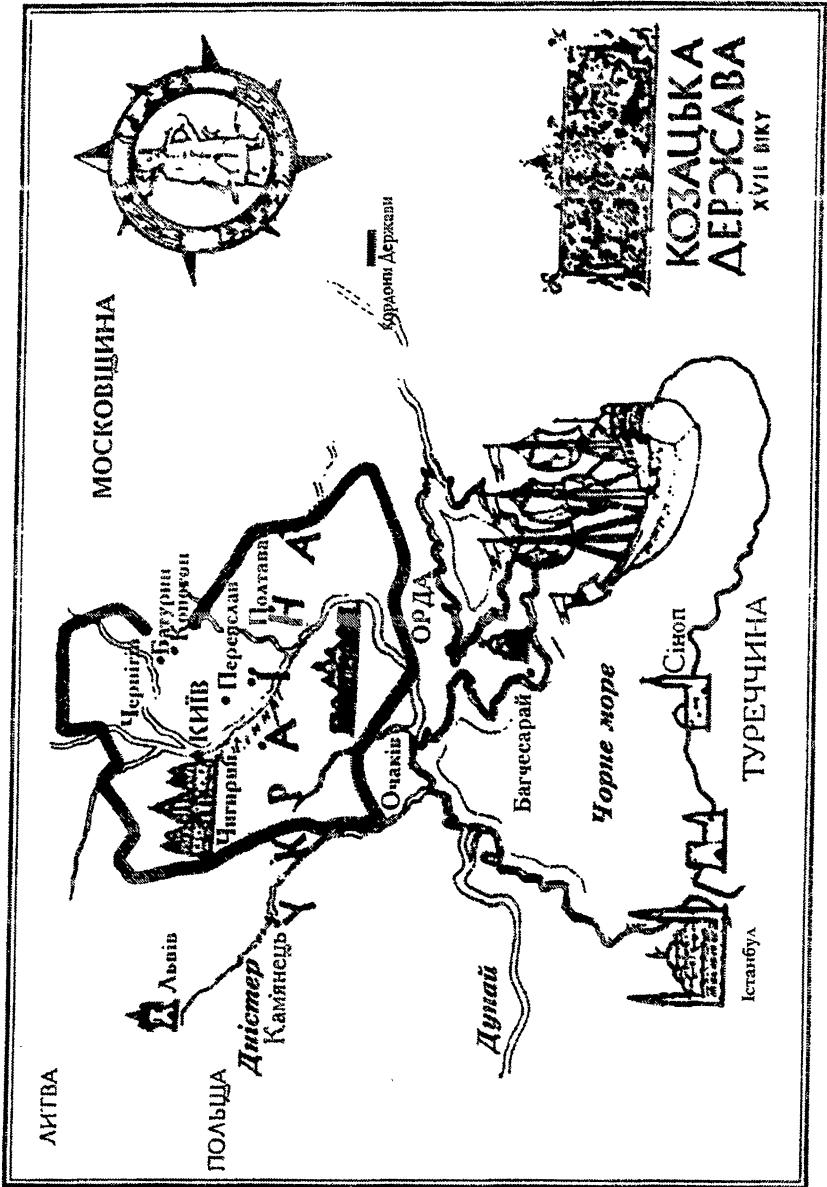
РОКИ ПРАВЛІННЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

	Гіджрі	Н.Е.
1. Гаджі Гірай I (Мелек)	823	1420
2. Айдар хан	859	1455
3. Гаджі Гірай I (2 раз)	859	1455
4. Нурдевет хан	871	1466
5. Менлі Гірай	873	1469
6. Джанбек хан	882	1477
7. Менлі Гірай (2 раз)	883	1478
8. Мегмед Гірай I (Улуг)	921	1515
9. Газі Гірай I	929	1523
10. Саадет Гірай I	929	1523
11. Іслам Гірай I	938	1532
12. Сагіб Гірай I	938	1532
13. Девлет Гірай I (Тагт Алган)	958	1551
14. Мегмед Гірай II (Семіз)	985	1577
15. Іслам Гірай II (Дервіш)	992	1584
16. Газі Гірай (Бора)	996	1588
17. Фетг Гірай I	1002	1594
18. Газі Гірай II (2 раз)	1002	1594
19. Тогтамши Гірай	1017	1608
20. Селамет Гірай I	1017	1608
21. Джанібек Гірай	1019	1610
22. Мегмед Гірай III	1031	1622
23. Джанібек Гірай (2 раз)	1036	1627
24. Інает Гірай	1046	1637
25. Багадир Гірай (Резмі)	1048	1638
26. МАгмед Гірай IV (Камілі)	1051	1641
27. Іслам Гірай III	1054	1644
28. Мегмед Гірай IV (2 раз)	1064	1654
29. Аділ Гірай	1076	1666

30. Селім Гірай I (Ель-Гадж)	1082	1671
31. Мурад Гірай	1089	1678
32. Гаджі Гірай II	1094	1683
33. Селім Гірай I (2 раз)	1095	1684
34. Саадет Гірай II	1102	1691
35. Сафа Гірай	1102	1691
36. Селамет Гірай I (3 раз)	1103	1692
37. Девлет Гірай II	1109	1698
38. Селім Гірай I (4 раз)	1114	1702
39. Газі Гірай III	1116	1704
40. Каплан Гірай I	1119	1707
41. Девлет Гірай II (2 раз)	1119	1707
42. Каплан Гірай I (2 раз)	1125	1713
43. Кара Девлет Гірай	1128	1716
44. Саадет Гірай III	1129	1717
45. Менлі Гірай II	1136	1724
46. Каплан Гірай I (3 раз)	1143	1730
47. Фетг Гірай II	1149	1736
48. Менлі Гірай II (2 раз)	1150	1737
49. Селамет Гірай III	1152	1739
50. Селім Гірай II (Кати)	1156	1743
51. Арслан Гірай	1161	1748
52. Галім Гірай	1169	1756
53. Кирил Гірай (Делі хан)	1172	1758
54. Селім Гірай III	1178	1764
55. Арслан Гірай (2 раз)	1180	1767
56. Максид Гірай	1181	1768
57. Кирил Гірай (2 раз)	1181	1768
58. Девлет Гірай III	1182	1769
59. Каплан Гірай II	1183	1770
60. Селім Гірай III (2 раз)	1184	1770
61. Максуд Гірай (2 раз)	1185	1771
62. Сагіб Гірай II	1185	1772
63. Девлет Гірай III (2 раз)	1189	1775
64. Шагін Гірай	1191	1777
65. Багадир Гірай II	1196	1782
66. Шагін Гірай (2 раз)	1197	1783
67. Шагбаз Гірай	1201	1786
68. Багт Гірай	1203	1788

Генеологічна схема роду Чингізидів

Harita: Mustafa Kemal Atatürk

UZUNCARSILI I.H. OSMANLI TARİHİ, II, -S.352-353. ANKARA, 1964.

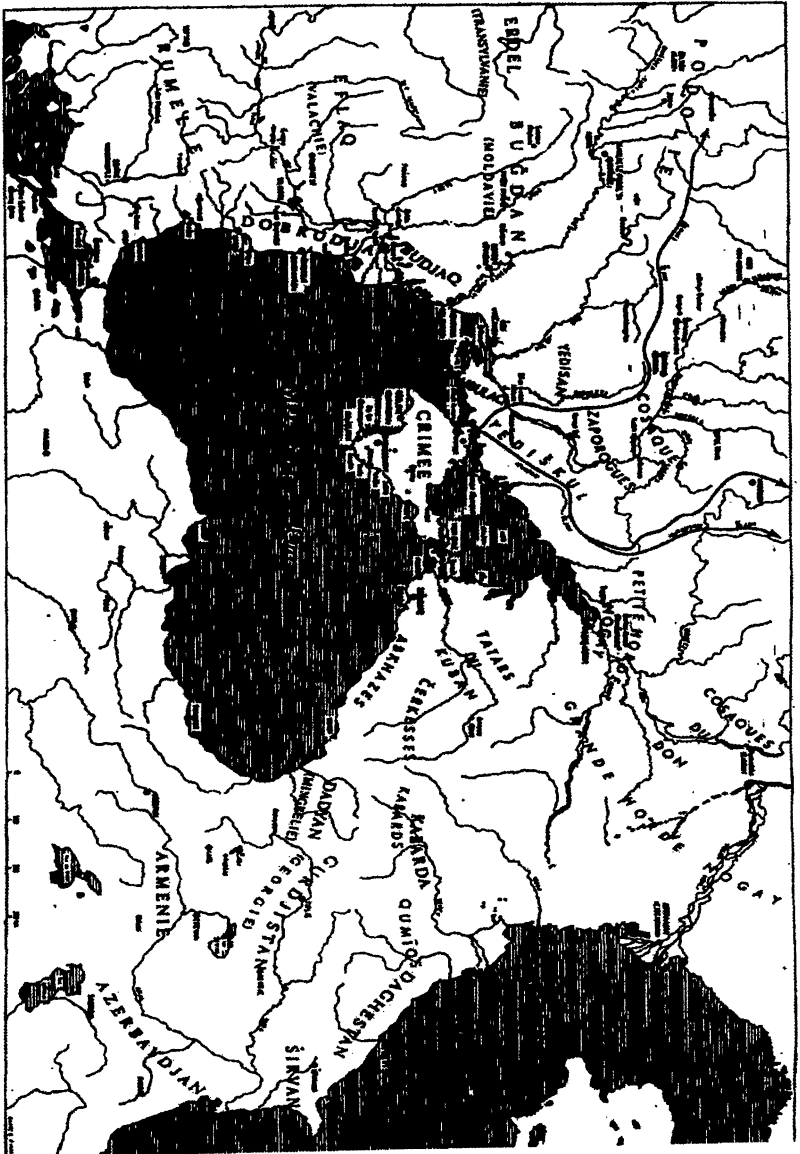

Схема до 11.01.1994

KIRIMLI HÂCI MEHMED SENÂ'Î

***ÜÇÜNCÜ İSLÂM GIRÂY HÂN
TÂRIHI***

[1b]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Hamd u senâ-yı bî-güye ol vâcibu'l-vücûd fâyizu'l-cudâ ki âb-1 hüsâm-1 hün-âşâm selâtin-1 dîn-i melîn ile nâire-i buğzâ vü kin-i a'dâ-yı bed-âymî itfâ vü teskîn idüb, şe'âyir-1 şerâyi'-1 Kesûl-1 mübîn u sünen-i senen-i Seyyidu'l-murselîne karâr u temkîn virmeden rûy-1 zemîni hâfi kılmađı ve dürer-1 dürûd-1 bilâ nihâye ol sâhib-kırân-1 iklîm-i cûdun Ravza-1 Mutahhar u merkad-1 münevverine olsun ki, "*İnnâ beniyye's-seyfi*" fehvâsmoa, tîğ-1 bî-dirîğ-1 garrâ vü cihâd ile dâru'l-mülk-1 diyâr-1 küfr u fesâd-1 fetâ ü esâs sarây-1 âsâm u ercâsı hedm idüb, i'lâm-1 zafer-encâm İslâm'ı zirve-i a'lâ-yı sath-1 semâda nasb eyledi ve Rıdvân u Gufrân cenâb-1 hazret-i Rahmân her lahza vü her ân âl u ashâbı üzerine olsun ki, "*Eşiddâ'u 'ale'l-küffârî ruhamâ'u beynehüm*" ta'rif-1 'uluvv-1 şân u tavsîf-1 sümuvv-1 mekânlarıdır.

Bu fakır-1 fûrû-mâye vü hakır-1 za'ifu'd-dirâye ya'ni bende-i dirîne El-Hâc Mehmed kemîne sâbıkâ münşî-i divân-1 hâkânî vü ebâ 'an-cedd bende-i eskende-i âsitân-1 Çengîz Hânı olub bir müddet zâviye-i 'uzletde karârdan [2a] sonra ol âsitân-1 hümâ-âşiyânın himmet u şefâ'atlarıyla yüz elli akçe kazâ ile behre-mend olduđu esnâda hazret-i şehinşâh-1 mâlik-i rikâb-1 sipihr-kadr u hürşîd-1 rikâb-1 yegâne-i hânedân-1 hânî ferzâne-i düd mân-1 İlhânî müeyyed-i bi'n-nasru'l-'azîz güzîde-i âl-i Çengîz hüsn-1 tedbîri düşman-1 dîne fitne engîz u tîğ u tîrî ciger-gâh-1 küffâra hün-rîz ma'reke-i escâda mikdâm-1 nâ-girîz olan Sultân ibn Sultân İslâm Girây Hân ibn Selâmet Girây Hân ibn Devlet Girây Hân lâ-zâlet-i sîmâ-1 devlete bekevâkibu'l-'azamete ve'l-celâl-i müzeyyeneten vü âsâr-1 übbchete 'alâ safahâtî'l-kâinatü mübeyyeneten bi'd-devleti ve'l-kemâl nazar-1 merhamet-güsterleriyle bu 'abd-1 hâkisterî pister-1 istirâhata düşürüb zamân-1 ferâğatimde ol sâhib-kırân-1 zamânın ibtidâ'-1 cülûs-1 devlet-me'nûslarından her mâh u sâl mâh-tâb-1 devlet u iclâlleri tesâ'ud u kemâl üzere olub bi'l-cümle derc-i cihân-1 celâletin cevher-ferdî vü burc-1 âsmân-1 sa'âdetin ahter-1 sa'dî oldukları gün gibi rûşen u nâm-1 şerifleri ile sahîfe-i şehnâme-i Çengîziyân mu'avven olmak bâbında vezîr-1 Aristo-nazîr Âsaf-1 serîr-i saibû't-tedbîr-i müşîr-i şîr-esken memâlik-küsâ vü kışvergîrleri olan[2b] Sefer Gâzî Ağâ dâme bi'l-mecdu'l-'alâ hazretlerinden bu hakır-1 pür-taksîre hitâben işâret-1 bâ-beşâretleri sâdır u vârid olmağın

* Примітка: Незначну кількість діакритичних символів через технічні причини не вдалося відтворити, але це малосуттєво.

her çend bu hakır-i müstemendin za'f-ı kuvveti her oibetten kemâl-ı kuvvetde vü killet-i kudreti vüoûhla nihâyet u kesretde olub etvâr-ı nâ-henoâr-ı rûzigâr-ı geo-refstârın übbe'et vü âzârı derûn-ı cân u mağz-ı istihvâne kâr idûb ne takrîre ıstıbâr u ne tahrîre ıktidâr kalmıř idi ammâ kalb-i mürde vü kâlib-ı efserdeye ol cenâb-ı Cibrîl-dem u Hazret-i Hızr-ı kademin fermân-ı 'âli-şânından rûh-ı tâze vü ravh-ı bî-endâze hâsıl u vâsıl olub tûti-i zebân kafes-i teng-i dehânda berg-i hazân gibi pejmürde olmuř iken mürde-i neâm-i eltâf-ı 'amûmelerinden gonça-ı nev-resâide sıfat-ı meftûh u handân olub bülbül-i şûrîde misâl fi'l-hâl âğâz-ı dâstân eyledi.

İmtisâlen li-emre'l-'âli ol emre iştiğâl olundukda bu ceride-i cedide vü bu feride-i müfide berâ-yı teysîr hıfz u takrîr merkûm-ı rakam-ı kırk-ı tahrîr oldukda ne mutavvel misl u ne müomel mahall olub tatvîl u itmâdan ictinâb olundu ki suhende-kořz makûle-i i'câzdandır " *hayru'l-keřim mâ kalle ve delle*" ümid-i efkâr-ı 'abîd oldur ki müstahsen tûbâ' [3a] u makbûl-ı ismâ' olâ.

"*Bihakkı'l-meliki'l-s'âle inne'l-ân ezkuru'l-maksûde bi'n-nebiyyi'l-Muhammedi'l-Mahmûdi'l-lâhümme salli ve sellim 'aleyhi ve âlihî ve ec'âlhü hâdiyen lenâ bikemâlihî cemâlihî*".

Vâsıl şuden hazret-i sâhib-kırân be-mahrûse-i Kefe vü oûlûs-gerden taht-ı Çengizî der-Bağöesarâyı'l-mahmiyye-i hamiiyyet 'ani'l-beliyye

Sen e crba'a u hamstn u elf mâh-ı cemâziye'l-evvelâsinin guresinde âfitâb-ı 'âlem-tâb devlet-ı kâhire vü mâh-ı cihân-efrûz saltanat-ı bâhireleri vilâyet-ı Kırım'm mahrûse-i manstresi olân mahmiyye-i Kefe üzerinde matla'-ı ferr ü devlet-ı şehinşâhî vü mağrik-ı feth ü nuaret-ı nâ-mütenâhîden tâli' u lâmi' olub râyât-ı zafer-âyât-ı huarevânî dâru's-saltanatu'l-'aliyye Bağöesarây-ı behiř-ârây savbına keřide kılınub üçüncü günü 'asâkir-i Tatâr-ı sabâ-refstâre ümerâ'-ı şûrînden Kutlû Şâh Mirzâ nâm bir dilîr-i cihân-gîrî ser-'âsker u serdârlik hıl'atiyle ser-efrâz idûb vilâyet-i Moaskov üzerine âktn fermân olundukdan sonra beşinci günü devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl ile taht-ı 'âli-baht-ı Çengiz Hân üzere cûlûs-ı hümşâyûnları vâki' olub etrâf-ı memâlike sıyt u sedâ-yı kahramânleri irişmekle rûy-ı ahbâb sürûr-ı [3b] tâm ile rûşen u tâbnâk u endâm-ı s'dâ li'âm-ı havf u haşyet lerze-nâk olmuřtur

Hakkā ki ol gün rûz-ı 'ıyd-ı sa'îd idi ve oem'iyet-i kibâr u sigâr ile çûn rûz-ı mahşer mahall-i va'd u 'ıyd idi kâffe-i 'ibâd hulus-ı i'tiyâd ol gün teodîd-i bi'ât idüb ümerâ'-ı 'izâm nevâziş u ihtirâm u 'âmme-i enâm ol gün nâil-i merâm olmuşlardır.

**Ta'yın-gerden hazret-i sâhib-kırân mesned-i Kalgây be-
hazret-i Kırım Girây Sultân dâme
'uluvvuhu'ş-şân**

Rakam zede-i rakam zed çû ber-safha-i 'adl u dâd

Ki bir hurfeş inkeş-i nüstuvân nihâd

Bihamdillâhi Te'âlâ cyyâm-ı saltanat-ı hümâyûnları vü hengâm-ı hilâfet-i 'adâlet makrûnlarından bisât-ı ma'delet-i basit-i zemine mebsût u mehâm-ı 'âmme-i inâm be-vâsita-ı merhamet mazbût olmuştur bilcümle memâlik-i Kırım u Çerâkise vü Nogây 'adl u zabtîle âsûde-hâl olub zamân-ı devletlerinde chl-i imân şevket-i haydarî vü kuvvet-i gazanferî bulmuşlardır

Beıt:

'Adlle cihângîr u 'atâ ile cihân-bahş

Tiğile revângîr u amân ile revân bahş

Yine ol rûz-ı fûrûzda âyîn-i Çengîz Hânî üzere birâder-i cân-berâberleri olân kurra-ı bäsira-ı saltanat u garra-ı nâsiye-i sa'âdet kutb-ı felek-i bahtiyârî merkez-i dâire-i cihândârî [4a] turâz-ı kisvet-i saltanat u fermân-revâ'i Nigîn Hânım 'azamet u kişver-küşâ'i melâzü'l-berâyâ mu'âz kâffe-i re'âyâ nâsıru'l-İslâm 'avnu'l-müslimîn zâhiru'l-mülk ve'l-millete ve'd-dîn Kırım Girây Sultân-ı 'âli-şân me'âli-nişân ibn Selâmet Girây Hân ibn Devlet Girây Hân dâme fi-hıfz-ı Rabbena'l-Müste'ân hazretlerini kalgâylik mesnedine ta'yın buyurub hil'at-ı fâhire-i şâhâne vü semend-i bâd-pây-ı hüsrevâne ile dâru'n-nasr-ı saltanatları olân Akmescid sarâyına kemâl-i ta'zîm u ikrâm u fâtı tevkr u ihtirâm ile yollayub mesâfe-i karîbe cımağla ikinci günü devletle cânîşin-i mesned-i sultânî vü çâr-bâliş-i nişin-i evreng-i fermân-rânî oldılar

Ba'dehû Çerâkise sufründen birâder-zâdeleri olân şehzâde-i civân-baht dürr-i yektâ-yı sadef-i saltanat meydân-ı meydân-ı şecâ'atin sâim süvârî vü rûz-ı heyoâda zamânın Rüstem u İsfendiyârî Gâzi Girây Sultân ibn Mübârek Girây Sultân ibn Selâmet Girây Hân hazretleri sürûr-ı tâm u hubûr-ı mâ lâ-kelâm ile gelüb yetişüb şeref-i dâmen-bûs-ı iclâlleriyile müstes'îd olduklarında merâsim-i celîle-i Çengîz Hânî üzere

nüreddinlik [4b] mesnedi şehzâde-i müşârun ileyhe erzânî buyûrulub hil'at-i behcet-efzây u esb-i bâdiye peymây-birle iltifât u nevâzişler kılınub dâru's-sa'âdetleri olân Hacı sarâyında serîr-i saltanatta haşmet-nişân u nüreddinlik mesnedinde şevket-mekân oldılar

Ve sâir erkân-ı devlet uvûkelâ-yı saltanat her biri yerli yerlerinde karâr u her mansıb u hidmete bir nâmdâr namzed olub ülke sezâvâr-ı 'arz-ı devlet u saltanattır kemâ hiye ri'âyet u tekmil olunub kadîmu'l-eyyâmından âyân-i Çengizî üzere dört karâçı ta'bir olunub erkân-ı erba'a ki her biri birer livâ-yı emâreti mutasarrıf ümerâ'-ı kirâmdırlar evvelâ mirlivâ'-ı Şîrîn u sâniyen mirlivâ'-ı Mânkgut u sâlisen mirlivâ'-ı Sicuvit ve rabi'an mirlivâ'-ı Argın bulâr cümle ber-vech ocâklık emâretler olub 'azl u nasbdan müberrâ her silsilenin kibârı kayd-ı hayât ile zabt idegelmiş beyler olmağla her biri ol gün hil'atler giyub ve kânûn üzere âtların târtûb yerli yerinde ibkâ olunmuşlardır

Ve bunlardan mâ'adâ ocâklık emâret-i bi-nihâye olmağın her biri [5a] reşm-i kadîm üzere ibkâ ü ba'zı serhadlere yarâr u kârgüzâr u nâmdâr beğler irsâl olunub "a'ti'l-kavse biertibâ" muktezâsı ve "Evfü'l-amâneti ilâ câllihâ" mazmûnı icrâ olunduğu tafsilce muhtâc olmayub tatvîl u etnâbdan ictinâb u bu mertebe ile iktifâ olundu

'Azîmet-gerden hazret-i sâhib-kurân be-sefer-i zafer-me'asir be-niyet-i talân vilâyet-i Çerâkise

Hulâsa-i kelâm hazret-i Pâdişâh-ı zafer-penâh felek-kadr encüm-sipâh taht-ı 'âli-bahtlarında şâd-gâm olub bir vefk-ı merâm 'ıyş u nûş-ı kâmrânide muhassalü'l-âmâl ve'l-emâli olub ülke merâsim-i celîle-i saltanat u fermân-râfidir kemâ yembagi icrâ vü umûr-ı memleket u ahkâm-ı şer'ıyyeye kemâ hüve hakkâ tekmil u istihkâmında iken ser-ağâz dâstân-ı dil-sitân olân serıyyeden ahbâr-ı sârre-i nusret u fetih gelüb yetişüb ahâli-i memleket-i Kırım haylî zamân idi ki ganîmet yüzün görmeyüb ibtidâ'-ı devletlerinde uğur-ı hümâyunları küşâde olduğu nümâyân olmağın halk-ı 'âlem şâdumân u rûy-ı 'askerî handân oldu

Hakkâ ki bir mertebe Moskov esîri çıkmışdır hums-ı ganâimden [5b] farazâ 'aşrı âlunduğı taktîrece bin re's esîr-i hums nâmına âlunub ekseri halka ihsân olundu ve bilcümle 'asâkir-i nusret me'asir Tatâr-ı sabâ-refîtar sâlimân u gânimân gelüb bu kadar fütûhât-ı

cellile vü yüz âkıkları olub mukâbele vü mukâtele -i a'dâ'-ı dîn yüzünde bir ferdin ruğâmı dahî görünmemişdir

Elhamdulillâhi Te'âlâ ibtidâ'-ı cülûs-ı hümâyûnları esnâsında halk üzerinden mezâlimi def' u meşâhir-i rûzgârdan bir zâlimi ref' ile halk u a'lemi mesrûr buyurduklarının semeresidir ki niçe müddet 'asâkir-i Tatâr'ın kılıçları kesmeden kalmış iken ibtidâ'-i gazâlarında himmet-i hümâ hemâtaları ile kılıçları keskin ve uğûr-ı hümâyûnları küşâde olub rûz-be-rûz mâh-be-mâh sâl-be-sâl terakkî vü kemâl üzere âsâr-ı celâdet u her taraftan dahî feth u nusret hüveydâ oldu

Bu esnâda hengâm-ı şitâ irişüb Çerâkise diyârına sefer-i hümâyûnları iktizâ itmekle sene-i mezbûre kânûn-ı evvelinin ibtidâ' günü sa'âdet u iclâl u devlet u ikbâl ile bizzât sa'âdetli hân-ı 'âlişân İskender-nişân hazretleri râyât-ı feth-âyât-ı hüsrevânilerin savb-ı Çerâkis u Kûhistân'a keşide kılıb dâru [6A]'s-saltanatu'l-'aliyyelerinden teveccüh u 'azîmetlerinin yedinci günü şiddet-i şitâ vü hiddet-i sermâ olmağın yollarda olân enhâr mümecmid olub bir mertebe işleri âsân gelmişdir ki kâbil-i ta'bîr u mümkün-i tahrîr değildir kal'a-i Kerş ile Tamân mabeyni Bahr-ı Siyâh'ın on dokuz mil boğazı olub sâir zamânda bi-nihaye olunub 'asâkir-i İslâm yigirmi güne dek 'ubûr-u mürûr idemezlerdi bi-emrillâhi Te'âlâ uğûr-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânide ol deryâ-yı 'Amuk mânend-i seng-i 'akik efserde vü sehâ olub güyâ ki bahr üzere âhen-pulâddan bir cisr-i 'azîm üzerinden mürûr ittiler hâsil-ı kelâm bir ayk mesâfeyi bir haftada kat' idüb sedd-i râh olân enhâr-ı a'zâm u bahr-ı bi-girân yah-beste olmağla berr-i beyâbân-ı etrâf u eknâfî küşâde olmağın mâl u menâl u etfâl u 'iyâl-ı Çerâkise-i pür zalâl taflîl u ricâl tuvâne-mecâl olub bi-hadd civârı çün havârî ve lâ'yu'ad u bi-kıyâs veledân hem-çün gilmân alınub on iki gün içinde ganâim-i hâkâniyeden bi-nihaye dühter-i pâkize-ahterler u mân-rû gilmân u hûb-ruyân âsitân-ı devlet-âşiyân-ı selâtin-i Âl-i 'Osmân'a hedâyâ vü pişkeş [6b] için cem' u tahsîl olunub Bağçesarây-ı behîşt-ârâya vusûl buldı

Ve umerâ'-ı Çerâkise'den Hak Çumak nâm bir nâmdârının âsitân-ı Çengiziyâne nev'an muhâlefet u bâz-geşti sebk itmekle nice def'a kasd-ı intikâm idenler firsad bulamamışlardı ol esnâda âteş-i kahr-ı kahramânilerinden sûzân olub rûz-ı hayâtı şâm u müddet-i 'ömri tamâm oldu ba'dehû sâir umerâ'-ı Çerâkise'ye havf u haşyet müstevlî olmuşdur ki tâ zamân-ı istilâ-yı Timur Hânî'den beri kimseye ser-fürû itmeyen Çerâkise segleri vü dâmnân-ı kûh-ı Elburz'u tahassun iden tavâif u mîlel-i muhtelifenin cem'an beğleri tâ Bâbu'l-hadîd ki Demür-kapu demekle ma'rûf derbend-i meşhûr u Bahr-ı Siyâhla Bahr-ı

Kulzüm'ün beyninde sedd-i 'azîmdir bi'l-küllîye Dağıstan halkı kabza-
i teshîre girüb 'atabe-i 'aliyye-i devlet-medâr-ı hâkâniye baş urub 'arz-ı
'ubdiyyet u itfâ'at idüb u her biri hasbe'l-makdûr pîşkeşler çeküb bî-
hadd u bî-kıyâs ebkâr u 'arâis 'arz itdiler

Ve bilcümle kemîne gûşmal u kemîne istimâletler virilüb ol
kış diyâr-ı Çerâkise'de kışlanub evvel bahâr-ı hüceste [7a] âsârda
'avdet u bî-hadd u bî-şumâr cevâri-i perî-manzar u mâh u müşteri
esirler ile sâlim u gânim dâru's-saltanatu's-seniyyeleri olan
Bağçasaray'a nüzûl buyurdular

Beyt:

Sipâh-ı husrev sâhib-kırân bende-i nevâz

Behr gecâ ki rûd bâ-ganîmet âyd bâz

Bu def'a pâdişâh-ı düşmen-sûz u bende-nevâz âbâ vü ecdâd-ı
'ızâmları zamânından pâdişâh-ı rub'-ı meskûn kâhirul'l-mülk-i
kahramânı'l-kurûn sultânı'l-'Arab ve'l-'Accem ve'r-Rûm olan selâtin-
i zamân u hulefâ-yı Âl-i 'Osmân'm sa'âdetlerine 'arz-ı hulûs u
mutâbe'at üzere olgelmeğin zamân-ı devletlerinde veliyyü'n-ni'amları
hazret-i pâdişâh-ı cem-câh-ı felek-destgâh sa'âdet-penâh

Beyt:

Zill-ı yezdân dâver-i devrân İbrâhîm Hân

Husrev-i İrân u Tûrân mâlik-i mülk-i cihân

Halledallâhu Te'âlâ mülkühü ve devletühü ilâ intihâ'ü'd-
devrân hazretlerinin rikâb-ı hümâyûn-ı sa'âdet makrûnlarına hedâyâ
içün güzide vü muntehâb cevârî çün havârî vü dühter-i nik ahterân u
vildân-ı şekl-i gilmândan yüz elli re's nefer esîr-i hürâ-nazîr ihzâr idüb
bilfi'l hizâne-i 'âmirelerinin miftahdârı olan Sübhân Gâzî Ağâ nâm
kullarıyla irsâl buyurdular

[7b]

İrsâl-gerden hazret-i sâhib-kırân hedâyâ-yı lâ yu'ad be-
Pâdişâh-ı Rûm halledallâhu saltanatuhû

Sa'âdetli Pâdişâh-ı rûy-ı zemîn hazretleri dahî envâ'-ı nevâziş
u ihtirâm ile hüsn-i kabûle vusûl bulub Dergâh-ı 'Âlî
kapucubaşlarından bir mukarrib kullarını karadan nâme-i hümâyûnla
bir kabza murassa' şemşîr-i gadr u tedmîr-i sâhib-kırânî vü sair hedâyâ-
yı bî-girân u ihsân-ı bî-payân ile irsâl buyurub şeref-i vusûle karîn
olduklarında anlara olan 'atiyye vü ihsânın tavsîfi müsteğannin 'ani'l-
beyândır

Mısra' :

Şehirlerin lafzına bahâne gerek

Bu esnâda garf u 'acîb vakı'âtdan olân hikmet-i Hüdâ-yı müte'al mukaddemâ Moskov diyârına irsâl buyurulan serriyyede ümerâ'-ı diyâr-ı Kırımı kapıkulları ta'bîr olunur sipâh tâifesi meyânında nev'an ihtilâf vâki' olmağla esnâ-i nizâ'da hatâ ile Şahkulu nâm bir bellû kulları kâtil bulunmuşdu ol sebebden tâife-i sipâh ile ümerâ-meyânda şeker-âb olub herkes cibilletinde merkûz olân kineyi izhâr idemez idi hafiyeten silsile-i fitneyi ba'zı eşhâs [8a]-ı kalîlû'l-idrâk tahrike bâ'is olub el-hâleti hâzihî sebab-i nizâm-ı 'âlem olân âsaf-ı saf-ârây u nizâmû'l-mülk-i ma'delet-pirây vezîr-i Aristo-nazîr-i hâkânî Sefer Gâzî Ağâ hazretlerini gamz u buhtân ile mehcûr-ı nazar-ı hüsrevânî eylediler anlar dahî kazâyâ rızâ deyüb filhakıka kalb-ı saf-ı müşkâfları yine 'atabe-i 'aliyye-i sâhib-kırân-ı zamân u zemînde vü kendileri varub zâr-i Livâ'-ı Şîr'nde nice eyyâm küşe-i 'uzletde makâm itdiler

Netice-i âsar sıdk u ihlâs u tevekkülleri def'âtle müşâhede olunub 'âkîbetü'l-emr hadîs-i şerîf " *Men hafera bi'rea li çibi vaka'a fîhi münkeyyen* " mazmûn-ı münfî görülse gerekdir ve bu kelâm hikmet-i Nizâmî Mevlânâ Fuzûlî-i Bağdâdî güyâ ki şân-ı şeriflerinde söylemişler

Beyt:

Sa'âdet-i ezeli kâbil-i zevâl olmaz

Güneş yer üstüne hem düşse pâymâl olmaz

Bu esnâda dahî her ne kadar fütüvvet ve merdânegî zuhûra gelirse yine taraf-ı nâşirü'ş-şereflerinden oilve iderdi

Evvelâ hengâm-ı şitâ vü şiddet-i sermâda ümerâ'-ı Tatâr-ı sabâ-refîâr ile 'asâkir-i zafer-me'asir-i İslâm Moskov vilâyetine sefer iktizâsında 'asker-i İslâma ser-'asker [8b] ve serdâr-ı dîdmân-ı muhalledu'l-erkân-ı Çengiziyândan bir sultân-ı 'âlî-şân me'âlî-nişân olmaz ise ümerâ'-ı 'izâm birbirine teslim-i umûr idüb 'asker-i İslâm'ın zabt u rabt vü serdâr u serleşkerlik tarîkını kemâhî icrâyâ kimse kudret u kuvvet bulmaz lâ-bud bize bir sultân-ı zî-şân gerek diye müşîr-i müşârun ileyh hazretleri ile merd-i meydân-ı vegâ togâsının beher hâl müşâvace ve tedbîrleri müvecceh u muvâfık düşüb bu taraftan dahî hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân İslâm Girây Hân dâme fî hıfzu'l-müste'ân hazretleri 'asâkir-i nusret-me'asirlerine birâder-zâdeleri şehzâde-i mûmâ ileyh Nüreddîn Sultân ya'ni şeci'-i devrân u Rustem

zamân hazret-i Gâzî Girây Sultân'ı serdâr u ser- 'askerlik hil'atiyle ser-
efrâz buyurdular

Bu gazâ'-ı ekber-i vukû'ı üzere tafsîl bâ'is-i tatvîl olur hülâsâ-
ı kelâm şehzâde-i civân-baht kemâl-i şiddet-i şitâda 'asâkir-i bî-şümâr
ile Moskov vilâyetine ki bir devr u dirâz çöl u beyâbân sahrâ-yı heyhât
dîd-herî sahrâ-yı bî-pâyânı kat' itmekle irilür mesâfe-i bâ'ide olub ilâ
yevminâ hâzâ eyyâm-ı şitâda bir 'asker ol diyâra sefer eylemek vâkı'
olmamışdı uğur-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânide yollarda olân enhâr -ı
'izâm [9a] yah-beste olub suhûletle merhale-be-merhale kırk elli gün
içinde Moskov krâlı olân bed-fi'âlin bilâd-ı küfr-âbâdını yakub yakub
ve niçe kılâ'-ı muhkem-bünyâdını berâber turûb u harâb-ı yebâb u etrâf
u eknâfını nehb ü gâret u bir mertebe hisâret eylediler ki bir târihinde
böyle el u âyâk tutmaz zamânda Moskov keferesi bu dest-berdi görmüş
değillerdir ve ile'l-ân bu denlû yüz aklıkları vü fütûhât-ı celîle vü
ganâim-i bî-şümârı ne kimse işidüb ve ne müşâhede eylemişdir

Bihamd u sübhânehû ve Te'âlâ 'asker-i İslâm'ın kılıcı keskin
ve uğur-ı hümâyûnları küşâde olub her yerde ki Moskov krâlı olân
kâfir-i bed-fi'âlin tâbûr-ı menfûru mukâbil oldukda heybet-i dilâvercân
u savlet-i gâziyân-ı İslâmiye tâbu tûvân getirmeyüb az zamânda içinde
mağlûb u münhezîm u mahzûl u menkûb oldular küffâr-ı hâkisâr pây-ı
semend-i gâziyân-ı bâd-reflârdâ pâyimâl olub ser-i büride vü pâ-şikeste
küştelerden püştelere bî-nihâye idi ve bilcümle ol sefer-i nusret-eserde
tu'me-i şemşir-i İslâm olân küffâr-ı li'âmın hesabını ancâk Mevlâ bilir

Hadd u hasardan birûn cevârî vü gilmân u ganâim-i bî-hesâb
ihrâc idüb [9b] meymene vü meyserede vâkı' olân bilâd-ı küffâr-ı bed-
âbâd-ı tahrîb u ihrâk iderek kadîmu'l-eyyâmdan Moskov krâlıının
âsitân-ı hümâ-âşiyân hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn ü zamâna cizye tarîki
üzere virdiği hazînesin bî-kusûr her sene virmek şartıyla krâl-ı şîst
a'mâle amân u 'ahd-i kadîm üzere bî-hesâb u bilâ-kitâb semmûr u zer-
dâve vü kâkum u sincâb kürklerini ve kırk bin altun hesabında nakd-i
râyicu'l-vakti ve bilcümle yüz bin altun hazîneyi bi't-tamâm derr-i
devlet-medâr-ı hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna ve selâtin-i şecâ'at-âyin-i
Çengiziyânın her birlerine 'alâ hadde hazîneler umerâ'-i 'izâmâ ve
erbâb-ı menâsibe ve sâir eşrâf u a'yân-ı memâlik-i Kırım'm cem'ine
virgü vü hedâyâsın sâl-be-sâl güz faslında yetiştirmek üzere 'ahd u
misâk u karârdan sonra krâl-ı bed-fi'âlin 'azîm elçileri alınub 'asâkir-i
nusret-meâsir-i İslâm sâlimîn u gânimîn 'avdet itdiler

Ba'de'l-'avdet hikmet-i Hüdâ ile sahrâ'-i heyhât didikleri
deşt-i bî-pâyânda bir mertebe berf nâzil olub 'asker-i İslâm bu denlû

ganâim ile âtlarına kâr sökdürüb mürûra kudret olmadıĝından ‘şoiz u dermânde iken müşârun ileyh olân Sefer Gâzi Ağâ [10a] hazretleri ve Toĝây Bey nâm dâd u merdân rûz-vegâ ‘asker önünde ağâlık hidmetin edâ idüb semend-i bād-pâlarını âdem boyundan ziyâde berf-i ‘azîme urub çün şîr-i jiyân u pîl-i damân kâr sökdürüb çâr açdırub cemi’-i ‘asâkir-i İslâm ol iki merd-i merdânenin izlerine dirilmekle selâmete çıkıldılar

Elhamdulillâhi Te‘âlâ ‘inâyet-i hâdî hem-tarîk olüb ‘asker-i İslâm’m hulâsına bâ‘is u bâdî oldukları dillerde dâstân olmuştur

Beyt:

Göyâ ki ‘asker oldu bir bî-nihâye tesbîh

Ol iki merd-i meydân düşdü iki imâme

Bi-‘avnillâhi Te‘âlâ niçe gün hasbeten lillâh-i âlâm u ‘usret-i şedâyide tahammül u Cenâb-ı Hakk’a tevekkül idüb bâş u cân ile İslâm ‘askerinin hidmetini lâyük-ı dîn u devlet kemâ-yenbaĝî ri‘âyet u himâyet ile edâ itdiler ol mahallerde eĝerçi bir mansıb u hidmette deĝiller idi vü kuvvet-i vüs‘atları dahî çendân şikeste vü beste vü hâl-i mahcûriyyetlerinde cemi’-i hidemât-ı lâzime vü ‘arz u nâmûs-ı devlet u rûy-ı muhârebede vü mukâtelede metânet u tedbîr ol iki dilîr u cihângîrde istihkâm bulmuştur

‘Avdet-gerden Nûreddîn Sultân ez sefer-i Moskov [10b]

Beyit:

Çerâĝı râ ki izd ber-fürûzd

Her ânkü pef-kend rîşeş sûzd

Nesir:

Netice-i kelâm şehzâde-i civân-bahtencüm-gulâm Nûreddîn Sultân hazretleri fütûhât-ı celfile vü ganâim-i bî-şumâr ile gelüb ‘atabe-i hazret-i sâhib-kırân-ı zamânâ envâ’ından pîşkeş u hedâyâ ithâfından sonra nice hidemât-ı mebrûre ‘arz idüb manzûr-ı müddet ‘ıyş u nûş u kâmrânîde olduklarında

İstimdâd-gerden Mirlivâ’-ı serhadd-i Azâk Mustafâ Beĝ

Nâgâh serhadd-i Azâk muhâfızı olân Mustafâ Beĝ nâm dilîr u sâib-i tedbîr tarafından feryâd-künân âdem gelüb Azâk kat‘ası üzerine düşman-ı dînin kasd u güzend el-‘ıyâz-ı billâh Te‘âlâ istilâsını ihbâr itmekle hazret-i pâdişâh-ı düşman-sûz u dost-nüvâz ‘asâkir-i zafer-

meâsirlerine ber-vech-i isti'câl-i imdâd u mu'âvenetlerine irsâl için
büyürub ve ol 'asker-i nusret-rehber e şehzâde-i mûmâ ileyh Nûreddîn
Sultân hazretlerini ta'yîn u ser-'asker buyurdular

Teveccüh-nümûden Sultân be-Serhadd-i Azâk

Ol vakt mübârek eser ki evvel bahâr-ı hüceste-âsâr idi
şehzâde-i civân-baht [112] u felek-taht sipîhr-kadr u hurîd-makâm
'asâkir-i İslâm-ı sûreyyâ-nizâm ile kat'-ı menâzil u şedd-i merâhil
iderek

Beyit:

Çün bâd-ı sabâ-ı nevbahârı

Seyr eyledi geçdi her diyârı

Şâh-ı çemenzâr-ı bahâr şehzâde-i mâh-ı tal'ata reşk-i hezâr
idüb hâsıl-ı kelâm ber-vech-i isti'câl kal'a-i Azâk imdâdına yetdiler

Kal'a-i mezbûre serhadd-i memâlik-i İslâmiyye'de bir hısn-ı
hasîn u bârûy-ı metîn olub gâh ahnub u gâh virilmekle tâ zamânı Sultân
Mahmûd Gazneli'den berû üzerinde vâkı' olân hurûb u fiten u ceng u
muhan cemî'-i 'âlemiyâne bâhir u rûşen olmuşdur bilcümle turâbı hün-
ı a'dâ ile serrîşte olmuş bir kal'a-i metîn-i bi-feryâd olmağla sâkinân u
mustahfizânı hemîşe dâd dâd ile istundâdda iken şehzâde-i civân-baht
çün Rüstem u kahramân hizmetinde mevcûd olân umerâ'-i 'izâmdan
Mirlivâ'-ı Şîrîn u Mirlivâ'-ı Argun u müşârun ileyh Togây Beğ gibi
nice merdân-ı bahâdirân u dilâverân zamân ile kal'a-i mezbûreye
muhasaraya gelen bi-hadd u bi-kıyâs top-endâz u âteş-bâz tâbûr-ı
menfûrun üzerine Allâh Allâh Allâh Allâh deyû tahmîd [113] u takdîs
u tekbîr u bir uğurdan hamle-i şemşîr idüb her biri çün şîr-i jiyân
mütevekkilân 'ale'l-müste'ân etrâfa âteş-feşân olân ejder ağzına
kendilerin ilkâ itdiler ve 'ahdi'-i Hüseyin bâ-gazâ veyâ şehâdet ümîdiyle
meymene vü meysere vü kalb u cenâhdan gülbank-i Muhammedî-birle
kalb-i a'dâ-yı bed-râye seyf-i kâti' u berk-ı sâti' urdular

Bi 'avnihi Tebâreke u Te'âla "El-İslâmu ya'lû velâ yu'la"
hadîs-i şerifinin âsârı hüveydâ olub tarafetu'l-'aynda küffâr-ı hâkisâr-ı
bed-tebârdan eser kalmayub sahrâ-yı Azâk küşteler ile mâ-lâ-mâl
olduğundan mâ'âdâ bakıyyetü's-suyûf olân müşrikînin kimi esîr ve
kimi bin belâ ile kendüyi nehr-i Ten'e atub bahrîler gibi etrâf-ı Azâk'da
olân nistân batakları batak edinmekle katı âz Kazâk firâr idüb halâs
olmuşdur

Cem'an tob u tüfenk u âlât-ı ceng u bâr u bengâhı Azâk crenlerine kalub envâ' dürlü ganîm u yüz aklıkları ile şehzâde-i mansûr-ı'l-livâ bir gün Azâk kal'asında 'ıyş u 'ışrete meşgûl olub muhâfiz-ı Azâk olan Mustafâ Beğ dahî kemâl-i ta'zîm u ikrâmıla 'arz-ı hedâyâ vü pîşkeşler u hazret [12a]-i sâhib-kırân-ı zamâna du'âlar u alkışlar idüb merâsim-i 'ubûdiyyeti edâdan sonra şâhzâde-i müşârun ileyh hazretleri Çerâkise vü Kûhistân tarafından 'avdet eyledi

Ol kış Çerâkise tâifesine uğrayub civârî çün havârî vü veledân-ı şekl-i gilmân cem' iderken âsitâne-i sa'âdet tarafından Mûsâ Pâşâ nâm bir vezîr-i âsaf-nazîr Süleymân-serîr kadırgalar ile kal'a-i Azâk'a hazîne getirüb hengâm-ı şitâ olmağla karadan gitmeğe muhtâc olduklarında hazret-i sâhib-kırân-ı zamândan mu'âvenet taleb itdiler binâ'en 'alâ hâzâ birâder-i ekrem u efhamları olan kutb-ı felek-bahtiyârî vü merkez-i 'azamet u cihandârî yemîn-i cenâh-ı saltanat u mu'în-i nizâm-ı memleket Kırım Girây Sultân hazretlerini irsâl buyurdular anlar dahî devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl-birle paşâ-yı müşârun ileyhe hemrâh olub merhale-be-merhale sayd u şikâr u seyr-i diyâr iderek safâ-yı hâtır ile vusûl u teslim-i hazîne vü kul eylediler

Ba'de zâlik hazret-i sultân-ı 'âli-şân mu'âli-nişân u memâlik-sitân u hazret-i şehzâde-i civân-baht müşteri-gulâm safâ-yı hâtır u sürûr-ı nâ-mahsûr ile sâlimîn u gânimîn gelüb [12b] hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamânın şeref-i dâ-menbûs-ı iclâlleriyile müşerref olduklarında her biri hil'at-i behcet-efzây u semend-pây-ı bâd-peymây ile merâsim-i celîle-i Çengiz Hânî üzere nevâziş u ihtirâm olundular

**Ser-efrâz-gerden hazret-i sâhib-kırân be-Sefer Gâzî
Ağâ bâ-mansıb-ı vezâret u tevccih-i fermûden umûr-ı memleket
be-def'a-isâniye**

Hikmet-i Hüdâ-yı müte'âl u meşiiyet-i kâdir u lâ-Yezâl her emr-i 'azîmi bir vakt-i ma'lûme merhûn eylemişdir "*el-umûru merhûnetum bi-evkâtihâ*"

Bundan akdem vezîr-i Aristo-nazîr u sâibu't-tedbîr âsâf-ı zamân u Nizâm-ı'l-mülk ve'd-devrân ya'ni müşîr-i müşârun ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerinin ne sebebden mehcûr-ı nazar-ı hüsrevânî oldukları icmâlen beyân u 'ayân olunmuşdu el-hâleti hâzihi nâ'ib-i menâbları olan vüzerâ tanzîm-i nizâm 'ibâd-ı 'âleme kuvvet u kudret bulamayub her birinin 'âyâr-ı mihekk-i i'tibârda bilendikden sonra bihamdillâhi Te'âlâ diyâr-ı Kırım çün mûy-ı zengî birbirine karışub iki

sene mikdârı bir feterât-ı 'ale't-tevâli mütemâdi olup münâze'ât-ı keşre vü muhâsamât-ı şedide ile fenâya yüz tutmuş iken inşayet-i bâri yârî olup müşîr-i müşârun ileyh olan destûr-ı mükerrem nizamı [13a]'l-'âlem Sefer Gâzi Ağâ hazretleri evvel u âhir 'akl u tedbir u kiyâset ile kemâlu'l-'ayâr olduklarından gayri ol esnâda defa'âtle pûte-i muhennetde kâl olmağın çerâğ-ı devleti çeşme-i hurşid-enverden uyarub manzûr-ı cazâr-ı ilâhî vü mahzar-ı iltâf-ı nâ-mütenâhî oldular

İlticâ-nümûden Milneski Hatvân be-derr-i devlet-medâr hazret-i sâhib-kırân u pûzeş fermûden iltimâseş

Târih-i sene seb' u hamsîn u elf zilka'desinin gurre si günü idi ki ibtidâ-i devlet u vezâretleri zuhûrunda cemî'-ı leşkeriyân birbiriyle musâleha vü musâfaha idüşüb her biri dil-i bâ-gull-ı küdürât-ı kineden sâf itmekle umerâ u leşkeriyân ittifâk u musâfât üzere olub güyâ ki mâh-ı nusret u şems-i devlet mihâkdan çıkub âfitâb-ı 'âlemtâb-ı 'izzet-gumâm nifâkdan kurtuldu 'âlem rûşen u rûy-ı leşkeriyân dahî şâdmân u şen olub şimdiden sonra müttefikân a'dâ-yı bed-âyın dîn-i mübin üzere gazâ vü cihâda ictihâd-ı ehemmi-i mühimmât-ı dîn u devlet idüğü müberrehendir deydü gazâ kılıçın hamâyil-vâr bende-i meyân-ı himmet-i sâhib-kırân-ı zamân itmekle tahriz u cidd u cehd buyurdular

Ve Togây [13b] Beğ nâm bir merd-i sâhib-i hüner u rûz-ı vegâda şîr-i nerri liayk muhâfaza-i serhaddir deydü serhadd-i Ferah-Kermân emâretiyle ser-efrâz u ser-bülend buyurdular

Bu esnâda Leh vilâyetinin ocâklık beğleri vü 'azîmu's-şân geçen nâmdâr segleri Özi serhadd-i memâlikinin Kazâğı keferesiyle 'adâvet üzere olub bi'l-küllîye Özi Kazâğı'nı ref itmek niyyetine 'asker çeküb gelmek tedârikinde iken Özi Kazâğı'nın serdâr-ı ser-efrâzı olan şîr-i sâhib-i nâmus u şeci'-i erbâb-ı nâkûs Milneski nâm hatvân ki cibilletinde şeref-i İslâmla müşerref olmak isti'dâdı olub hidâyet-i Hâdi-i bi-zevâle mazhar olacak mübârizdir ola ki İslam müyesser ola mezbûr Milneski bir sâhib-i idrâk-ı bahâdır-ı bî-bâk olmağın 'adâvet-i dîniyye-i sâbikasın gönülden çıkarub ve bilcümle cenâb-ı sâhib-kırâniye ilticâsı emr-i zarûri olduğu takdîrce imdâd u mu'âvenet ricâsıyla elçiler gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet u izhâr-ı 'aciz u tazallüm cylediklerinde derr-i devlet-medâr-ı Çengiziyâne ilticâ idenlerin her ne kadar 'adâvet-i sâbika vü ocırime-i sâlifesi dahî olursa [14a] dâmen-i 'afv ile mestûr buyurulub husûl-ı merâmına vusûle ihtimâm-ı resm u âyîn-i şâhân-ı pîşîn olduğundan gayri bu âsitân-ı hümnâ-âşiyâna mahsûs

mergûb u makbûl haslet-i pâdişâne vü 'âdet-i kerîmâne olmağla mezbûr Milneski nâm hatvânın hâline merhamet buyurulub 'atabe-i 'aliyyemize yüz sürüb 'arz-ı 'ubûdiyyet idenler kâfir dahî olursa düşmanlarma hakîr u zebûn olmak lâıyk u sezâ değildir deyt ber-vech-i isti'câl ümerâ'-ı Tatâr -ı 'aduvv-şikârdan bir nicelerin imdâdına irsâl ve müşârun ileyh serhadd-i Ferah-Kermân muhafazasında olan Togây Beğ'i ser-'asker u serdâr nasb u ta'yîn buyurub ve 'ale'l-'ıkkâb bizzât hazret-i pâdişâh-ı Süleymân-serîr İskender-nazîr hazretleri dahî sefer u gazâ mühimmâtını görüb evvel bahâr huceste-âsârda cânib-i a'dâya bir niyet-i gazâ vü kasd-ı küffâr-ı hâkisâr-ı cihâd kılıcın kuşandılar

Güftâr-ı ender teveccüh fermûden hazret-i sâhib-kirân-ı zamân be-gazâ'-ı küffâr-ı Leh-i düzah-karâr u hezîmet u helâk-şûden ân tâife-i hâkisâr u yağmâ-gerden vilâyet-şân bahâdırân-ı Tatâr sabâ-refitâr [14b] u 'aduvv-şikâr

Târih-i sene samân u hamsîn u elf rebî'ulâhîrînin on yedinci günü ki isneyn günü idi min kelimât-i Esedullâhî'l-gâlib 'Ali ibn Ebî Tâlib radıyallâhu 'anh *"Fî'l-isneyni in sâferte fihî teûbü bi'n-nuchi ve bi's-şirâ'i"* ol rûz-ı firûz u es'ad-ı sâ'ât u cymen-i evkâtta râbât-ı feth-âyât-ı hürevânî vü a'lâm-ı zafer-encâm hazret-i sâhib-kirânî dâru'n-nasru'l-'ızz-ı saltanatları olan Bağçesarây-ı behîst-ârây ya'ni müstekarr-ı hilâfetleri olan sarây-ı âmirelerinden mütevekkilen 'ale'l-Allâh ve musta'ınan billâh-ı Te'âlâ her tarafdan âmîn yâ mu'in sadâsıyla du'âlar u senâlar u Sure-i Feth u Nasr ile İhlâs-ı Şerîf tilâvet olunub fukarâ u zu'afâyâ tasaddukât-ı keşre mebzûl olub kemâl-i huzû' u huşû' ile cânib-i a'dâ-yı dîn üzerine hulûs-ı niyyet ile teveccüh u 'azîmetleri olub hazret-i sâhib-kirân-ı zemîn u zamân iki rek'at hâcet namâzı edâ vü ricâl-i gaybden istihzâr u sıdk u ihlâs ile du'âdan sonra bizzât âlât-ı harb u silâh ile müretteb u müzeyyen u müsellâh olub semend-bâd [15a] peymâlarına çün sâm sுவâr sுவâr olub ve kemâl-i 'azâmet u vakâr ile yemîn u yesâr u vüzerâ u vükelâ u 'ulemâ u sulehâ ile üstüvâr alâylar bağlanub ve saflar dizilüb âvâze-i tabl ü kûs dünyaya velvele virmele ol rûz-ı firûzda Elma Sarây nâm mahall-i karîbde devlet u ikbâl u sa'âdet u iclâl ile nüzûl buyurdular

İkinci günü ol menzil-i mübârekde asâyiş ü oturak idüb birâder-i kirâmileri Kalgây Sultân ya'ni kutb-ı felek-i sa'âdet u yemîn-i cenâh-ı saltanat Kırım Girây Sultân hazretleri ber-vech isti'câl-i istikbâl içün gelüb nâil-i şeref-i mülâkât oldular

Ve ol gün 'azîm cem'iyet olub sohbet u 'ıyş u nûş u müşâverelerden sonra 'ale's-sabâh kûs-ı rihlet urulub Bor Çokrağı nâm bir cây-ı sefâ-güsterde nüzûl buyurdular menzil-i mezbûrda dahî bir gün meks olunub mukaddemât-ı feth u nusret bunda nümâyân oldu

Bundan akdem şaykalar ile Nehr-i Özi'ye gelen üç bin beş yüz nefer Özi Kazâğı'nın beynlerinde zâbit u râbitleri olan seksân nefer Leh keferesini tu'me-i şimşir idüb baş u buğları olan üç nefer polkovnik [15b] ta'bir olunur binâm kâfirleri kayd u hend ile birisinin sâlifü'z-zikr olan Milneski nâm hatvânlarına getirüb iki nefer polkovniki dahî müşârun ileyh olan merd-i meydân-ı vegâ Togây Beğ'in âdemlerine südde-i seniyye-i hazret-i sâhib-kırânî savbına irsâl eylemişler yevm-i mezbûrun zuhur vaktinde idi ki gelüb vâsıl olub uğur-ı hümâyûn-ı nusret-makrûnları ne mertebe küşâde vü her cihetden muzafferu'l-livâ oldukları bihamdi subhânehû ve Te'âlâ ibtidâ'-i teveccüh-i hümâyûnlarında ikinci menzilde müşâhede olunmağın rûy-ı 'askeriyân handân ve cümle 'âlemiyân şâdân oldular

Üçüncü konak ki yevm-i cum'a vü 'ıydu'l-mü'minân idi Boyten nâm menzil-i cây-nüzûl-ı iclâlleri olub meğer ol rûz-ı firûzda mukaddemetu'l-ceyş olan müşârun ileyh Togây Beğ u sâir umera'-i kirâm Leh keferesinin ileri gelen tabûr-ı menfûruna müsâdif olub on yedi gün muhâsara vü 'azîm muhârebe vü mukâteleden sonra on yedinci günü yevm-i cum'a tabûr-ı menfûr bozulub küffâr-ı bed-girdâr bi'l-küllîye tu'me-i şimşir u 'asâkir-i İslâm ganâim-i bî-şümâr ile mansûr u muğtenem oldukları 'an-karîb beyân olunsa gerekdir

İbtidâ'-i feth-i celil mâh-ı [16a] rebî'ulâhirin yigirmi birinca yevm-i cum'a-i mezkûrede vâki' olmuşdur

'Ale's-sabâh ki yevmü's-sebt idi hazret-i sâhib-kırân-ı zamân u kahramân-ı cihân 'asâkir-i nusret-meâsir-i bî-girân ile menzil-i mezbûrdan geçüb Saru Çakmak nâm merhalede konub yevmu'l-ehad sipâh-ı bî-hadd ile Çetrik nâm nehr-i ma'rûf kurbunda bir cây-ı safâ-yı rûh-efzâda nüzûl ve yevmü'l-isneyn memâlik-i Kurum'ın serhadd-i 'azîm u derbend-i metini olan Ferah-Kermân nâm hısn-ı hasînin Or ta'bir olunur hendek-i 'azîminde sâlifü'z-zikr olan tabûr-ı menfûr bi'l-küllîye tu'me-i tîğ-ı bî-dirîğ gâziyân u pâyimâl-i leked-küp olub mukaddemetu'l-öyüş olan Togây Beğ tarafına Ferah-Kermân crennlerinden Boznan Mehmed nâm bahâdır kulları irsâl olundu bir gün dahî menzil-i merkûmda âsâyiş buyurulub tabûr-ı menfûr-ı makhûrun imdâdına gelüb üç bin nefer tabûr dahî bir yerde muhâsara olunduğu mukarrer oldu

Bi hamdihî subhânehû uğur-ı hümâyûn nusret-makrûnlarında rûz-ı be-rûz ahbâr-ı sarre-i feth u zafer şâyi' olub mukaddemetü'l-cüyûş olân cünûd-ı mücennede-i ehl-i İslâm keaserehümü'l-lâhi Te'âlâ gâzilere mukâbil gelen küffâr-ı bed-tebârın aslâ karâra tâkatları kalmâyub heybet [16b] u savlet-i sâhib-kırânî vü sıyt u sadâ-yı kahramânilerinden bi-'ıznillâhi Te'âlâ münhezim u mağlûb oldukları muhakkak oldu

Ayet-i kerîme:

*"Zâlike fazlullâhi yu'yithu men yeşâ'u vallâhu zu'l-fazli'-
'azîm"*

'Inâyet-i Rabbânî ve hidâyet-i Samedânî-birle serhadd-i mezbûrdan râyât-ı feth-âyât-ı fermânranî savb-ı kâfiristâna keşide kılınub yüz binden mütecâviz müntehâb 'asker-i sebûkrev ve on iki bin tüfenk-ındâz-ı âteşin 'uluvv-birle alâylar bağlayub saflar dizilüb hazret-i pâdişâh-ı İskender-simât u dâra-dârât kalb-i leşgergâhda karâr u kânûn-ı kadîm-i Çengizî üzere sağ koldan Mirlivâ'-ı Şîrin u meyserede Mirlivâ'-ı Mangkut tertîb-i ma'rûf ile müretteb u muntazam 'asker-i bî-şümâr-birle yevmu'l-erba'a ki mâh-ı mezbûrun yigirmi altıncı günüdür Kanaş Obası nâm câyda müşâvere vü cem'ıyyetinde istirâhat u ârâmdan sonra ba'de'z-zuhr göçüb Gök-evi nâm menzile kubl-i işâ'da nüzûl buyurdular

'Ale's-sabâh yevmu'l-hâmis idi menzil-i mezkûrdan göçülüb mânend-i deryâ-yı Nîl olân enhâr-ı 'izâmdan Özi Suyu dimekle ma'rûf u meşhûr nehr-i 'azîm kurbunda Kayırlak nâm menzil mahall-i nüzûf u iclâlleri olub yevm-i mezbûrda nehr-i mezbûr üzerinde olân Özi Kazâğı'nın yasavul ve hatamânlarına ihzâr-ı [17a] sefâyin için âdem gönderilüb ve müşârun ileyh Togây Beğ tarafına Özi Kazâğı'nın hatvân u serdârı olân sâlifü'z-zikr Milneski nâm kâfire 'asker-i İslâmla biz varınca Ankil nâm nehr üzerinde karâr u tevakkuf eylesinler deydü emr-i şerîf u âdem gönderildi

Ba'dehû yevmu'l-cum'a ki mâh-ı mezbûrun yigirmi sekizinci günü idi Şâhin-Kermân nâm kal'a ki mukaddemâ sülâle-i Çengiziyân'dan Şâhin Girây Sultân nâm bir şâh-ı nâmdârın nehr-i 'azîm-i mezbûr Özi suyunun ma'berlerinden Divân Geçidi nâm bir ma'ber-i ma'rûf üzerinde binâ itdiği kal'a-i metîndir etrâf-ı kal'a-i mezbûrede sevâhil-i nehr-i Özi'de nüzûl buyurulub mâh-ı rebî'ulahîrin selhi günü ki yevmü's-sebt idi nehr-i 'azîm-i mezkûru Özi Kazâğı'nın vâfir kayıkları gelüb 'asker 'uburuna hizmet itdiler Tatâr-ı sebûk-refîârın ekseri Kazâk kayıklarına dahî intizâr çeküb 'âdet-i kadîmeleri

üzere ât ıldırmağla ve bâr u bengâhî sâl didikleri mahmel ki sâzdan peydâ iderler bir garîb hey'etdir âna tahmîl idüb ve âtların mahmel-i mezbûra yukub şimâverlikle fi'l-hâl çün berk-ı hâtf gibi murûr u [17b] 'ubûr itdiler

'Asâkir-i deryâ-misâl mânend-i bahr-ı Nîl olân nehr-i 'azâm-i mezbûrden yevm-i merkûmden bi'l-küllîye mürûr ve öte cânibinde bir gıce âsâyiş u ârâm idüb yevmu'l-ehad ki gur-re-i mâh-ı cemâziye'l-evvelî idi menzil-i mezbûrdan ba'de'z-zuhr göçüb dört buçuk sâ'at mürûrundan sonra bir sahrâ-yı lâlezârda istirâhat olunub 'ale's-sabâh ki yevmu'l-isneyn idi beşinci sâ'atde Ankil nâm nehr-i ma'rûf kenârında bir mikdâr âsâyiş u ba'de salâtu'z-zuhr yine göçülüb üç buçuk sâ'at mürûrundan sonra nehr-i mezbûr boyunda nüzûl olundu

Mâh-ı mezbûrun üçüncü günü ki yevmü's-selâse idi menzil-i merkûmdan göçülüb altı sâ'atden sonra Saksakanlık nâm nehr-i ma'rûfu döşenilib merhale-i sâbıkada 'askerin nisfî mikdârının âtları lede'l-etibbâ kündes demekle ma'rûf nöbet-i meşhûrdan zebûn olmağla bir sâ'at kuruverilüb âtları suya urmak hâtrası için yine nehr-i mezbûr üzerinde nüzûl olundu

Mukaddemâ Özî Kazâğî'na imdâd tarîkı ile irsâl buyurulan 'asâkir-i İslâmla umerâ'-i 'ızâmdan ya'ni mukaddemetü'l-ceyş olân [18a] müşârun ileyh Togây Beğ ve sâir nâmdârân-ı memâlik-i Kırım bir iki def'a Leh keferesinin tabûr-ı menfûrlarını bozub küffâr-ı bed-girdârı cemî'an tu'me-i şemşir-i âteş-bâr itdikleri mukaddemâ icmâlen beyan olunmuşdur velâkin Leh krâlı olân bed-fi'âlin cümleten vüzerâ vü vükelâ-yı erkânı nâmına olân bellü başlı segleri vü serhadd-i memâlikinin nâmdâr begleri bu cânibde olân serdâr-ı Bar hatmânı Poteski nâm meşhûr kâfir-i mağrûrun üzerinde cem'iyet-i 'azîme idüb yigirmi dört bin güzide vü muntehâb u mükemmel u musellah âteş-bâz u tûfeng-endâz u silahşör-i şu'bde-bâz küffâr-ı bed-âyın ya'ni şeyâtin-i 'askeri ve üç dört yüz atlı ve iki yüz binâm kal'aların mâlikâne zabt idüb bir vech ocâklık her biri bir 'azîm ülkeye hükûm idüb hazîne vü 'asker sâhibleri olân meşhûr u nâmdâr hatmânları Kalanevski vü Cinuviski vü Aderbolski vü Balabanski vü Safiya vü Komsar ve bunun emsâli nice nâmdâr-ı bi-dîn u mağrûr-ı hodbin ya'ni şeyâtin-i melâ'im 'askeri kemâl-i 'ucb u gurûr ile hazret-i sâhib-kırân-ı zamânın mukaddemetü'l-cüyûşu olân 'asâkir-i İslâmı gözlerine ıldirmeyüb [18b] da'vâ-yı gâlibiyet ile mukâbele vü mukâteleye cür'et u cesâret itdiklerinde 'asâkir-i zafer-meâsir ile mukâbele-i İslâm hazret-i pâdişâh-ı hurşid baht-ı encüm-gulâm sipâh-ı nusret-penâh-ı İslâmla

menzil-i mezkûr u makâm-ı mesfûra devlet u sa'âdetle gelüb yetişüb
kurb-ı mesâfe olduğundan âgâh u haberdâr olduklarında beher-hâl
sebeb-i metânet u kuvvet-i kalbleri ölüb bi-'ayniyyeten Hüdâ-yı
müte'âl u be-kudret-i Kâdir u Kayyûm u lâ Yezâl a'dâ-yı dîn u küffâr-ı
bed-âyın mukâbelesinde gâziyân-ı İslâm: " *Keennehüm bünyânüm
mersûs*" el-âyetu saflar bağlayub sâbit-i kadem durdular

Ol gün bir ceng-i 'azîm olmuşdur

Beyt:

Değil medh u tavsîfi tahrîri kâbil

Ne tahrîri mümkün ne ta'birî kâbil

Kıt'a:

Şed ez kejd siye çehre-i eyyâm-ı siyâh

Kûh bî-zelzele der zelzele ze aşûb siyâh

Beske bâ-hâk şed-âmîhte hûn tâ dem haşr

Bahz ez lâle ez an gül demed hiç giyâh

Nesr:

El-hâsıl ol rûz-ı firûz ki mâh-ı cemâziye'l-evvelînin üçüncü
günü idi 'asker-i şeyâtîn rehberi bî-kibâr hamle-i gâziyân-ı Tatâr-ı
sabâ-refîâre tâb u tâkat getirmeyüb makhûr u münhezim u mahzûl
karârı firâra [19a] tebdîl itdiler

Beyt:

Mümkün müdür ki nec tuta bebr ile gazâl

Kâbil midir ki ceng ide şîr ile gazâl

'Asâkir-i İslâm'm önünden ve sayt u sadâ-yı kahramânî
heybetinden zehresi çâk olân küffâr-ı bî-idrâk firâr itmekle:

Ne halâs ihtimâli ola

Ki ferd-i vâhid kurtula

Nesr:

Bâlâda mestûru'l-esâmî olân küffârdan nâmdâr u serdâr u
hatvânlar bi'l-küllîye rubâh-sıfât esîr u cümle 'askerleri tu'me-i şemşîr
olub ol gün bir mertebe hazîne yağması olmuşdur ki tâife-i Tatâr'm
fukarâsından ömründe post-ı küsfendi bulaınmayan garîbleri semmûr u
vaşâk kürklerin giydi ve zer u simîn nâmını işidenler şerîfi altına iltifât
itmeyüb dânesi yüzer u beş yüzer u biner altın gelir garîb-nüvâz
külçeler devşirdiler sipâh-ı 'aduvdan bir ferd halâs bulmadı iki üç
konak yerde serr-i bürîde vü pâ-şikeste küsteleriyle firâr itdikleri tarîk
güyâ ki bir kaldırım şeklinde döşenib sümme-i semend-i gâziyân lâşe-i
küffâr u cife-i bed-girdârdan gayrî yere değmek muhâl idi

Fe-hamden sümme hamden sümme hamden bu merçebe
fütûhat-ı celîle-yi memâlik-i ma'mûre-i Kırım bir târihde ne görmüş
[19b] ve ne işitmişdir

Âverden gâziyân-ı nâmdârân bâ-kayd u bend ez-küffâr-ı
nâm-âverden mezbûrânı'l-esâmî be-dergâh-ı
devlet-destgâh-ı Hânî

*Hüsrev-i dîn-perver sâhib-kırân
Çün buğza best-kemer ber-meyân
Dest-zed u tığ-ı zafer ber keşid
Galgal-ı tekbîr be-gerdûn resid*

Bâlâda mestûr u mezkûr olân serdâr nâmdârları Bar hatvânı
Poteski nâm mağrûr-ı bî-dîni vü âna mânend belki dahî ziyâde 'asker u
hazîne sâhibleri vü ikişer u üçer yüz şehr u kılâ'ın mâlikleri Kalanevski
vü Cinuviski vü Orobelski vü Balbanevski vü Safiya vü Komsar u
buların emsâli nice nâmdâr kâfirleri bî-nihâye Boyâr u İskî ta'bîr
olunur bî-dînlerini vü bakıyyetü's-suyûf olânları kayd u bend ile derr-i
devlet-penâh zafer-destgâh-ı hânîye getirdiler

İtlâk fermûden ez ân Cinuviski hatvân u bâkiyân-ı
mezbûretü'l-esâmî habs-gerden
be-kal'a-i Yahûdiyân

*Çün 'alem-i küfr nikvensâr-ı şed
Sürûr-ı küffâr giriftâr-ı şed
Râyet-i İslâm şed efrâhta
Şirk ze bünyâd ber endâhta*

Müşârum ileyh Togây Beğ mestûru'l-esâmî [20a] olân küffâr
nâmdârlarından Cinuviski nâm hatvânı hazret-i sâhib-kırândan ricâ vü
iltimâs idüb mahzâ bir nâm için kırk bin altuna kesüb âzâd u itlâk
eyledi gayrisi bâ-serhüm el-hâleti hâzihî kal'a-i Yahûdiyân'da dârü'n-
nasr-ı hilâfetleri olân Bağçesarây kurbunda bir hisâr-ı muhkem esâs u
mânend-i kuhsârdır küffâr-ı hâkisârın mestûru'l-esâmî olân serdâr u
nâmdârları bi'l-küllîye mahbuslardır

Zâdellâhu Te'âlâ zehî kuvvet-i tâli' bârekâllâhu Te'âlâ zehî
uğur-ı hümâyûn ki sülâle-i Çengiziyândan bir şâha nasîb olmuş değildir
meğcr ki 'asr-ı Çengiz Hân'da Hülâgü Hân vak'ası denilirse ol zamân
emr bir 'aks idi buna kıyâs câiz değildir

Ebyât:

*Kavî baht bûd u dilş hem kavî
Be-firûzî devlet hüsrevî
Kesîrâ bend-pây bâ-ev be-ceng
Eğer pîş âmedî şîr vür peleng
Beher câ resîd u beher sû güzest
Bite'yîd dâdâr firûz geşt
Murâdî ki der-hâtur ârûsî
Çenân rah nümûdî ki o havâstî
Yakîneş kavî bûd u dîneş derest
Becz dâdgîr yârî ez-kes necest
Benîrûy merdî ve ferhenk havîş
Be-gerdûn ber efter-eşt urenk havîş
Be-tedbîr kârî ki rah mî nemûd
Be-şîrîş cüz ilhâm-ı devlet nebûd
Her ânca ki ez-lutf-i gerdî nigâh
Belârâ nebûdî derân bevm-râh
Ve ger-âteş kahreş efrûhati
Bin şa'l zân kişverî sûhati
Bekûh ez-kemîn sâye endâhtî
Çû yah yîş-i hurşîd begdâhtî
Be-huşm er-sûy-ı çerh gerdî nigâh
Şeddî türe ruhsâr-ı hurşîd u mâh
Dem ez-kîn ev kes be-âlim nezed
Ve ger zed deger der-cihân dem nezed
Kes ez-hatt-ı fermân ev-serr-i netâfet
Ki hemçûn kalem-tîğ ber-serr-i neyâfet
Her genc be-küşâd dest-kerem
Der-fitne der-best ve pây-ı sitem
Beher kes ki rûz-ı 'atâyîş-resîd
Diger nesl ev-rûy-ı hacet-vedîd
Merâdeş ze şâhî vü fermân dehy
Ze-taht bezerki vü tâc mehy
Merâ'ât-ı dîn bud u ta'zîm-i şer'
Hamîn asıl dîn u cezîn-i cümle fer'
Hemme kûşeş beher İslâm bûd
Gûheste nâmiş hem İslâm bûd*

'Avdet-fermüden hazret-i sâhib-kırân bâ-ikbâl u fetih u nusret u bâ-ganimet u kâmrânî vü gâret be-savb-ı tahtgâh 'izzet destgâh dârrü's-saltanat-ı Kırım hemâhullâhu'l-Melikü'r-Rahîm be-hakk-ı Resûl-ı Kerîm

El kussa hazret-i [21a] sâhib-kırân-ı zamân mâh-ı cemâziye'l-evvelin üçüncü günü menzil-i mezkûrda iken bu denli fütûhât-ı celîle vü yüz aklıkları müyesser olub sa'âdet u ikbâl u devlet u iclâl ile merhale-be-merhale göçüb mâh-ı mezbûrun sekizinci günü ki yevmu'l-ehad idi sipâh-ı bi-hadd-birle kılâ'-ı kefereden Kôrsön nâm kal'ada nüzûl buyurdıkları mahalde fütûhât-ı celîle-i mezkûre mukarrer u muhakkak oldu

Ve mâh-ı mezbûrun üçüncü günü müşârun ileyh Togây Beğ'in akrabasından Müftî-zâde Abdullah Çelebi nâm bir dilîr-i nev-civân Togây Beğ tarafından karşı gelüb vukû'u üzere tafsil u mukaddimetü'l-ceyş olan 'asker-i zafer-rehberin Biyâle Sergu nâm kal'a üzerinde olduklar ihbâr eyledi ve ikinci gün müşârun ileyh Togây Beğ dahî müstakilen 'atabe-i 'aliyye-i hüsevânî vü rikâb-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânîye yüz sürüb envâ'-ı 'inâyet u ihsânlarına mazhâr olub iki sa'atde Biyâle Sergu önünde alâylar bağlanub Özi Kazâğı hatmânı olan sâlifü'z-zikr Milneski nâm nâmdâr 'asker 'arz idüb ve 'ubûdiyyet merâsimini yerine getirüb makbûl-ı hümâyûn-ı sâhib-kırânî oldukdan sonra 'azîm alây u dârâtla mezkûr Biyâle Sergu'yu geçüb bir cây-ı safâ-güsterde nüzûl buyurdular

Fi'l-hâdî [21b] 'aşr min cemâziye'l-evveli li-seneti samân u hamstn u cif min lehû'l-'izzu's-şeref menzil-i mezbûrdan üç dört konak etraf u eknâfî yağmâ vü gâret iderek Tûrânîk Suyu nâm nehrin üzerine mukaddemetü'l-cuyuş olan umerâ'-ı 'izâm u cemî'an 'asâkir-i deryâ-misâl-ı sâhib-kırân-ı ya'ni Tâtâr u Nogây u Çerâkise vü Ak-Kermân u Rum-ili vü Özi Kazâğı bilcümle altı yedi yurdun 'asâkir-i bi-şûmârı nehr-i 'azîm-i mezkûrun sâha-i fesfatü'l-eknâfın beş on konak yere dek ihâta idüb beş yüz kerre bin 'asker-i mâ-lâ-kefâm idi Leh krâlinın meymene vü meysere bilâd-ı küfr-âbâdını bir mertebe tahrib u gâret u kurâ' u kılâ'mı ihrâk eylediler ki tafsilî bâ'is tatvîl olur

El-hâlet-i hâzihî mâh-ı mezbûrun on beşinci günü ki yevmu'l-ehad idi 'asâkir-i bi-hadd u 'aded-birle Özi Kazâğı tâbûruna icâzet virüb kendileri Fişnevski nâm meşhûr u nâmdârın Berezne nâm hisârı kurbuna nüzûl buyurdular bi'avnihi Tebâreke ve Te'âlâ ol kal'a-i

metni mu'cizât-ı Muhammedî-birle ibtidâ'-i yürüşde feth idüb ganâim-i bî-şümâr ile muğtenem oldular

Ve hem ol gün birâder-zâdeleri olân şehzâde-i civân-baht ya'ni [22a] kurra-i bâsire-i saltanat u gurre-i nâsiye-i sa'âdet Nûreddin Sultân hazretleri atâbeğ-i a'zam u müşîr-i efham Timur Ağâ nâm vezîrlerinin iltimasıyla Çabul-başı ya'ni serdâr ta'yîn buyurub ve bir kola dahî Mirlivâ'-ı Şîrin olân Mengli Girây Beğ dilfri Çabul-başı nasb idüb gönderdiler meymene vü meysere iki kol 'asker gidüb nice bilâd-ı küffârı ihrâk u bî-hadd esîr çıkardılar

Mısra' :

Âurâ ki 'ryânest çe hâcet-i be-delîl

Yevmü'l-isneyn Koso nâm kal'a kurbunda nüzûl buyurulub kal'a-i mezbûre Özi Kazâğı'na tâbi' olmağla hazret-i sâhib-kurân-ı zamâna bî-nihâye zehâyir u bî-hadd gav u küsfend getirüb cümle 'asker 'asker halkı kifâye mikdârı zahîre yetiştirdiler

Yevmü's-selâse ki mâh-ı mezbûrun or. yedisidir Civâte nâm Leh krâlnın kal'ası kurbunda nüzûl buyuruldu mukaddemâ Özi hatmânı Milneski'nin bir nefer polkovnik lisân-ı keferede binbaşî demekdir neferâtıyla gelüb kal'a-i mezbûreyi zabt idüb ahâli vü sükkânı tâife-i Yehûd olmağın cümlesin ehl u 'ıyâli vü mâl u menâli ile rikâb-ı hümâyûn-ı hâniye pişkeş 'arz itdiler ol mahalde cem'an ağâyân u erbâb-ı menâsib [22b] kapu-kullarına tevzî' u ihsân olundu

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'â idi kal'a-i mezbûre kurbunda bir hisâr-ı üstüvâr sem'-i hümâyûn-ı sâhib-kurâniye ilkâ olundukda tâife-i sekbân ya'ni tüfenk-endâz kullarını bir mikdâr 'asker ile bilfi'l hazîne-i âmirelerine vekîl u miftâhdâr olân Sübhân Gâzî Ağâ nâm şeci' dilâverlerini irsâl buyurdular bi-'avnillâhi Te'âlâ kal'a-i merkûmeyi feth ve üç bin güzide esîr u cümle emvâl u erzâkını ol günün kable'z-zuhrunda getirüb geldikleri gibi bir mil kadârı göçülüb kesret-i ganâimden nüzûl u âsâyış idecek mahâl yok idi

Ve ba'de'l-yevm cânib-i memâlik-i mansûrelerine 'avdet tedârîki fermân olundu sene samân u hamsîn u elf cemâziye'l-evvelîsinin on dokuzuncu günü ki hâmis günü vü şuhûr-ı rûmiyyede ibtidâ'-i mâh-ı hazîrân idi feth u nusret u behcet u ganîmet-birle 'avdet buyurulub merhale-be-merhale küffâr-ı hâkisârın bilâd-ı küffâr-ı bünyâdını yakub yıkub harâb u beyâb iderek mâh-ı mezbûrun yigirmi dördüncü günü Gök-su nâm nehr-i 'azîmi Hân Geçidi dimekle ma'rûf u meşhûr ma'berden 'ubûr ve berî cânibinde [23a] nüzûl buyuruldukda mukaddemâ Çabul-başı ta'yîn olunan Mirlivâ'-ı Şîrin ki

Berzane nâm kal'a fethinde Leh diyârının içërisine yağmâ vü gâret için gûzde 'asker ile irsâl olunduğunu ber-vech-i icmâl işâret olunmuş idi menzil-i mezbûrda ganâim-i bi-şûmâr ile sâlimîn u gânimîn gelüb ordu-yı hümâyûn-ı sâhib-kırânîye vâsıl oldular

Ba'dehû Hamam Çokrağı nâm menzilgâhları olub ândân Çopartil nâm mevzi'c nüzûl olundukda Bâr dimekle ma'rûf şehri 'azîm u kal'a-i mefîn tarafından bir tercümân ile bir müslümân tutsağı gelüb hâlâ dest-i meymenet-peyvest-i kahramânide esîr u giriftâr olân mezbûr Bâr vilâyetinin hatvânı olân Potçaki nâm kâfirin zevcesi yedinde olân yigirmi [yedi] nefer müslümân esîrlerini azâd u itlâk idüb zevci merkûm Potçaki'ye harçlık deyû sîm u zer ile mahallî koçolar u hazret-i sâhib-kırân-ı zamân dahî envâ'ından tuhâf u pişkeçler gönderdiğini ihbâr u i'lâm itdiler

Yevmü'l-hâmis menzil-i mezbûrda oturak u âsâyiş buyurulub zikr olunan koço vü hazîne vü yigirmi yedi nefer esîrler bi-'avnillâhi Te'âlâ azâd olub vusûl [23b] buldular ve bundan mâ'adâ kırk elli seneden berü kâfir yedinde esîr u giriftâr olân müalimânlar tîğ-i bi-dirtîğ-i sâhib-kırânî berekâtında halâs bulub 'itkâ-ı hüsrevânî bi-nihâye idi derûn-ı dilden du'â vü senâlar olunub bi-hamdihî Te'âlâ tîr-i du'âları hedef-i icâbete karîn olduğı cây-ı kelâm değıldir

Ve menzil-i mezbûrde Ak-Kermân u Bucâk 'askerinin hareketle tavâr u koyunlarının hums-ı ganâimi alınub vilâyetlerine gitmeye icâzet virilüb ikinci merhale yine Çapar nâm nehr-i mezbûru 'ubûr u mürûr idüb Kırım tarafına postacı ya'ni mübeççer u müjdecî kulları ber-vech-i isti'câl irsâl olundu

Fî selh-i cemâziye'l-evvelî li-seneti samân u hamstn u elf u gurre-i mâh-ı cemâziye'l-âhirde Ankil nâm nehirden hâric Yonkol nâm nehir kenârında nüzûl u tabl-ı âsâyiş urulub 'asâkir-i İslâmın kânûn-ı kadîm üzere sogâsı ya'ni ber-muktezâ-yı şer'-i kadîm hums-ı ganâim alınub ekseri yine sipâh-ı zafer-destgâha ihşân u i'tâ olundu

Herkes şâd u hurrem ganâim-i bisyâr ile muğtenem safâ-yı hâtr ile merhale-be-merhale menzil-be-menzil gelüb mâh-ı mezbûrun yedinci günü [24a] ki yevmü'l-ehad idi sipâh-ı bi-hadd u ganâim-i lâ-yu'ad ile sâlifü'z-zikr enhâr-ı 'izâmdan mâncud-i deryâ-yı Nil olân Özl Suyu kenârında nüzûl u Şâhin Kermân nâm kal'a-i mezbûre ma'berinden 'ubûra mübâçeret olundu ve ol gün ki muhâfaza-i memâlik-i Kırım'da olân birâder-i ekremleri Kalgây Sultân ya'ni yemîn-i cenâh-ı saltanat u mu'în-i intizâm-ı devlet Kırım Girây Sultân hazretlerinden dahî mektûb-ı müveddet meşhûn-birle âdem gelüb

memâlik-i Kırım'ın her vechile ma'mûr u âsûdeliğin bildirmekle tabl-ı beşâret urulub envâ'-ı şâdmânî-birle nehr-i mezbûru 'ubûr u cânîb-i Ferâh-Kermân'a mürûr buyurulub Or menziline yevmü'l-erba'ada nüzûl olundukda havf u haşyet-i kahramâniden Moskov krâlının hazîne vü elçisi geldiği tebşîr olundu

Ba'dehû 'asâkir-i zafer-meâsir-i İslâma icâzet olub herkes sâlim u gânim hânımânına teveccüh itdiler ve hazret-i sâhib-kırân-ı zamâlik-sitân vezîr-i Aristo-nazîrleri olan müşîr-i sâibü't-tedbirleri Sefer Gâzî Ağâ hazretleri ve sâir mukarribân u kahramân-ı saltanat olan 'ibâd-ı hulûs-ı 'itiyâd [24b]-birle mâh-ı mezbûrun on ikinci günü müstekarr-ı serîr-i saltanat u dâru's-sa'âdeleri Bağçesarây-ı behişt-ârâya nüzûl buyurdular ol rûz-ı firûzda hazret-i sâhib-kırân-ı zamânı istikbâl ile ahâli-i memâlik-i mahrusalarının du'â vü senâları vü şâh-ı cihânistân hazretlerinin bezl u 'atâları kabîl-i tahrîr u mümkin-i takrîr değıldir

Ebyât:

Bir fitend yekser hemme bâ-nişâr

Senâhân u şâdân bir şehriyâr

Firâvân zer u kûhr efsândend

Berû midhat âferin hândend

Ba'de zâlik bir kaç gün 'ıyş u zevk u safâya iştigâl buyurulub 'umûmen ahâli-i memâlik-i Kırım 'ıyş u nûşda vü emsâr u buldânda donanmalar u envâ' şenlikler olundu

Eş'âr:

Sa'âdet-i bâ-kıbâl sâhib-kırân

Bir ârest bezmî çû bâğ benân

Güzeşte ze gerdân be-âytın u fer

Serîr ez neştet şeh tâcesver

Ze her sû emîrân çarh-ı iktidâr

Be-hidmet-i kemer ber-meyân bende vâr

Mehyâ vü âmâde esbâb-ı 'ıyş

Bê-cûy-ı sa'âdet revân âb-ı 'ıyş

Revân gerde sâkt-i sîmîn 'azâr

Be-zerrîn kadeh bâde-i hûşgivâr

Mugannî be-sâz ender âverde-sâz

[25a] *Servereş hemîn nağme-i dil-cavâz*

Ki eyn-i devlet u şevket ber-kemâl

Mübeynâd ez-âsîb devrân-zevâl

Hâsıl-ı kelâm şâh-ı hürşid-baht u enoüm-gulâm nıoe eyyâm-ı 'ıys u nûş u kâmrânı vü zevk u sürür u şâdmânı üzere iken bi-hikmet-i Hüddâ-yı lâ-Yezâl taraf-ı saltanat-ı 'aliyye-i 'Omâniyye'den Ahmed Paşâ vezîr-i a'zam u iltifât-ı pâdişâhî ile müftehir u ser-cfraz olub lâkin zâhıran itâ'at u vifâk bâtman hıyânet u şikâk üzere olmağın tama'-ı hâmi vü endişe-i nâ-fercâmı sebebiyle emr-i şerif ile kapucılar kethüddâsı Ahmed Ağâ nâmında bir kâsıd-ı muhtelü'l-mekâsıdı irsâl u hân-ı 'âlişân-ı meâlî-nişân dîvânına gelüb elbette ol esir olan küffâr begleri vü nâmdâr segleri bize virmek gerekiz deyü nıoe evzâ'-ı garibe vü kelimât-ı bu'l-'acibe ile hayli bi-edebâne hareketler u 'arz u nâmûs-ı saltanata nâ-sezâ sefihâtlar gösterdikde hazret-i sâhib-kırân-ı deryâ-dil mezbûr Ahmed Ağâ'ya hitâb idüb "emr u fer mân Hünkâr hazretlerindir fecmâ bu teklifin cevâbını rızâten lillâh baş keadirüb gözlik iden [25b] kullarım versinler zîrâ taleb olunan küffâr begleri onların esirleridirler ve onlardan alınacak hazîne hod her birinin havn bahâlarıdır" deyü buyurdukda dîvân-ı 'âlilerinde mevcûd olan Kırım beglerine vü karaçı vü ağâyan kullarına işret-i 'aliyyeleri sudûr bulacak her biri vech-i ma'kulle mesfûr Ahmed Ağâ'yı ilzâm idüb ne kelâmı dirâz idelim böyle bir emr-i 'azâm bir 'alkame-i fitne-sâz u rûbâh-ı hile-bâz talebiyle husûle gelmiyeceğın mezbûr ağâ dahî iz'ân idinüb İstanbul cânibine revâne oldu

Subhânellâhu'l-'aliyyu'l-mute'âl gör hikmet-i lâ-Yezâl henüz bu haber Âsitân-ı sa'âdet'e vusûl bulmadan men'a-i müalimîn u ittifâk-ı sipâh-ı zafer-penâh-birle vezîr-i müşârun ileyh Ahmed Paşâ'nın a'mâl-i kabîha vü ef'âl-i zemîmesi için katl itdiler hattâ Kur'ân şetâmeti sebebiyle merhûm Sultân İbrâhim Hân eskenallâhu Te'âlâ fi garfu'l-cinân hazretlerine dest-i kazâ-yı nâgehâniden şerbet-i şehâdet içirdiler fi'l-yevmü's-sâmîn 'aşr min recebû'l-hayr li-seneti tis'a vü hamâsın u elf yerine sekiz yaşında şehzâde-i civân-baht u ferzend-i devlet-mend nûk [26a]-ahterleri olan hazret-i pâdişâh-ı cem-câh felek-destgâh zafer-penâh es-Sultân ibnû's-Sultân Sultân Mehmed Hân ibnû's-Sultânı'l-maktûl İbrâhim Hân ibn Sultân Ahmed Hânı'l-merhûm hazretlerinin cülûs-ı hümâyûn-ı sa'âdet-karınleri ittifâk düşüb ber-mu'tâd-ı kadîm bir kabzâ murassa' şemşir-i 'aduvv-tedmir sâhib-kırânı vü hil'at-i mevrûsu'l-behoe-i hüarevânî ve sair 'atayâ-yı sultânî-birle taraf-ı bâhirü'ş-şereflerinden teodîd-i 'uhûd-ı sâlife vü temhîd-i hukûk-ı sâbika için bir mu'temed u kâr-güzâr Behrâm Ağâ nâm 'âkil u dânnâ Ağâ gelüb evzâ'-ı ri'âyetler u nevâziş u istimâletler olunub sad mertebe tahsîn olunmuşdur

Ve'l-hâsıl mezbûr sâlifü'z-zikr Ahmed Ağâ bu vak'a-yı muvahaş-ecerden bî-haber İstanbul'a dâhil olduğu gibi bim-i cân ile vesvese-i şeytânîyle nâ-bûd u nâ-peydâ oldu. "aleyhi mâ yestahukku"

Ve [tebrîk-i] cûlûs-ı hümâyûn için müşârun ileyh Behrâm Ağâ ile Receb Efendi nâm bir ihtiyâr kâr-gûzâr koşulub Âsitâne-i Sa'âdet'de mezbûr Receb Efendi'ye olân ri'âyet [26b] bir târihte olmuş ve görülmüş değildir

Ve muharrerü'l-hurtîf bendeleri dahî ol esnâda nâil-i merâm olmak nasîb oldu Hakk Te'âlâ sâhib-kırân-ı zamânı 'ömr-i medîde vü devlet-i câvide ile hemîşe ber-murâd eyleye âmîn bi-rûhu'l-emîn

Hazret-i sâhib-kırân-ı Kiti-sitân'ın kuvvet-i tâlî-i hümâyûnları ne mertebedir kıyâs oluna ki bir sâl-i ferhûnde-fâlde iki def'a Leh diyârına sefer olub evvel bahâr-ı hüceste-âsârdan bizzât kendi seferlerinde olân fütûhât-ı celle vü gânim-i bî-hadd cümle hod beyân u tahrîr olundu bu def'a yine ol sâl-i ferhûnde-fâlde güz faslı oldukda a'dâ-yı dîn harekete gelüb Özi Kazağı tarafından istimâl için rikâb-ı hümâyûna elçileri gelmekle 'asâkir-i nusret-meâsirlerine tenbîh u şehirlerde nidâ fermân olunduktan sonra "bu nevbet birâder-i cân-berâberim kurra-i bâsire-i saltanat u gurre-i nâsiye-i sa'âdet Kırım Girây Sultân'ının ya'ni Kalgây-ı zî-şânımdır" deyû serdâr-ı ser-'asker ta'yîn buyurmak için gurre-i mâh-ı şa'bânde hazret-i sultân-ı müşârun ileyhi derr-i devlet-medârlarına da'vet buyurub bir meclis-i 'ıyş u 'ışret ve bir dîvân-ı sa'âdet kuruldu ki vâsfinda zebân-ı nâtuka lâl u hayrân [27a] idi

Ebyât:

*Yeni çeşm-i şâhâne fermûd-şâh
Ki bâğ-ı ırcm keşt ân bezmegâh
Bâ-kıbâl şâh-ı sipîhr-ihlîşâm
Müheyyâ şedd-i esbâb-ı şâdl vü kâm
Hemme 'arsa-i dest-pür şîre keşt
Be-nev'i ki çeşm-i felek hayra keşt
Evânî-i zerrîn fizûn ez-şümâr
Pür ez-l'al kûn bâde-i hûsgüvâr
Kırmz-bûd u bâl u nebîd u 'arak
Cihân râ pür ez-nakş-ı şâd-ı varak
Ze âmed-şed sâkiyân bâ-kadeh
Felek râ-dil ez-cây-ı refet ez-ferah
Ze lahn-ı mugannî vü âvâz-ı sâz
Be-çarh-ı âmede zühre-i dil-nüvâz*

Near:

Ve bilcümle gelenler germ u hâırlar nerm olub çemşir u tır u cöbe vü cevşen u miğfer u tevşen misillü esbâb-ı ceng-i dilâverî bir mertebe bahşış u ihsân olunmuşdur ki cem'ân beğler u ağâlar u kapu-kulları vü sultân-ı müşârun ileyh hazretleri tevâbi'inde bir kimsenin âlât-ı harb u ât u rahtında kusurları kalmayub murâd üzere herkes gönül bağladıkdan sonra sâhib-kırân-ı zamân birâder-i cân-berâberi hazret-i Kalgây Sultân'ı meclis-i hâsa çeküb "Ey birâder-i 'aziz dünyâ fânidir devlet-i dünyâ hemen bize müyesser olmuş değildir ki biz âna fahr idevüz cidden yüz [27b] büzürkvârmız hazret-i Nuh 'aleyhisselâm zamanından berü eodâdmızdan nice pâdişâhlar geldi vü gitdi her biri dünyâ devleti ile berhurdâr idiler garaz herkes nevbetinde nfk-nâm tahâll idüb devr-i âhara dek hayr du'â ile yâd olmaktadır 'ale'l-husûs oodâğımız gazâ vü cihâd oodâğıdır herkes Hakk Te'âlâ birer yoldan sülûk gösterüb bize dahî tarîk-ı gazâ vü cihâd ile 'adl u dâdi göstermişdir devlet-i dâreyne nâil olmak müyesser eyleye imdî himmet u gayret zamanıdır vakti ganîmet bilüb mütevekkilen 'alellâhi Te'âlâ ve müste'inân billâh vâr gazâ ile seni Hakk Te'âlâ'ya emânet virdim" deyü nice kelmât-ı dürer-bâr u nesâyih-i bf-şümâr ile üzerine dürr u gevherler nisâr itdikden sonra bir semend-bâd refîârı müheyyâ idüb inân-ı ihtiyârı yed-i pür-cüdûna teslim u kânûn-ı Çengizî üzere tabî u 'alem u kılıç u kaftan ile kemâl mertebe ta'zîm u tekrîm olunub hazret-i sultân-ı 'âlişân mu'allî-nişân dahî dâmen-bûs-ı iolâlleriyile müsta'îd oldukda tevekkeltü 'alellâhi Te'âlâ deyüb sene-i mezbûre şa'bânü'l-mu'azzamın sekizinci günü yevmü'l-hâmis bir ca'ad [28a] sâ'atde 'asâkir-i İslâm nusret-encâm ile be-niyetü'l-gazâ fi sebîlillâh râyât-ı feth-âyât-ı hüsrevânîleri savb-ı kâfiristâna keşide kılıb menzil-be-men zil merhale-be-merhale 'ulemâ vü sulhâ vü fukarâ vü zu'afâyâ ihsân u sadakât-ı câriyelerin mebzûl itmekle hayr du'âların makbûl u mergûb olub suhûletle tayy-i merâhil iderek ve her merhalede fevc fevc mevc mevc 'asâkir-i bf-şümâr etraf-ı memâlik-i İslâmiyeden gelüb 'asker-i zafer-rehberlerine mülhak olmağla mâhall-i maksûd olan kılâ-ı kefereden Bâr dimekle meşhûr kal'a-i metîne vusûl u nüzûl buyurdıklarında 'askerin hesabını Mevlâ bilir idi

Etraf u eknâfını gâret u hisâret iderek menzil-i mezbûr Bâr Kal'ası'nda yedi buçuk sâ'at mürûrunde Meri Mojoye nâm kal'aya nüzûl buyuruldu

Ba'dehû yedi sâ'at yürüyüb bir ma'mûr kal'anın kurbunda âşâyış u istirâhatden sonra ertesi sekiz sâ'at dahî gidilüb bir kal'a-i

ma'müreye hüçüm itdiklerinde ân-ı vâhidde kal'anın derri u divârı vü burc u bârusunun hâki yeksân idüb içinde olân küffârın düzah-karârı katl-i 'âm itdiler kal'a-i mezbûre-i 'asker-i İslâm sa'âdetü sultân [28b] hazretlerinden 'izn-i şerîfsaiz ahz itmekle bakrîyetü's-suyûf olân cevârî vü gulmân ve sair mevcûd olân üsârı itlâk u âzâd buyurdular

Ba'dehû dört sâ'at gittikten sonra Ozaviska nâm kal'aya konulub ertesı dahî dört sâ'at mürûrunda bir salleye nüzûl olundu

Ol mahalle Özi hatmânının tabûru karîb olmakla serdâr-ı ser-cfrâzları olân Milneski nâm nâmdâr hatmânları on bin müntehâb yüzbaşılılarıyla rikâb-ı hümâyûna yüz sürmeğe kadşı geldiler mezbûr Milneski'ye ve tevâbi'ine hal'-ı fâhireler giydürüb envâ'-i nevâziş u istimâletler virilüb Leh tabûrunun hemen sayt u sadâ-yı sultâniden lerzân olub min 'mdillâhi Te'âlâ münhezîm u perişân oldukları ahvâli mükâleme vü müşâvere olunduktan sonra ittifâk ile Leh krâlımın İlbav nâm meşhûr u ma'rûf tahtgâhına teveccüh buyurulub sühûletle tayy-i menâzil u kat'-ı merâhil iderek mâh-ı Ramazânı'l-mübâreğın yigirmi üçüncü günü ki yevmü's-sebt idi 'asâkir-i deryâ-misâl ile kal'a-i mezbûre-i metîn u şehri-i 'azîmi ihâta idüb konulub 'ale's-sabâh 'asker-i İslâm içinde [29a] mevcûd bulunan 'ulemâ vü sülehâ otağ-ı sultâniye cem' olunub du'âlar u senâlar olunduktan sonra hazret-i sultân dâradârât İskender-sıfat bizzât esb-i bâd-ı peymâlarına süvâr olub tûğ-ı pür-fürûğ-ı sultânî vü râyât-ı feth-âyât-ı sâhib-kirânî önünce hâfiz-ı Kelâmullâh Mehmed Efendiyü'l-imâm u Babay efendi-zâde vü Mehmed Efendiyü'l-Kâdı ve nice müstecâbü'd-dâ'vet kimesneler Sure-i Feth u İhlâs-ı Şerîfi tilâvet u kirâ'at iderek umerâ'-ı 'ızâm u 'asâkir-i süreyyâ-nizâm kal'a-i mezbûre-i cevânib-i erba'asından muhâsara idüb hüçüm itmekle ol bî-nazâr kâşî sarâyları vü devri-Âdem'den berû rahne görmemiş kenâs u sevâmî'i ve bilcümle çarşı vü bazarını ihrak idüb bir mertebe yağmâ vü ganîmet itmışlerdir ki

Mısra' :

Ne tahrîri kâbil ne ta 'bîri mümkün

Ve Özi Kazâğıyla Togây Beğ dahî Saklu nâm hısn-ı hasîni kuşadub bir ceng-i 'azîm olmuşdur ki dîd-ı âteşinde kubbe-i âsmân nîli reng oldu

Nazm:

Dilfrân u şîrân-ı düşman-şikâr

Bir efr u hutend âteş kâr-zâr

Ze havn-keşpür dâmen-i âsman

Ze bîm âb-ı şed zühre-i rûzgâr

[29b] *Fürü beste lebhi-yı merdem ze-nutk*
Fürü mände a'zâ-yı gerdûn ze-kâr

Near:

Üç dört gün 'ale't-tevâli bu minvâl üzere ceng olunub cetrâf-ı erba'asında olan palanga vü kurra vü ma'mûr çiftlikler u 'âli hânceleri harâb u beyâb olub hamân iç kal'ası gâyet sa'b u metin olmağın âteş içinde 'üryan kalub hazret-i sultân-ı 'âlişân sâmi-nişân kal'a-i mezbûreyi muhâsaraya bizzât kendi tevâbi'ıyla kalub cetrâf u cknâfa qâbul için 'askere icâzet verdiler

Şîrn begi nehr-i Turhü cânibine gidüb ve Sultân Geldi Mirzâ ki Togây Beğ'in birâderidir Karagânlı semtine vü 'Âdil Mirzâ ile 'Osman Çelebi dahî bir cânibe bâş olub gidüb bir mertebe ganâim-i bî-şümâr-birle galmişlerdir ki farazâ bir ednâ Kuşcu Tatâr'ı otuz kırk nefer esri beğenmez idi esir u ganâim mertebe-i ta'dâddan bîrûn olmağın cevârî gün havârî vü vildân-şek-i gulmândan intihâb idüb gâyet a'lâsını alikodukdan mâ'adâ her gün on on beş esri [30a] beğenmeyüb katl itmedik âdem kalmadı

Hülâsâ-i kelâm hazret-i sultân-ı felek-bat u enoüm-gulam-ı 'asâkir-i zafer-encâm ile kal'a-i İlbav'ı yigirmi iki gün kâmil muhâsara idüb içinde olan keferenin bakıyyetü's-süyûfu âmân el-âmân deyub iki kerre yüz bin altun hazîne virelim ve ba'de'l-yevm cizye dahî kabûl idelim deyü Özi hatmânı Milneski'ye elçi gönderüb vâsita vü delil idinmekle 'umûmen beğler u karaçılar vech-i ma'kûl görüb taraf-ı sultâniden Püriş Ağâ nâm nâmdâr kal'a halkına gönderitüb ahâli-i kal'a-i mezbûreden kâmil iki kerre yüz bin altunu bî-kusûr ocm' u tahsil olundu deyü haber gönderdikde tob u tüfenk ile kal'a cenginden ferâgat olundu

Mübârek şevvâlin üçüncü günü seksân araba ile iki yüz bin gurluk çulka vü dübâ vü harîr gelüb ocm'i beğlere vü mirzâlara vü kapukullarına üç güne dek tevzi' u taksim olunub iki kerre yüz bin altun dahî dâhil-i hazîne-i sultânî oldukdan sonra müşârun ileyh Togây Beğ u Özi hatmânı Milneski'yi da'vet idüb her birine [30b] hil'at-ı fâhire vü semmûr kürkler giydürüb 'askerleriyle krâl-ı bed-fi'âlin içerde olan taht-gâh u şehirlerini tahrib u gârete ta'yîn buyurulub hazret-i sultân-ı zî-şân mâh-ı şevvâlin altıncı günü ki yevm-i şenbedir cânib-i Kırm'a 'avdet buyurdular

'Asker-i İslâm-ı nusret-encâm sâlim u gânim zevk u sürûr ile menzil-be-menzil merhale-be-merhale ocm'-i keferere vilâyeti kendilerine tâbi' olmağla kona vü göçe yiye vü içe safâ-yı hâtur ile

Boğdân hudûduna uğrayub Boğdân voyvodası dahî hazret-i sultân-ı 'âlişâna bî-nihâye hazîne vü pîşkeş u mükemmel koçolar hediye gönderüb ve Kara Eflâk voyvodası dahî havfindan bî-hadd hazîne vü hediye gönderdikde ol gelen hazîne vü hediye'yi 'aynî ile vezîrleri olan şîr-i merdân-ı vegâ İslâm Ağâ kullarına ihsân buyurdular ve kendileri hengâm-ı şîtâ vü şiddet-i sermâ olmağın Ak-Kermân nevâhisinde kışlak buyurub bir müddet ârâm u istirâhatdan sonra enhâr-ı 'izâmın incimâdında buz üzerinde mürûr u 'ubûr iderek sâlim u gânim 'ıyd-ı zilhiccesi Ak-Kermân'da idüb evâhir-i zilhiccede [31a] Cân-Kirmân ma'berinden 'ubûr idilüb makarr-ı saltanat-ı 'aliyyeleri olan Ak-Mescid Sarâyı'na nüzûl u iclâl buyurdular

Ol vakitte bu hakîr u fakîr dahî Ak-Mescid'de kışlamış bulunub cemi'-i a'yân-ı memleket istikbâl idüb dünyâ sûr u sürûr ile doldu vü cümle 'âlemin yüzü güldü Hazret-i Sultân-ı 'âlişân fâtihi ebvâb-ı berru'l-ihsân-ı 'azîm meclisler vü 'ıyş u 'ışretler idüb sogâ nâmıyla her gelen kullarına dünyâ kadâr ihsân buyurdular

Hakk Te'âlâ 'ömr u devletlerini medîd u her gicelerin kadr u günlerin 'ıyd-ı sa'id ide âmîn yâ mu'in bihürmeti seyyidü'l-mürselîn

**Da'vet-i hazret-i sâhib-kırân-ı sultân-ı 'âlişân râ Bağçesarây
be-râ-yı iltifât u nevâziş fermûden**

Bu cânibden hazret-i sâhib-kırân-ı zemîn u zamân birâderlerini görüb bir kaç gün me'ân 'ıyş u 'ışret itmek niyyetiyle esbâb-ı 'ıyş u nûşî hâzır u âmâde buyurub ol vakitte dâru'l-hilâfetleri olan Bağçesarây-ı behîşt-ârâyda gâile-i vebâ olmağla Kaçı Sarây nâm makâm-ı ferâh-ı fezâda kışlamışlar idi ol mahalle da'vet buyurub şeref-i visâl u ittisâl-birle müsta'id buyurdular hazret-i sultân-ı 'âlişân rikâb-ı hümâyûn-ı sâhib-kırâna 'arz-ı hedâyâ [31b] vü tuhaf u bî-hadd cevârî vü gilmân pîşkeş çeküb mukâbelesinde envâ'-ı nevâziş u ihtirâm olundular

Ebyât:

Ze bes-kûher u zerr ki bâşîde şed

Şi'â' me vü mihr-i pûşîde şed

Nev küffi ki ez-çarh-ı gerdunde pâk

Fer u rayhat-cücüm serâser be-hâk

El-hâleti hâzihî hazret-i sahib-kırân-ı düşman-sûz u dost-nevâz nice eyyâm-ı 'ıyş u nûş u kâmrânî-birle etrâf-ı erba'adan muhassalu'l-âmâlû'l-amânî hengâm-ı şîtâ-yı zevk u neşâtla geçirüb

evvel bahâr-ı hüceste-âsârda bizzât yine gazâ vü cihâd kılıcın kuşandılar

‘Azîmet-fermûden hazret-i sâhib-kırân def‘a-i sâniye be-savb-ı memâlik-i küffâr-ı düzah-karâr

Sene tis‘a vü hamsîn u elf mâh-ı cemâziye‘l-evvelisinin on yedinci günü ki yevmü‘s-sebt idi eymen-i evkât u es‘ad sâ‘atde hazret-i sâhib-kırân-ı mansûru‘l-livâ râyât-ı nusret-âyât u zafer-meâsirlerinin niyyetü‘l-gazâ fi sebîlillâh yine savb-ı kâfiristana keşide kılıb ‘azîm âlây u dârâtla nehru‘l-Mâ‘de nüzûl ve bir gün evvel mahall-i mübârekde âsâyiş buyuruldu

Ol gün Özi Kazâğı tarafından [32a] elçi gelüb hedâyâ tarifıyla beş kır‘a kal‘a-küb tob getirüb kal‘a-i Ferah-Kermân‘da teslimin ve krâl-ı bed-fi‘âl İlbav kal‘asına gelüb tabûr-ı menfûru Bâr kal‘asında okduğunu ihbâr eyledi

Ertesi gün ki yevmü‘l-isneyn idi menzil-i mezkûrdan göçülüb menzil-i iclâlleri karye-i Kayât u merhale-i sâlice karye-i Sebât u merhale-i râbi‘a Gögenlü vü merhale-i hâmise Sarı Çakmak nâm mahalli ta‘yîn buyurdular ve ba‘de zâlik karye-i Göğeş Beğ‘de nüzûl buyurulub ândân karye-i Bibuleş kurbunda vü ândân serhadd-i memâlik-i İslâm olan kal‘a-i Ferah-Kermân hendakında nüzûl buyurulub ol mahalde Moskov vilâyetinin krâhî kadîmu‘l-azmândan viregeldiğinden ziyâde hazîne-i bî-nihâye ile elçi göndermeğın menzil-i mezbûr Ferah-Kermân‘da beş gün oturak fermân olunub Moskov elçisini rikâb-ı hümâyûna getirdiler

Ve hazâyin-i bî-şümârı makbûz u makbûl-ı sâhib-kırânî oldukdan sonra mâl-i firâvânî guzât-ı İslâma bezl u ihsân idüb ziyâdesin kal‘a-i mezbûreye teslim u cem‘-i umûr-ı memleketi tekmiñ u [32b] tetmîmden sonra yevmü‘l-cum‘a ki selh-i cemâziye‘l-evvelî idi sâhib-kırân-ı İskender-mekân dârâ-dârât ‘asâkir-i deryâ-misâl ile rû-be-râh cihâd idüb ol gün yalnız Ağaç nâm mahalde otâğ-ı hüsvânî kurulub ândân Çöplü nâm mahalde vü ândân Gök-evi nâm mevzi‘de vü ândân nehr-i Özi kenârında kapar nâm mahalde vü ândân Kaşâneli Kapar u ândân Tamgalı Taş u ândân ırkacık nâm mevzi‘ u ândân bir sahrâda vü ândân Kara-kapı nâm mahalde vü ândân Yılık Suyu kurbunda vü ândân Taşlık nâm mevzi‘de vü ândân nehr-i ‘azîm Özi ki evşyil-i kitâbda vâsf olunmuşdur kenâr-ı nehr-i mezbûrda nüzûl u iclâl

buyuruldukda tekrâr Özi hatmânından elçi gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet cyledi

Ba'dehû yevmü'l-hâmis mânen-d-i deryâ-yı Nil olan nehr-i mezbûru şinâverlikle çün berk-i hâtif mürûr u 'ubûr ideock Mollâ Şây nâm ma'berinden 'asker-i deryâ-misâl-ı İslâm-birle 'ubûrdan sonra Çortan nâm mahalde nüzûl olundu

Ba'dehû mahall-i mezbûrdan göçülüb nehr-i Kolmçak kurbunda bir mikdâr âsâyiş u istirahatden sonra ba'de'z-zuhr menzil-i mezbûrdan göçülüb Buzağlık nâm nehir kenârında nüzûl olunub ândân [33a] Saksâğanlı menziline vü ândân Taşlık nâm mahalde vü ândân Konku Boruk nâm menzilde vü ândân nehr-i Öngülük kenârında vü ândân Taşlık-başı nâm menzilde nüzûl buyurulub ertesi günü Çapartil menzile teveccühlerinde Özi hatmânı Milneski nâm nâmdârın elçisi gönderdiği Kazâkları bi-tarfu'l-istikbâl gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet u hizmet-i lâzımlerine hâzır u âmâde u dâmen-i dâr-miyân oldukları bildirdiler

Oı gün Çapartil menziline nüzûl olunub ertesi Göksu demekle ma'rûf nehr üzerinde nüzûldan sonra merhale-i sâniye Buke nâm kal'a vâkı' oldukda müşârun ileyh Özi hatmânı Leh tarafından ahz-ı lisân için gelen bir mikdâr a'dâ-yı dîni perîşân idüb dil almağa gelüb ahz olunan dilleri rikâb-ı hümâyûna irsâl cyleyüb merhale-i mezbûrede vusûl buldu dillerin ahbârı bilindikden sonra küçük hazînedâr olan Bahadır u Dilâver'e cezâları olunmak fermân olundu

Ba'dehû kal'a-i mezbûrdan göçülüb taşlık nâm mahalle nüzûl u ândân Joltav demekle ma'rûf kal'a kurbunda vü ândân Valaki [33b] nâm karyeye vü ândân Mahnûke nâm karyeye vü ândân Ostoroj nâm kal'aya vü ândân Poyar nâm kal'aya iki mil mikdârı karfı bir nehr-i câri üzerine nüzûldan sonra ertesi göçülüb İstarapol u Krasnapol nâm iki hisâr-ı üstüvârın mabeyninde nüzûl-ı hümâyûnları vâkı' olub ba'dehû İstara Kastatin demekle meşhûr u ma'rûf kal'a kurbuna nüzûl buyurulub ândân Kamanıçe nâm kal'ada mukaddimetü'l-ceyş olan 'asker-i İslâmı vü Özi Kazâğı tabûruyla 'umûmen 'asâkir-i zafer-meâsir-i sâhib-kırânî bir yerden cem'ıyyet u ittisâl ile nüzûl u iclâl buyuruldu

Kal'a-i mezbûreden bir mikdâr göçülüb mukaddemetü'l-ceyş olan Kırım 'askeri ile Özi Kazâğı tabûrunun mabeyninde nüzûl mahallinde bi-'inâyetü'l-melîkû'l-a'lâ Leh tabûrundan ahz-ı lisân için 'asâkir-i Kırım'a gelen bin nefer güzîde vü müntehâb Jevener keferesi Azâk 'askerine müsâdif oldukda yüzden mütecâviz kefereyi hâk-i

helâka düşürüb bakiyyesinin esîr u kayd-ı bend ile rikâb-ı hümayûna getirdiler Leh tabûrundan su'âl ohundukda Azbaraş nâm kal'ada oldukları mukarrer olmağla a'dâ-yı dînin cezâları virilüb ol gün hemen doğru Azbaraş cânibine teveccüh u 'azîmet buyurulub bir sahrâda nüzûl u bir [34a] mikdâr âsâyışden sonra ber-vech-i isti'câl Azbaraş semtine a'dâ-yı dîn u devlet üzerine sabâhu'l-hayrdan vakt-i zuhra dek şitâb olunub vakt-i mezbûrde altmış nefer yarâr u nâmdâr dilâverler ile 'Ömer 'Alî Ağâ nâm yol ağâsını ileri dile gönderdiler

Ve dâr-'ıkab 'asker-i İslâm dahî revâne olmada filhâl mezbûr dilâver Leh tabûrundan üç yüz ât sürüb ve on nefer Leh u Nemçe kâfirlerini esîr u giriftâr idüb hazret-i sâhib-kırâna karşı getirdikde haber alınub a'dâ-yı dîn yakın yerde idigü mukarrer u muhakkak oldukda yine ol gün sür'at u şitâb ile üzerlerine hücum olunub vakt-i 'asrda yetişilüb etrâf-ı erba'asından ihâta vü muhâsara olundu yine ol gün vakit dahî teng idi hayli ceng olub binden müteovviz a'dâ-yı dîni tu'me-i şemşîr idüb ve hayli kâfiri esîr itdiler Gâzî Beğ nâmdârın 'Azamet Mirzâ nâm tâze vü nev-oivân dilâver u pehlivân-oğlu ol gün şerbet-i şehâdet nûş itdi rahmetullâhi Te'âlâ

Ve yine ol gün Özi Kazâğı tabûru dahî sür'atle gelüb yetişüb 'asâkir-i İslâma mülhâk oldular ol gece oihân-dide vü ceng-âzmede erenler bir yere gelüb [34b] mükâleme vü müşâvereden sonra ittifâk-ı re'y-i sâibeleri bunun üzerine karar eyledi ki Leh krâlinin cem'ân 'askerinin güzide vü bellü nâmdâr hatmânları vü 'azîmu's-şân u ceng-cü segleri bi'l-küllîye iş bu tabûr-ı menfûs içindedir ve kırk bin kâmil âteş-bâz u tüfenk-endâz Leh u Nemçe 'askeri ile 'ale'l-husûs Azbaraş gibi bir hisâr-ı üstüvâra istinâd idüb etrâfına kat kat hendekler idüb hisâr-pençeler u tabyalar u muhkem kuleler peydâ eyleyüb kal'a-küb zencir-keşân bi-hadd u bi-kıyâs toblar u darbzenler kurub etrâf-ı erba'asından atlı vü piyâdeye bir vecihle tâkat-ı mürûr komamışlar her yüzdenden tedârikleri yerinde idigü mukarrer oldu "öyle olacak buna 'acele ile fırsat muhal görünüz hemen tedârik budur ki âheste âheste ceng u âşûbla etrâfını ihâta idüb biz dahî toprak sürmekle vü lağım u âteşbâzlıkla vü cevânib-i erba'asından kuleler u tabyalar kurub kal'a-küb toblar ile huzûr u râhatlarını uçuralım bu taraf ile 'soz u dermânda kalsınlar ve zâhire vü zevâdeleri tükensin İnşâ'allâhu Te'âlâ 'akıbet-i nuaret u fırsat bizimdir 'acele ile iş [35a] bitmez tecennî üzere hareket olunsun" deyü rikâb-ı hümayûn-ı sâhib-kırânîye 'arz ohundukda vezîr-i Eflatun-hikmet u Aristo-fîtnat olan Sefer Gâzî Ağâ hazretleri "evvel u âhir benim dahî re'y u tedbîrim budur" deyü kelâm-ı dil-pezir i u vech-i

münâsib üzere 'umûmen umerâ'-ı 'ızâm u ağâyân-ı 'asâkir-i mansûre-i süreyyâ-nizâma murâd üzere tenbîh u tefhîmden sonra 'ale's-sabâh yevmü'l-ehad idi esbâb-ı ceng müheyyâ olub vakt-i zuhurda Özi Kazâğı metrise girüb tob çeküb cenge ağâz itdiler

Ve vakt-i 'asrda hazret-i sâhib-kırân-ı zamân cümle-i sekbân u tüfenk-endâz kulların sola ta'yîn buyurub sağ u soldan âteş-i rezm-i hurûb u finen 'alevlenüb Leh tabûrunun âtlısı bir uğurdan Özi Kazâğı âlâyına hücum eyledikde bu cânibden sultân-ı sâhib-kırânın birâder-zâdesi olan şehzâde-i civân-baht Murâd Girây Sultân hazretleri sancağı vü âlayı ile ât sürüb ahşama dek bir ceng-i 'azâm olmuştur vâfinda denmişdir

Nazm:

Dû leşker-i nekvîm ki dû kûh-i kâf

Resîdend der-cilvegâh-ı musâf

Çû deryâ-yı hîcâ der-âmed be-cûş

Ze merdân-ı cengî ber-âmed hurûş

[35b] *Ecel fitne-râ kâr sâzî nemûd*

Siph-bâ-siph dest-bâzî nemûd

Ber âmed ze leşkerde vedâr u kîr

Be-şevşîd rûy-hû ber-tenîr

Nesir:

Hâsıl-ı kelâm küffâr-ı bed-tebârı kırub geçirüb ekserin esîr u giriftâr u bakiyyesin tabûr-ı menhûsun kılâ' u hendekine dökdüler

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-isneyn idi küffâr-ı düzâh-karârın min-ba'd âtlusuna tâkat-ı hurûc kalmayub berî cânibden kal'a-küb tob u darbzenleri recmen li's-şeyâtîn deydü gönderdiler ve bir taraftan Ferah-Kermân beği dahî rezm-i merdâne gösterüb küffâr-ı hâkisâra mikdârını bildirdiler

Yevmü's-selâse yine etrâf-ı erba'asından toblar u darbzenler kurulub 'ale's-seherden tâ ahşama olunca ceng-i 'azâm olub İslâm 'askeri tabî-ı âsâyîş urub 'avdetlerinde Leh tabûru Özi Kazâğı'nın toblarına hücum idüb iki taraftan ekserî hâk-i helâka düşüb

Mısra':

Ze her taraf ki şûd-küşte sûd-İslâm-est

mazmûnu vâki' olmuştur

Yevmü'l-erba'a Özi Kazâğı hatmânı olan Milneski gelüb umerâ'-ı 'ızâm u ağâyân-ı zî-şân-birle müşâverelerinde toprak sürmek tedârîki [36a] ma'kul u münâsib görüldü

Yevmü'l-hâmis 'umûmen Ak-Kermân u Buokk 'askeri ile bi't-tamâme Rum-ili 'askeri vü Ay Timur Beğ nâm nâmdâr gelüb 'askir-i İslâma mülhâk oldular ve Ay Timur Beğ gelüb rikâb-ı hümâyûna yüz sürüb nevâziş u iltifâta mazhar oldu ve ol gün Leh tabûrundan bir nefer Lehli firâren gelüb "Leh 'askeri kemâl-i 'aciz u hayretdedir etrâf-ı erba'adan muhâsara olunmağla karâra tâkatları kalmadı ve illâ durmayub firâr itmek cân-ı habîslerine minnet idi zahireleri dahî az kaldı" deyû haber-i meserret-eser söyledi

Yevmü'l-cum'a otâğ-ı gerdûn-nittâk-ı hüarevânî ve sair hayme vü hargâh 'asâkir-i sâhib-kurânî menzil değıştirüb küffâr-ı bed-kirdâra yakın gelüb tob altına girilüb konuldu ve ceng dahî olmayub ârâm virildi

Yevmü's-sebt seher vaktinde Özi Kazâğı ârâm idüb bir taraftan Leh âtlusı çıkub bu taraftan Sübhân Gâzi Ağâ nâm nâmdârile ceng u muhârebeden sonra Leh âtlusı metrialerine firâr eyledi

Ve yevmü'l-isneyn sabâhu'l-hayrdan ahşama dek tob u tüfengi sâ'ika-vâr küffâr-ı düzah-karâr üzerine yağdırdular

[36b] Yevmü's-selâse yine tob u tüfenk cengi olub yüz kadâr Lehli otluğa çıkdıkların görüb kavm-i Tatâr-ı sabâ-refîâr ömlesin esir u giriftâr itdiler yevmü'l-erba'a Özi Kazâğı metrislerin bitişdirüb sabâhdan ahşama vü ahşamdan sabâha varınca iki taraftan âteş-bâzlık eylediler ki güyâ 'âlem tutuşub yandı

Yevmü'l-hâmis kezâlik hendek hendekte vü metris metrise ulaşub bârut u âteş 'alevleri dünyayı tutub ayyûka peyveste oldu

Yevmü'l-cum'a yine âteş-endâz u şu'be-bâzlıklar gösterüb ceng esnâsında krâl-ı bed-fi'âle gönderdikleri mektûb u elçiler dahî ahz u katl olundu

Yevmü's-sebt yine etrâf-ı erba'adan muhârebe esnâsında bir sâ'il şeklinde kâfir ahz olunub 'asâsı içinde krâl-ı bed-fi'âle dâd-îmdâd deyû gönderdikleri mektûb ahz olunub kemâl-i 'acizleri zâhir u hüveydâ oldu ve mezbûr kâfiri gözleri önünde sulb u siyâset olundu

Yevmü'l-chad tabl-ı âsâyiş urulub ceng u harb olunmadı ve Leh tabûrundan Komsar didiklerü bellü binâm kâfirleri elçi gelüb taleb-i emn u amân eyledi

Yevmü'l-isneyn yüz [37a] mikdârı Lehli bozulub gelüb ve 'akablerinden tekrâr elçiler gelüb "beş yıllık hazîneyi bir yerden virelim ve cümle 'askeri dahî mâl ile tatyb-i bâtır idelim el-amân el-amân sulh olalım" deyû feryâd eyledikde "Vişnovski ve Horozana ve Çinyaviski

nâm beğler gelsin ve cümle ât u âlet-i cengi bize teahhüd idüb ‘uryân kalmağa râzı olursanız amân virelim” deyü cevâb-ı bâ-savâb virildi

Yevmü’s-selâse yürüyüş idelim deyü ‘asker-i İslâma tenbîh olunduktan sonra yine yürüyülmeyüb ol gün dahî menl u ârâm virildi ol hinde bir Lehli firâren gelüb bir kil dâru yigirmi gurûşa satıldığın söyleyüb yevmü’l-erba’a yine ceng olmayub nihâyet toblar ile selâmladılar vakt-i zuhurda iki nefer tercümanları gelüb fermân-ı ‘âli üzere Vişnovaki ve Horazane ve Çinoviski nâm beğler u binâm segler hâkipâye yüz sürmeğe gelseler gerek deyü haber verdiler

Yevmü’l-hâmis tekrâr Leh tabûrundan elçi gelüb sulh olalım mezbûrân beğler gelirler deyü rencide olunmamak için cenâb-ı sâhib-krâniden yasakçı taleb u ricâ itmekle ser-bevvâbân olan Süleymân Ağâ vü Bâli ağâsı olan Ömer Gâzi [37b] Ağâ nâm nâmdâr ta’yın u fermân olunub vardıklarında “*el-hâimu hâif*” mazmûnu üzere sâlifü’z-zikr olan beğler nâmına segler gelmeye cür’et idemeyüb haber aldıkda “vardığımız gibi bizi katli iderler” deyü itirâz itdiler

Ba’dehü yevmü’l-cum’a ‘ale’s-seher Özi Kazâğı metrislere yürüyüb çâşıt-ı sultâniye değim dâd âteşini eflâka hem-ser u a’dâ-yı bed-âyn-i hâke berâber ve çok kâfirin makarrı cehennem u sakar oldu ve nice kâfir esir u giriftâr idüb dört taraftan âtlarını vü bâr u bengâhını yağmâ vü gâret itdiler ve ol gece vakt-i ‘işâda Azbarâş kal’asının metris tarafından olan kulesin ihrâk kasdıyla çüb-ı barhâ vü alef-hâ sürülüb hücum olunduktan küffâr-ı hâkisârın karşısında âteş brağib ihrâk itmekle âteşden yürülmeyüb iki taraftan tob u tüfenk cengi bir mertebe olmuşdur ki tâ sabâha dek çün rûz-ı haşr sanki nücûm u kevâkib yere döküldü

Yevmü’s-sebt yine minvâl u vech-i meşrûn üzere harb u ceng kâim olub ahşamdan sonra metris basmağ için iki bin nefer-i güzide vü müntehâb Leh keferesi hâzır u âmâde [38a]hisârdan çıkub pusuda durdukların Özi Kazâğı haberdâr olmağla bin hamle birbirine hücum u bir mertebe ceng cylemişlerdir ki kâbil-i ta’bir değildir ‘âkıbet Leh keferesi münhezim olub üftân u hizân hisâra firâr itdiler

Yevmü’l-çhad yine cevânib-i erba’asından kal’a-küb toblar ile recm olub yevmü’l-isneyn dahî bu minvâl üzere şeyâtın-i melâ’in recm kıldırı yevmü’s-selâse kal’adan bin oğlan firâren gelüb a’dâ-yı dînin aklıkdan kemâl mertebe ‘acz u hayretlerini ihbâr itmekle Özi hatmânı olan Seksâr nâmdâr dahî gelüb umerâ’-ı ‘ızâm u vükâlâ-yı devlet-i hüsrevânı olan kullar u tabaka-i sipâh ile müşâvere u

mükâlemelerinden sonra cum'a-i Âtiyyede 'ale's-sabâh bin hamle hücum u yürüyüş olmağa karar virildi

Yevmü'l-erba' yine üslûb-ı sâbık üzere ceng u harb ta'yîn olub Turnapol nâm kal'a-i keferede iki kit'a kal'a -küb u kûh-efken be-gâyet kebir u bi-nazîr toblar vardır demekle hazînadâr-başı kullarını hatmân tarafına gönderüb bir kaç Kazâk ile Seyyid Ali Bölükbaşı nâm [38b] berâber u nâmdâr kullarını koşub etbette yarın zikr olunan tobları yetişdirmek gereksiz deyiş irsâl u fermân olundu

Yevmü'l-hâmis 'ale's-scher bir hayli Leh keferesi cümle ölüm eri bir uğurdan Özi Kazâğı'nın metrislerine hücum idüb hayli Kazâğı mecrûh u beş on dâne metris bayrakları götürdüler ve yine ol gün zuhra karfî idi mezbûr Seyyid Ali Bölükbaşı sâlifü'z-zikr tobları yetişdirüb hatmân-ı dilîr dahî gelüb ağâyân u sipâh ile söyleşüb 'ale's-sabâh müttetikân yürüyüş itmeğe karar virdiler

'Ale's-scher ki yevm-i cum'a idi 'asâkir-i deryâ-misâl mevc mevc gelüb yürüyüş intizârıyla etrâf-ı erba'adan hâzır bâş oldular Özi Kazâğı hendek tarafından u şehir taraflarından hücum eylediklerinde kâr-ger olmağa yine ol gün dahî yürüyüş te'hîr olunmak münâsib görüldü

Yevmü's-sebt yine minvâl-ı sâbık üzere muhâsara vü muhârebe esnâsında rikâb-ı hümayûn-ı sâhib-kırâna Azâklı kulları iki nefer dil düşürüb biri Lehli vü biri Boğdanlı idi haberleri su'âl olundukda "Vraz nâm kal'sya krâl-ı bed-fi'âl 'asâkir-i deryâ-misâl ile tabûr-ı menfûr mahsûruna imdâd tarfıyyla [39a] gelmişdir ândan Boroda nâm kal'aya gelecekdir biz Görliiski nâm beğ ya'ni bir kâfir-i seg hizmetinde idik tabûrdan çıkub ba'dehü muhâsara vâki' olmağa vusûle çâre ermeyüb gitmişizdir anlar dahî sizden iki nefer Tatârı dil düşürüb krâl-ı bed-fi'âle getirdiler anlar dahî sizden haber almışlardır ve hem bildiğimiz budur ki bugün krâl-ı bed-fi'âl cümle 'askeriyle Boroda'ya göçüb geldikten sonra size elçi gönderüb musâlaha matlûbudur ve iki nefer Özi Kazâğı düşürmüşler idi mecrûh olmalarıyla cerrâha tımâra virdiler iyi olurlar ise size irsâl ideceklerdir bâkiain bilmeziz" deyiş cevâb virdiler

Krâl-ı bed-fi'âl tarafından bu minvâl üzere haber alınub makâm-ı tereddüde iken yine ol gün ba'de'z-zuhr tabûr-ı menfûrdan bir nefer tob-endâz Kazâk firâren gelüb "zâhire vü zâd u zevâdede aslen 'alâka kalmayub min-ba'd tâkat u kuvvetleri âhar olmuşdur işbu bâzar gloesi feryâd u zâr iden karar-ı firâra tebdîl itmeğe karar virdiler" deyiş cevâb eyledi

Yevmü'l-ehad ki selh-i recebü'l-müreceb idi krâl-ı bed-fi'âl tarafından ahz-ı lisân için [39b] umerâ'-ı nâmdârdan Kaya Beğ u Âdil Beğ u Hân Muhammed Mirzâ nâm dilâverân ta'yîn u fermân buyurub yevmü'l-isneyn ki gurû-i mâh-ı şa'bânü'l-mu'azzam idi muhâsara olunan tabûr-ı menfûrdan iki nefer bellü kâfir sipâhiler firâren gelüb firârları nice olduğundan su'âl olundukda "bu gıce hendek u metrisde olân küffâr-ı bed-girdâr arasında bir şamata peydâh olub hatmân u beğler nâmına büyük seğlerimiz bizi bir iki âdem ile varub istimâ' idin ne şamata iderler bize haber getirün deyü göndermişler idi yakın gelicek fırsat düşürüb firâr itdik küffâr-ı hâkisâr ise bir mertebe zâ'if olmuştur ki her ne kadâr açlığa tahammül iderler ise bir haftadan ziyâdeye tâkatları yokdur bozulmaz ise elinizdeyüz" deyü başlarını şart itdiler

Yevmü's-selâse dahi bir Kazâk firâren gelüb ol dahi böyle haber virüb ol gün 'asr vaktinde mukaddemâ ahz-ı lisân için irsâl olunan umerâ'-ı güzînden haber getiren Ak Seyyid Bahâdr'a sa'âdetli Nûreddîn Sultân hazretlerinin atâbek-i a'zâmı vü düstûr-ı muhafhamı Timûr Ağâ dâme ikbâlühü rast gelüb umerâ'-ı müşârun ileyhî dil ahzına fırsat bulmadılar zîrâ krâl-ı [40a] bed-hiyâl cümle tabûr-ı menfûrun bir yere cem' idüb Biyâle Kameni nâm kal'aya gelmiş vü ândân bu gün Turnapol nâm kal'aya varıruz deyü gitmişler gâfil mübaş deyü cem'-i hümayûn-ı sâhib-kirânîye 'arz u ihbâr eyledi ol gıce cümle 'asker-i İslâm tenbîh olunub hâzır u âmâde sabâhu'l-hayra varınca tevakkuf olundu

'Ale's-sabâh ki yevmü'l-erba'adır müşârun ileyhîm Kaya Beğ vü Âdil Mirzâ vü Hân Muhammed Mirzâ dil düşüremeyüb geldiler "krâl-ı bed-fi'âl tabûr-ı menhûsun nâm u nişânın bulamadık u ra'ıyyeden bir kâfir düğürdük su'âl itdiginizde krâl-ı bed-fi'âli vü bî-nihâye 'asker-i şeyâtîni ben kendi gözümle gördüm bizzât sizi arzulayub geliyor deyü tahkîk eyledi biz dahi bu haber ile 'avdet itdik krâl-ı bed-fi'âl yakın yerde olduğu mukarrerdir" didiklerinde cem'-i umerâ'-ı 'ızâm u küberâ-yı fehâm u erkân-ı devlet u 'asker-i İslâm huzûr-ı sâhib-kirânîye cem' olub vezîr-i Ariato-nazîr-i hâkânî olân Sefer Gâzi Ağâ hazretleri tedbîr u cein'ıyyet deryâsına müstağrak olub şöyle re'y-i sâ'ib gösterdi ki "filhâl Özî Kazâğı hatmânı olân Milneski nâm nâmdâra ahvâli i'lâm ideler kendisi [40b] muntchâb tûfeng-endâz ile bizimle me'ân karşı gide bâkf 'askeri yine metris üzerinde muhâsara olunan tabûra göz açdırmayub oeng ideler ve 'asker-i İslâm'dan dahi bellü beğler u mirzâlardan bir bölük 'asker koyub üzerlerine zubde-i

selâtin-i ceng-âyın olan Murâd Girây Sultân'ı ser-'asker ta'yın buyurular bunlar bunda tabûr-ı menfûru ke'l-evvel muhâsara vü muhârebede olalar hazret-i sahib-kırân-ı zemîn u zamân bizzât 'asâkir-i deryâ-misâl ile krâl-ı bed-fi'âli karşılayub tabûr-ı menhûsun imdâdına yetişmeden mütevekkilen 'alellâh ceng u muhârebeye ikdâm ideler"

Bu tedbîr-i dil-pezîr zamîr-i münîr-i sâhib-kırânıye be-gâye müstahsen gelüb fermân-ı hümâyûn böyle vârid olduktan sonra filhâl Or Muhammed-oğlu mirzâlarından Sırtlan Mirzâ nâm nâmdârı vü Mansûr-oğullarından yine Sırtlan nâm bahâdırı velhâsıl iki nefes Sırtlan Mirzâları hizmetlerinde nökerleri olan arslânlar ile çarhaçı tarzında ilerü gönderüb bizzât krâl 'askerinden dil ahzı için sa'y idesiz deyü irsâl buyurdular

Ve yine ol gün ba'de'z-zuhr [41a] Orak-oğlu mirzâlarından 'Âdil Mirzâ krâl tabûrundan bir yahûdi düşürüb getirdi huzûr-ı hümâyûn-ı hâniye ihzâr idüb haber sorduklarında didi ki "ben krâl 'askerinden idim sekiz bin zencîr-keşân Nemeç: 'askeri vardır bâkisin nefir-i 'âm idüb Kiyiv kal'asından u Litva dahî elli bin 'askeri vardır ilerü gönderüb cümle etrâfdan gelcecek 'askerlerine bir gün va'd itmişlerdir ittifaqla ol gün üzerinize hamle etseler gerekdir ve sizin dahî leşkerinizin kesret u kuvvetini bilüb anlamışlardır tedârikleri ziyâdesiyledir" deyü sözün hatm eyledi

Bu def'a vezîr-i müşârun ileyhın tedbîr-i sâbıkı üzere Özî hatmânına Pürîş Ağâ nâm nâmdârı gönderüb ve muhâsara olunan tabûr üzerine hücum-ı vech u minvâl-i meşrûh üzere 'asker koyub Özî hatmânını me'ân âtlandırub "kandesin krâl-ı bed-fi'âl" deyü cihâd-ı ekbere 'azm u cezm olundu

Birâz mesâfe yer gitmişler idi mukaddemâ irsâl olunan Sırtlan mirzâlarından âdem karşı gelüb "Biyâle [41b] Kamenski nâm kal'a üzerinde krâl tabûruna râst gelüb üç yüz kadar Lehli kâfirini tu'me-i şemşîr eyledik ve otuz nefes kâfiri esîr idüb ve Zalkâvaki nâm bellü kâfir dahî giriftâr eyledik henüz götürüyorlar dâimâ mansûr u muzaffer olasız" deyü şâha du'âlar eyledi

Elhamdulillâhi Te'âlâ 'alâmet-i feth u nusretidir deyü gâzîlerin kulûbu kuvvet bulub giderken fi'l-vâki' vech-i muharrer üzere Sırtlan mirzâlar dahî bu yüz âklıklarıyla çıka geldiler düşen dillerden su'âl olundukda "hâlâ krâl yanında mevcûd otuz bin 'asker vardır nefir-i âm ile gelen çokluk 'askeri dahî irişmedi ancak İlbav'a gelmiştir" deyü cevâb virdiler

Ve ol sâ'at dahî beş nefer bellü mirzaları Orak-oğlu Gül Ahmed Mirzâ ile dile gönderdiler dahî 'asâkir-i deryâ-misâl ile hazret-i sâhib-kırân-ı zamân Turnapol Suyu nâm nehri 'ubûr idüb yevmü's-sebt idi bir mikdâr nüzûl u istirâhat buyurdular ol menzil-i mübârekde mezbûr Gül Ahmed Mirzâ dahî dil getirüb su'âl olundukda Sırtlan Mirzâ getirdiği [42a] dilin cevâbına muvâfakat eyledi

"Krâl 'askeri otuz bin defterü 'askerdir Litva 'askeri dahî yetişmedi krâl-ı bed-fi'âl karın yerde 'ale's-sabâh ki göçseniz kuşlukda erişilür" deyû heber virmeğin 'ale's-seher ki yevmü'l-chad idi hazret-i sâhib-kırân-ı zamân 'asâkir-i İslâm-ı nusret-encâm ile meymene vü meysere saflar u âkıylar bağlayub kalb u cenâh ârâsta vü pıyerâste vü kûş u tabl-ı harbî dünyâ-giriv u velvele bırakub livâ'-ı nusret-ih tivâ-yı Çengiz Hânî vü tuğ-ı pür-fürûğ-ı sâhib-kırânî 'ayyûka peyveste oldu

Ol canâda yine bir cedid-i dil düşürdüler cevâbında "sabâhdan krâl dahî göçdü iki 'asker şimdi ât üzerinde kırân itmeniz mukarrerdir" didi bu def'a ber-vech-i isti'câl krâl-ı bed-fi'âl-ı rû-be-rû istikbâl tarfı ile lâ'in-i hiyâlin uğurum kestirüb kat'-ı tarf itdiler ve cümle Mansûr-oğulları vü Orak-oğulları vü Or Muhammed-oğulları her biri kendülere tâbi' beşer onar bin 'asâkiriyle krâl 'askerinin ardın çevirüb cenge me'mûr oldular hâsıl-ı kelâm rû-be-rû hazret-i [42b] sâhib-kırân'm a'lâmı dikilüb ve etrâf-ı erba'asından umerâ'-ı 'izâmın sancâkları çekülüb melâ'ini ortaysa aldılar

Ol gün bir ceng-i 'azîm peydâ olmuşdur ki devr-i Âdem'den berü bu mertebe bî-mehâba harb u kıtâl vâki' olmamışdır melâ'in-i hâsırne asla vü kat'a amân virülmeyüb göz açdırmayub vakt-i zuhurdan 'asra değin şa'sa'a-i şemşir-i bürrândan sahn-ı şamân-ı hayra vü gerd-i semend-i gâziyândan kubbe-i eflâk tîre olub krâl-ı bed-fi'âlin bin dâne hazîne vü kilâr arabaların ahz u kabz idüb ve yedi bin güzide kâfir 'askerin hâk-i helâke düşürüb bihamdihi subhânehü ve Te'âlâ leşker-i İslâm'dan beş on nefer müslim ancak şehid oldu

Ahşam üzerinde iki leşker ayrışub tabl-ı âsâyiş çalınub mukâbele-i a'dâda konuldu ol gıoe krâl-ı bed-fi'âl neye uğradığım bilüb dünyâ başına teng u târ oldu 'ale's-seber el-amân el-amân deyû feryâd-künân 'atabe-i 'aliyye-i sâhib-kırânıye elçi vü mektûb gönderüb "ne vâr pâdişâhımızdır bu kadâr ceng u kıtâl oldu bizi nâ-bûd u nâ-peydâ itmesün şimdiden sonra günâhımızı bildik

Beyt:

Münkünmüdü ki nîoc tuta şîr ile gazâl

Kâbil midir ki ceng ide bçbr ile şagâl

[43a] mazmûnu üzere hadd u mikdârını bildim benim suçum
hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna karşı geldiğim yeter bana muhaldir ne
dilerse benden alsın tek hemen amân virüb il u vilâyetimi uğurdan
harâb u beyâb itmesinler benim dahî sâye-i devletlerinde geçinecek
hâlim kalsın bir ednâ kullarıym ne vâr benden cizyemi kabûl
buyursunlar” deyû ‘arz-ı hâl eylemiş

Bu cânibden sâhib-kırân-ı zamân amân taleb iden yamânlara
amân virüb “yahşılık kılmağa mu’tâd-ı kadîmdir ne ola ricâsın kabûl
iderim şol şartla ki bir alây ‘uhûd u misâk olunsa gerekdir her âdem ile
kavl u karâr olunmaz benim müdebbir mülküm ve vekfl-i devletim
vezîr-i müşîrim Sefer Gâzi Ağâ’ya ânım dahî vekfl-i devleti olan baş
vezîri ki Koca Kansalar demekle ma’rûf u meşhûrdur bizzât mezbûru
gönderüb gelüb ‘arz u iltimâsını yetiştirüb vezîr-i Aristo-nazîr
müşîrun ileyh olan Sefer Gâzi Ağâ’dan cevâb-ı bâ-savâb ile murâdım
kemâhî alsın” deyû nâme yazub gelen elçisine amân virülüb buyuruldu
ki “yarın Kansalar gelinoc ve söz karârı [43b] bulunca tuğ-ı sâhib-
kırânî ceğe varmayüb lâkin etrâf u cevânibde ecnâs-ı muhtelifeden
‘asker çokdur her birine henüz karâr-dâde olmağın amânı i’lâm
eylemek olmaz etrâf u cevânibinden hücum itdiklerine katlanılsın ne
hâl ise gayret eylesin ‘asâkir-i Tatâr bir yağmacı kavîmdir mâl u
menâlınden u ‘askerinin zevâlınden halâs muhaldir hemân kendisine
amân virelim ve illâ ne kendi vü ne taht u bahtı kalur hemân cân kurtara
görsün” deyû nice kelîmât-ı mürüvvet-âmiz u ahvâl-engiz tebliğ olundu

Ol gece elçi varub krâl-ı bed-fi’âli haberdâr idüb ol dahî
vüzerâsı vü vükelâsını vü cümle hatmânlarını vü beğlerini ya’ni
ochennem seglerini cem’ idüb müşâvere vü mükâleme kılub baş
tedârikin görmede vü sabâh olucak başlarına kıyâmet kopacağını
mülâhazada zâr u nâ-tuvân u engüşt-hayret-i derr-i dehân idüb rûz-ı
rustâ-hfze muntazır oldular

Çün subh-ı sâdik belirüb âftâb-ı kavs burcundan lâmi’ u tâli’-i
hümâyûn-ı şâh-ı ‘âli-cenâb gibi etrâf u eknâfa sâti’ oldu yine etrâf-ı
erba’adan Tatâr-ı sabâ-reftâr kurt koyuna segirdir gibi krâl [44a]
‘askerini yağmaya başladılar eğerçi küs-ı harbi çalınmadı ve ‘âlem-i
ejderhâ-peyker salınmadı bir bir amân sancağı dikilüb ve krâl-ı bed-
fi’âlin kaddi bükülüb baş vezîr nâmında olan califü’z-zikr Kansalar
nâm gebr-i kebîri ‘askerinden çıkub amân el-amân deyû na’râ-künân
vezîr-i sahib-tedbir-i sâhib-kırânî vü müşîr-i âsâf-nazîr-i Kiti-sitânî
ya’ni mikdâm-ı nâ-giriz u cigir-gâh-ı küffârda hün-ritz olan merd-i

meydân vegâ Sefer Gâzi Ağâ cânibine teveccüh eyledi bu cânibden dahî ilerü yasaqçılar gönderüb mezbur Kansalar'ı getirdiler

Kansalar-ı lâ'in ol iklimin bir kâr-dâde vü hurde-bin-tedbr u kelimâtuna kâdir u sulh u salâh işinde mâbir bellü binâm kâfir idi kânûn-ı âyîn üzere baş urub bizden murâd-ı şerfiniz nedür deyü sorub cevâba muntazir oldu

Vezir-i âsâf-nazir olan Sefer Gâzi Ağâ hazretleri dahî cevâb-ı bâ-savâbâ mütesaddî olub "çünkü murâdımızdan su'âl idüb müsâleha matlûbundur evvelâ murâdımız cümle 'asker-i İslâm-ı muzaffer-encâm ki iki kerre yüz binden mütecâviz dilâverlerdir cümlesi murâdlarına nâil olub vilâyetinizden [44b] esir u ganîmet almak ile şöyle ki cümlesi müteselli ola ve sâniyen hazret-i sâhib-kırân-ı zamânâ oñ harçlığı iki kerre yüz bin gurtuş hazîne-yi mâlinden vâsıl ola şöyle ki cümlesi nakd-i sikke-i hasene veyâhud riyâl-i gurtuş ola sâlisen bizden istimdâd iden Özi Kazâğı ki hâlâ cümlesi efendimiz sâhib-kırân-ı zamânın kullarıdır murâdları üzere kırk bin nefer Kazâğı 'ulûfelerin bi-kusur verüb min-ba'd Özi Kazâğma tâbi' olan kıla' u kurâ vü nevâhisine eğri dahî bakmayasız şöyle ki biri şikâyet cyleye naks-ı 'ahd itmiş olursuz cezânız virülür ve bu üç şartı kabûl itdiğinizden sonra kadîmu'l-eyyâmdan âsitân-ı devlet-âşiyân-ı Çengiziyâne vereceğiniz hazîneyi beher sene bi-kusur vâlâ-küsür vakt-i zamânıyla yetiştirüb ba'de'l-yevm-i hilâf-ı 'ahd u misâk vaz' u hareketten ki sakınasız imdî mâdâm ki bu teklifât-ı şâkkeyi kabûl u iltizâm itmeyesiz canımıza amân yokdur ya candân veyâhud mâl u memleketden geçersiz benim bildiğim budur ki hazîne vü mâl teklifi emr-i yestirdir candân 'azt değıl ammâ siz bakub dururken ehl u 'iyâl u memleketinizi Tatâr-ı bâd-refîâr [45a] gâret u yağmâ vü esir u giriftâr idüb meymene vü meysere yakub u yıkub berbâd itdikden şöyle ki bir Tatâra muhâlif gösteresiz cümleye muhâlefettir sulh bozukur ve bir dahî Özi Kazâğı sizin ra'iiyeniz iken hâlâ ânar sipâh u sizler ra'iiyet olub kırk bin defterli Kazâğa 'ulûfesin virdiğinizden gayri ol kırk bin Kazâğın akraba vü havişâvendinden nice kırk bin ra'iiyeniz dahî âlâra tâbi' olub size gâlib olmak mukarrerdir krâl u hatmânlarınız kemâl-i 'uob u gurûr ile mağrûr u her birimiz birer ülkeye hüküm ider tavâ-yif-i mülûk renginde iken re'ayânız şimdi size hâkim u siz mahkûm olmak lâzım gelür bu iki emr-i 'asr u bâr-ı 'azîmi ihtimâl erbâb-ı nâmus u gayretten muhaldır bugün sana mühlet var efendim krâla bu ahvâli telhîm eyle 'ale's-sabâh yine kendin cevâbın getir" deyü Kansalar-ı mel'ûnu geriye döndürüb vezir-i müşârum ileyh Sefer Gâzi Ağâ hazretleri minvâl-i meşrûh üzere Kansalar-ı lâ'ne

serdârlarımız Vişnovaki vü Horazane vü Fiyerli ve sair buna benzer
ülke beğleri vü nâmdârlarımızı dahî amân virüb her ne alırsanız
ânlardan dahî başka alasız” didiler

Bu cânibden dahî ‘atabe-i ‘aliyye-i hüsrevânîye ‘arz
olundukda rızâ-ı hümâyûnları sadr olmağla şurût-ı sâbika-i mufasssala
üzere âl nişanlı vü gök mühtürlü kânûn-ı Çengiz üzere tuğralı menşûr-ı
hâkîmî vü ‘ahidnâme-i hümâyûn yazılıb vü küffâr-ı bed-kirdârın
rehinleri alınub ve ‘asâkir-i İslâma dahî efdâr-ı memâlikde olan emvâl
u chl u ‘ryâlin yağmasma icâzet olub taraf-be-taraf çapullar u koşunlar
gidüb ganîm-i bî-hisâbe müstağrak herkes mâl-i Kârûn’a mâlik
olduğu dillerde dâstân olmuştur ne ta‘bîri mümkün ne tahrîri kâbil
tatvîl-i kelâm itmeyelim

Netice-i kelâm sulh u salâh ahvâli bu minvâl üzere karar-dâde
vü muhkem u esâs ‘ahd u peymân iki taraftan metn u müstahkim
oldukdan sonra sabâh ki yevmü’l-cum’a idi hazret-i sâhib-kırân-ı
zamânın livâ’-ı nusret[47a]-encâm u ‘asâkir-i sûreyyâ-nizâmı oradan
yine savb-ı Azbarâş’a çekilüb ahşama karîb Turnapol Suyu kurbunda
nüzü-ı hümâyûn buyuruldu

Yevmü’s-sebt nehr-i mezbûru ‘ubûr idüb ol gün çapul ‘askeri
ganîm-i bî-şümâr ile gelüb vâsil oldular ve ahşama karîb gelüb
Azbarâş kurbunda nüzü-ı buyuruldu yevmü’l-çad sipâh-ı bî-hadd-birle
Azbarâş’da olan tabûr-ı menfûru muhâsaraya konulan ‘asker-i sâhib-
kırânîye vâsil u lâhik olub kal’a-i Azbarâş’ın kible tarafından otâğ-ı
hümâyûn kuruldu

Yevmü’l-isneyn henüz cenge mübâşeret olunmadan amân el-
amân deyû feryâd-kimân tabûr-ı menfûrun serdâr nâmına olan
murdarları Vişnovaki vü Horazane vü Fiyerli ve sair beğleri vü segleri
“çünkü efendimiz krâla amân virdiniz biz hod iki ay kâmil muhâsara
çeküb leyl u nehâr kâr-zârdan göz açmadık elli bin tüfenk-endâz
‘askerimizden on bin âdem ancak zellî u zebûn kalmıştır kalanımız
cümle nâr-ı cahîme vâsil oldu ne var bize amân idüb makdûrumuz kırk
bin riyâl-i gurûştur az da olursa ma‘zûr olsun” deyû aralarından
Poteski nâm bir nâmdâr beğlerini rehîn virüb ‘özür-hâhlik itdiler mâl u
ganîmet ise firâvân altın u gurûş u gümüş âlâtını tahmîl [47b] idcock
ne araba vü ne ât kaldı ve ne kimse râğbet ider oldu herkes yükünü
almış mâl ile ‘asker mâ-lâ-mâl vü bu ganîmetin vasfını beyân itmek
muhal el-kıssa kırk bin gurûş alub tabûr-ı menfûrun dahî bakiyyetü’s-
süyûf olan seglerine amân ihsân buyuruldu

Bir gün dahî orada oturak idüb yevmü'l-erba'a bir vakt-i hümâyûnda "kandesin memâlik-i Kırm" deyû 'avdet buyurulub cemî'an 'asker-i zafer-meâsir-i İslâma hazret-i sâhib-kırân-ı zamân İslâm Girây Hân edâmallâhu 'ömrühü ile yevmü'l-mizân ve sâir selâtîn-i haşmet-âyin u 'umerâ'-ı nusret-karîn u vüzera-yı saltanat u vükela-yı devlet u ağâyân u mîrân u mirzâdeler kamû vü hem düşmândân âzâdeler merûrîn u mansûrîn-i sâlimîn u gânimîn menzil-be-menzil merhale-be merhale vü kona vü göçe yiye vü içe kâmil otuz iki konakda dâru's-saltanatu'l-'aliyyeleri olan Bağçasarayı'na nüzûl u sa'âdet u iclâl buyuruldu

Bu esnâda olan müjdegâniler u envâ'-ı sūrûr u şâdimâniler u vilâyet halkına bezl olunan sogâ vü ihsân-ı bî-pâyân u sadakât-ı sahib-kırânî vü 'inâyet-i bî-gâyât-ı hüsrevânî şâhân u selâtîn pişîn-i rûy-ı zemînden bir [48a] ferde nasîb olmamışdır ve'l-hâsıl işidilmiş ve görülmüş kıssa değıldir zebân-ı nâtika takrîr u beyânında lâl u hâme-i 'anberîn-i şemâme ile silk-i tahrîre gelmesi muhâl olmağla bu mertebe ile iktifâ vü icmâl kılındı

Hemîşe kevâkib-i mevâkib-i cihândârî vü sevâkib-ı merâtib-i saltanat u bahtiyârî ufk-ı devlet u kamkârî vü nutk-ı übbebet u şehriyârîden rahşân u tâbında ve mülk-i devlet-i pâyende ola

Âmin yâ mu'in bihürmet-i seyyidü'l-mürselîn u çâr-yâr-ı güzîn Rıdvânullâhi Te'âlâ 'aleyhim ecma'in

Beyt:

Hüdâvendâ bed-âteş-sâz nâzân mülk-i 'âlem-râ

Ki 'âlem-râ bed-insân ânçenîn şâyed nekkibê serâ

Giftâr ender silsile-i hazret-i sâhib-kırân ile gâye Çengiz Hân ebbede devletehü

Hazret-i pâdişâh-ı cihân-sitân u İskender-devrân ya'ni sahib-kırân-ı zemîn u zamân İslâm Girây Hân dâme fi hıfz-ı Rabbu'l-Müste'ân eban 'an cedd-i sülâle-i Çengiz Hân'dan hân bin hân u sultân bin sultân olub on sekiz âtâda cedd-i 'âli-nijâdları Çengiz Hân'a olsa gerekdir ceddâd-ı 'âli-nijâdından ve sâir evreng-i Çengiz Hânî'de meaned-nişîn olan selâtîn-i pişîn u akrâba vü havîşâvendi olan mülûk-ı nusret-âyin çokdur [48b] ve lâkin bu mertebe-i mes'ûde kimse nâil u vâsıl olmuş yokdur

Hazret-i sâhib-kırân-ı zamân İslâm Girây Hân ibnü's-Sultân Selâmet Girây Hân ibnü's-Sultân Devlet Girây Hân ahi's-Sultânü's-

şehidü's-sa'îd Sâhib Girây Hân ibnü's-Sultân Mengli Girây Hân
 ibnü's-Sultân Hâcı Girây Hân ibnü's-Sultân Gıyaseddîn ibnü's-Sultân
 Taştamûr Hân ibnü's-Sultân Devlet Berdî Hân ibnü's-Sultânü'ş-şehr
 be-Toktamış Hân ibnü's-Sultânü'ş-şehr be-Cânibeg Hân ibnü's-Sultân
 Özbek Hân ibnü's-Sultân Tuğrul Hân ibnü's-Sultân Tokta Hân ibnü's-
 Sultân Çağatay Hân ibnü's-Sultân Cüci Hân ibnü's-Sultân Tolu Hân
 ibnü's-Sultân Ögedey Hân ibnü's-Sultân Sayın Hân ibn-i Çengiz Hân
 ebâ'-ı 'izâm u ceddâd-ı kirâmından berü devr-i cyyâm u sinîn u şuhûr
 a'vâmla köhne-âsar u lâzîmü't-ta'miri himem-i vâlâ nühmet-şi'ârî
 tedâide vü hudûd-ı memâlik-i mahrûselerini termîm u tahdîde fart-ı
 kuvvet u kemâl-i vüs'atleri olmağla şükran 'alâ-na'mâye-i subhânehü
 ve Te'âlâ bezl-i himmet-i şâhaneleri şeref-sudûr bulub kal'a-i Ferah-
 Kermân ta'mîrine sarf u mebzûl buyuruldu

Allâhu Te'âlâ müteyemmen [49a] cyleye biminneti ve
 keremihî

**Fermân fermûden hazret-i sâhib-kırân be-ta'mîr u termîm
 kal'a-i Ferah-Kermân serhadd-i Bâb-ı İslâmiyân**

Evvelâ kal'a-i Ferah-Kermân ki serhadd-i ebvâb-ı dârü'l-
 İslâm-ı Kırım'dır merhûm u ma'rûfû'l-inuhtâc ile rahmeti Rabbu'l-
 Gafûr Sâhib Girây Hân cennet-mekân hazretlerinin ta'mîr u termîmi
 ile dillerde dâstân olduğı husn-ı hasn u kal'a-i metîn idi mürûr-ı cyyâm
 ile hendek-i 'azîmi olub belki zemîne berâber dîvâr-ı hisârî dahî zîr u
 zeber u hendekinin her yeri ma'ber olmuşdu

Hazret-i pâdişâh-ı İslâm 'asâkir-i süreyyâ-nizâm sa'yi vü
 ihtimâmı ile sene sittîn u elf cemâziye'l-evvelisimin üçüncü günü
 pençenbe günü idi eymen-i evkâtda makarr-ı hilâfetleri olan
 Bağçosarâyı'ndan çıkub seyr u sülûk u sayd u şikâr iderek mâh-ı
 mezbûrun on sekizinci günü kal'a-i mezbûreye nüzûl buyurdular kal'a
 binâsı için lâzım olan mühimmâtı mukaddemâ yüz bin gurûş masraf
 ta'yîn buyurulub sekiz bin batman kireç u yüz bin bâr kereste vü sekiz
 yüz kantar âhenin maktû' u yüz kerre yüz bin [49b] seng-i hâra irsâl u
 ihzâr buyurulmuş idi bu def'a 'umûmen memâlik-i Kırım u Nogây'dan
 şerif u vazî' u kebîr u sagîr bir ferdi mu'âf u müselleme koymayub
 sürüb getirüb tedârik-i 'azîm Çavaş Denizi çinlekle ma'rûf deryâ ile
 Bahr-ı Siyâh'm mâbeyini kâmil yüz bin kulâc arz-ı harf olunub tâlû
 yüz bin kulâc 'arz u 'umkî yigirmi kulâc hendek-i 'azîm u nehr-i
 'amfkî olan dokuz günde tamâm hafîr u tekmil itdiler ve mâh-ı

cemâziye'l-âhirenin guresi ki yevmü'l-erba'a idi hadîs-i şerîf "*Mâ men bedec fî yevmi'l-erba'a-i illâ ve kad temme*" fehevâ-yı münîfi üzere kal'a vü kulelerinin binâsına temel salnub ustalara vü ırgâdlara ücret u üstâdiyye elli bin gurûş dahî virilüb üzerine Pürîş Ağâ nâm kullarını mu'temed u mi'mâr nasb u ta'yân buyuruldu

Kırk gün olunca kal'a vü kuleleri vü bi-nazîr 'imâret u dükkânlar u câmi'-i şerîf u dâru'l-müsâfirîn u nice ma'mûreler binâ olunub serhadd-i mezbûr bir mısır-ı 'azîm u bir kal'a-i metîn olmuştur ki rûy-ı zemînde âna sâni bulunmaz bir sahrâ-yı hazrâda bir hisâr-ı âhenin dîvârıdır ki nice burc u bârûsu [50a] giribân-ı ebre hemser belki menzil-i Hût u Delv'den güzâr eyler hendek-i 'amîkına im'ân-ı nazâr-ı dakîk irişmez ve 'akl-ı gavvâs u vehm-i settâc fehmi-pâyân u derk u nihâyetine yetişmez ve bilcümle bünyân-ı cidârı ka'r-âbde vü külle-i kallesi çeşme-i âftâbda bir kal'a-i zâtü'l-burûcdur ki ne burcuna mecâl-i 'urûc ve ne vârne-i hendekine düşen tâkat-ı hurûca kâdir el-kıssa esâs-ı üstüvârî bend-i Sekenderî ile da'vâ-yı berâberi belki ber-terî itse revâdir

Ve-l-hâsıl mühimmât u levâzımı murâd üzere görölüb hazret-i sâhib-kırân-ı zamân devlet u sa'âdetle 'avdet u memâlik-i mahrûseden Gözlü Hisârı nâm müden-i 'izâmdan bir şehr-i 'azîme teşrîf buyurdular

**'İmâret u müremmet fermûden câmi'-i latîf der-mahmiyye-i
Gözlü vü âb-âverden be-mahrûse-i mezbûre vü
belde-i tayyibe-i mansûre hamîyyet 'ani'l-beliyye**

Ve mahrûse-i mezbûreden cedd-i 'alâları olan merhûm Devlet Girây Hân'ın câmi'-i şerîfini ta'mîr u binâ buyurmuşlardır ki vasâfân-ı dehr vasfında hayrân olur ve şehr-i mezbûrede câ-be-câ çeşme-i âb-ı [50b] hayât u mânend-i Firât âkîdub kat'an mecrâsı mutasavver olmayan 'ayn-ı hayrât icrâ vü bilcümle ol şehr-i tayyibeyi dahî ihyâ buyurdular

**Emlahu'ş-şu'arâ'-i'l'asr Cevrî Çelebi mî-güyed der-hakk
çeşme-i Gözlü**

*Hân-ı cem-kevkebe İslâm Girây
Ki o der-i Gâzî-i Haydar-Gazavât
Gözleve 'ayn-ı inâyetle bakub
Yâpdı bu 'aynı o sâhib-i hasenât*

Dil-küşâ çeşme-i sâfi ki olur
Âbma teşne 'uyûn-ı cennât
Didi târih-i binâsın Cevri
Cân-fezâ çeşme zehî 'ayn-ı hayât
1061

Aristo-tedbir Sefer Gâzî Ağâ binâ buyurdıkları cisre târih

Şah-ı zafer-penâh hazretlerinin vezîr-i Aristo-nazîri olân Sefer Gâzî Ağâ ya'ni merd-i meydân-ı vegâ dahî bir cisre-i 'azîm u mu'ber-i latîf binâ eylediler ki cemî'-i memâlikde misl u 'adîldir ve târih için bu hakîrin yazdığı kî't'a budur

li-müellife:

Sefer Gâzî Ağâ düstûr-ı a'zam
Binâ'itdi bu cisri ol sühanver
Görüb tahsînle didi Senâ'î
Âna târihu'l-hak-ı hûb mu'ber

Ve ba'de zâlik Bağçesarâyı'nda olân ve etrâf u eknâfda taraf-ı bâhirü's-şereflerinden sudûr [53a] iden hayrât u hasenât u âsâr-ı ma'mûrelerinin her birini beyân u takrîr kâbil-i tahrîr olmadığından tatvîl-i kelâm olunmadı lede'l-ahâli meşhûr u ma'rûf u müstağnî 'ani'l-beyândır

Çünkü hazret-i sâhib-kırân-ı zamân etrâf-ı memâlik-i ma'mûr u âbâdân idüb taht-ı 'âli-baht-ı hüsrevânî vü 'ıyş u nûş u kâmrânî üzere karar eyledi Moskov krâlından iki yıllık hazîne bir yerden gelüb ve Leh krâlının dahî hazîne vü cizyesi kavî u karârdan evvel ziyâdesiyle gelüb vâsıl oldu ve rehînlerin dahî tahlîs itdiler ve Boğdan u Eflâk u Erdel hazîneleri geldi va Çerâkise vü Dağistan tarafından mâh-rû gulâmlar ve gül yüzlü kenizegler bi-nihâye vü etrâf-ı memâlikden Nemçe vü İşvât u serhadd-i zulemâtdan elçiler u hazîneler 'ale't-tevâlî gelmede bu esnâda vezîr-i Aristo-nazîr müşâruni ileyh Sefer Gâzî Ağâ hazretlerinin re'y u tedbîri mukaddemâ ehl-i İslâm iken yüz seneden mütecâviz ehl-i harb elinde olân Ejderhân u Gâzân memâlikinin feth u teşhîri savbma ma'tûf [51b] olub 'asâkir-i İslâma sefer deyû münâdiler nidâ itdirilüb yine techîz-i cüyûş-ı deryâ-hurûşa mübâşeret buyuruldu

**Güftâr-ender ‘azîmet-i hazret-i Kalgây-ı Kırım Girây Sultân
be-vilâyet-i küfr-âbâd-ı Boğdân ve hezîmet-şuden
Opul Voyvoda**

Sene sittîn u elf mâh-ı şa‘bânu’l-mu‘azzamın gurresi bir vakt-i mes‘ûdde ‘asâkir-i zafer-meâsir-i İslâm’ın kurra-i bâsire-i devlet u gurra-i nâsiye-i sa‘âdetlü vü şekketlü vü ‘âtifetlü Kalgây-ı ‘âli-şân me‘âli-nişân Kırım Girây Sultân hazretleri serdâr u sipeh-sâlâr olub Moskov diyârına gazâ niyyetiyle teveccüh u ‘azîmet buyurdular on sekiz konak yer gidüb Koy Suyu nâm nehr-i ma‘rûfe varmış iken yollarda olân nebâtât huşk-sâl olmağla yangın olub hayvanâta gıda bulunmamağla bi’l-gurûr ‘avdet iktizâ itdikde mukaddemâ Leh seferinden gelür iken Boğdân vilâyeti içinde kendi yollarında gelen ‘asker-i İslâma Boğdân keferesi voyvodalarının ma‘rifeti ile yolların kat’ itmekle nakz-ı sulh eylemiş olub nice kutelânın dem u diyetleri taleb olunmak ve voyvoda-ı Boğdân [52a] olân Opul nâm la‘în u bî-dînden ahz-ı intikâm iktizâ itmeğın hâzır u âmâde ‘asâkir-i İslâm ile oradan doğru mesâfe-i bâ‘ideyi kat’ iderek mezbûr Opul kâfiri dâru’l-hükûmeti olân Yaş nâm şehr-i ‘azîmede ‘ale’l-gafle muhâsara itdiler ve diyâr-ı küfr âbâdını tahrib u gâret u hisâret idüb la‘în -i mezbûrdan yüz yigirmi bin riyâli gurûş cerîmesin alub yine cürnünü afv u kendüyi âzâd buyurdular

Beyt:

*Eğer çevb-i hâkim ne bâ-şed ze pi
Kend-sufle-i mest der-Ka‘be ki*

El-kıssa sa‘âdetlü vü devletlü sultân-ı mûmâ ileyh hazretleri ganîmet-i bî-şumâr ile vü ‘asâkir-i İslâm-ı süreyyâ-nizâm dahî mâl-ı bî-hisâb ile mâ-lâ-mâl olub sâlimîn u gânimîn ‘avdet buyurub şehr-i şevvâl-i mükerrerde memâlik-i mahrûselerine dâhil u hazret-i sâhib-kırân-ı zamâna eymen-sâ‘atde vâsıl oldular

Hemîşe Hakk Te‘âlâ uğur-ı hümâyûnların küşâde eyleyüb âsîb-i dehrden masûn u mahfûz eyleye

Âmîn bihakkı seydidü’l-murselîn u çâr-yâr-ı güzîn

Kad temme’l-ferâğ min kitâbet hâzihi’t-tevârih fi 13 min Şa‘bân sene 1061.

فریمل حاجی محمد ثنائی

اوچنجهی اسلام کرای خان تاریخی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد و ثنای بی غایه اول واجب الوجود فایض البیوه که آب حمام خون آشام سلاطین دین متین ایله نابرّه بغضا و کین اعدای بدآیینی اطفا و تسکین ایدوب شعایر شرایع رسول مبین و سنن^۲ سنن سید المرسلین^۳ قرار و نمکین و بزمنه دن روی زمینی خالی قلندی و درر درود بلا نهایه اول صاحب قران اقلیم جزو دک روضه مطهر و مرقد منورینه اولسونکه إنا بنی السیف غوا سنجه نیغ بیدریغ غزا و جهاد ایله دار الملك دیار کفر و فسادی فتح و اساس سرای آتام و ارجاسی هدم ایدوب اعلام ظفر انجام اسلامی ذروه اعلاى سطح سماده نصب ایلدی و رضوان و غفران جناب حضرت رحمان هر لحظه و هر آن آل و اصحابی اوزرینه اولسونکه اُنْزِلَآءُ عَلَی الْکُفَّارِ رُحْمًا یَبْتَلُهُمْ تَعْرِيفٌ عَلَوْ شَانُ و^۴ توصیف سمو^۵ مکافلریدر

بو فقیر فرزمايه و حقیر ضعیف الدرایی یعنی بنده دیرینه الحاج محمد کمنه سابقا منشی دیوان خاقانی و ابا عن جد بنده افکنده آستان جنبیزخانی اولوب بر مدت زاویه عزتده فراردن | مکره اول آستان هما آشیانک همت و شفاعتلیله^{۲۱} یوز آلی اقبجه قضا ایله بهره مند اولدوغی ائنا ده حضرت شهنشاه مالک رقاب سپهر قدر و خورشید رکاب یکانه خاندان خانی فرزانه دودمان ایلخانی موید

بالنصر العزيز كزیده آل جنکیز حسن تدبیری دشمن دینه قسته انکیز و بیغ
 و تیری جگرگاه کفارہ خونریز معرکہ أسجاده مقدم ناکریز اولان سلطان ابن
 سلطان اسلام کرای خان ابن سلامت کرای خان ابن دولت کرای خان لا زالت
 سماء دولته بکواکب العظمة و الجلال مزینة و آثار اہتہ علی صفحات الکائنات
 مبینة بالدولة والکمال نظر مرحمت کستر لیلہ بو عبد خاکستری پسر اسزاحتہ
 درشورب زمان فراغتمده اول صاحب قران زمانک ابتداء جلوس دول
 مانوسلرمدن هر ماه و سال ماہتاب دولت و اجلال لری ناعد و کمال اوزره
 اولوب بالجمله درج جهان جلالک جوهر فردی و برج آسمان سعادتک اختر
 سمدی اولدقلری کون کبی روشن و نام شریفلری ایله صحیفہ شہنامہ چنکیز بن مضمون
 اولمق بابندہ وزیر اوسطو نظیر آصف سریر صائب التدییر مشیر شہر افکن ممالک
 کشا و کشور کیرلری اولان | سفر غازی اغا دام بالمجد و الملا حضرتلردن 2v
 بو حقیر پر تقصیرہ خطاباً اشارت با بشارتلری صادر و وارد اولمغین هر چند
 بو حقیر مستمندک ضمیم قوتی هر جهندن کمال قوتندہ و قلت قدرتی وجومله
 نہایت و کثرتندہ اولوب اطوار ناهنجار روزگار کج رفتارک اوبت^ب و آزاری
 درون جان و مغز استخوانہ کار ایدوب نہ تقریرہ اصطبار و نہ تحریرہ اقتدار
 قالمشیدی اما قلب مرده و قالب افسردہ یه اول جناب جبریل دم و حضرت
 خضر قدمک فرمان عالی شانندن روح تازه و روح بی اندازه حاصل و اصل
 اولوب طوطی زبان قفس تنک دهانده برک خزان کبی پر مرده اولمشیکن مرده
 نسیم الطاف عمیمہ لردن غنچه نورسیدہ صفت مفتوح و خندان اولوب بلبل
 شوریدہ مثال فی الحال آغاز داستان ایلدی

امتثالاً لامرہ العالی اول امرہ اشتغال اولندقدہ بو جریدہ جدیدہ و بو فریدہ
 مفیدہ برآی نیسر حفظ و تقریر مرقوم رقم کلک تحریر اولدقدہ نہ مطول مثل
 و نہ بمل عمل اولوب تطویل و اطنابدن اجتناب اولندیکه سخندہ ایجاز مقولہ
 اعجازددر خیر الکلام ما قل و دلل امید افر عید اولددرکه مستحسن
 طباع | و مقبول اسماع اولا 3r

بِعَقِّ الْمَلِكِ الْأَعْلَى إِنَّا الْآنَ أَذْكَرُ الْمَقْصُودِ بِالنَّبِيِّ الْمُحَمَّدِ الْمَحْمُودِ اللَّهُمَّ
صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَاجْعَلْهُ هَادِيًا لَنَا يَكْمَلُهُ وَجَمَالُهُ

واصل شدن حضرت صاحبقران بمحرومه کفه

و جلوس کردن تخت چنکیزی در باغچهسرای المعینیه

حیث عن البیة

سنه اربع و خمسين و الف ماه جمادی الاولی سنک غره سنده آفتاب عالمتاب
دولت قاهره و ماه جهان افروز سلطنت باهره لری ولایت قریمک محرومه منصوره سی
ارلان عمیة کفه اوزرنده مطلع فر و دولت شهنشاهی و مشرق فتح و نصرت
نامتناهی دن طالع و لامع اولوب رایات ظفر آیات خسروانی دار السلطنة العلیه
باغچهسرای بهشت آرای صوبنه کشیده قلوب اوچنجی کونی عاگر تاتلو مبارفتاره
امراء شیردن قوتلو شاه میرزا نام بر دلیر جهانگیری سرعسکر و سردارلق خلعتبله
سرافراز ایدوب ولایت مسقو اوزرینه آقین فرمان اولندقدن صکره بشنجی کونی
دولت و اقبال و سعادت و اجلالله تخت عالی بخت چنکیزخانی اوزره جلوس
همایونلری واقع اولوب اطراف شمالکه صیت و صدای قهرمانیلری ابرشمکه روی
احباب سرور | نام ایله روشن و تابناک و اندام اعدای لثام خوف و خشیتندن 37
لرزه ناک اولمشدر

حقا که اول کون روز عید سمید ایدی و جمعیت کبار و صفار ایله چون روز
عشر محل وعد و عید ایدی کافه عباد خلوص اعتیاد اول کون تجدید بیعت
ایدوب امراء عظام نوازش و احترام و عامه انام اول کون نائل مرام اولمشدر

تمیین کردن حضرت صاحبقران مسند قالقاي

بحضرت قریم کرای سلطان دام علوه القان

رقم زده رقم زد چوپر منغه عدل و داد
که بر حرفش انگشت نتوان نهاد

بحمد الله تعالی آیام سلطنت همایونلری و هنگام خلافت عدالت مقرونلردن
بساط معدلت بیط زمینه مبسوط و مهام عامه انام بواسطه مرحمت مضبوط
اولمشدر بالجمله مالک قریم و چراکه و نفای عدل و ضعیله آسوده حال
اولوب زمان دولترلنده اهل ایمان شوکت حیدری و قوت غنغفری بولمشلردر

بیت

عدلیه جهانگیر و عطا ایله جهان بخش
نیشه روان کبر و امن ایله روان بخش

ینه اولک روز فرورده آیین چنکیزخانی اوزره برادر جان برابرلری اولان قره
باسره سلطنت وغره ناصیه سمادت قطب فلک بختیاری مرکز دائره جهانداری
4۲ | طراز کسوت سلطنت و فرمانروائی نکیین خانم عظمت و کسور کشائی ملاذ البرابا مهاد
کافه رعایا ناصر الاسلام عون المسلمین ظهیر الملک و المله و الدین قریم کرای
سلطان غالبشان معالی نشان ابن سلامت کرای خان ابن دولت کرای خان دام فی
حفظ ربنا المستعان حضرتلرینی قالقاي مسندینه تمیین بیورب خلعت فاخره شاهانه
و مسند بادپای خسروانه ایله دار النصر سلطنتلری اولان آفجد سراینه کمال
تعظیم و اکرام و فرط توقیر و احترام ایله یوللانوب مسافه قریبه اولمغله ایکنجی
کونی دولتله جانشین مسند سلطانی و چاربالش نشین اورنک فرمانرانی اولدیلر
بمده چراکه سفردن برادرزاده لری اولان شاهزاده جوان بخت در یکتای
سدف سلطنت میدان شجاعتک سام سواری و روز هیجاده زمانک رستم و اسفندیاری
غمازی کرای سلطان ابن مبارک کرای سلطان ابن سلامت کرای خان حضرتلری
سرور تام و حبور ما لا کلاه ایله طوب یتشوب شرف دامنبوس اجلاللریله
4۷ | مستعد اولدقلرنده مراسم جلیله چنکیزخانی اوزره نورالدینک | مسندی شهزاده
منار الیهه ارزانی بیوریلوب خلعت بهجت افزای و اسب بادیه یمای برله التفات

و نوازشر قیلنوب دار العادتلری اولان خاصی سراینده سر بر سلطنتده حشمت
 نشین و نورالتینک مسندهده شوکت. مکین اولدیلر
 و سایر ارکان دولت و وکلای سلطنت هر بری برلو برلرنده قرار و هر منصب
 و خدمته بر نامدار نامزد اولوب اولکه سزاوار عرض دولت و سلطنتدر کما
 می رعایت و تکمیل اولنوب قدیم الایامدن آیین چنکیزی اوزره دوت قراچی
 تعبیر اولنور ارکان اربعه که هر بری بر لوای اماراتی متصرف امراء کرامدرلر
 اولا میر لواء شیرین و نایب میر لواء مانکفت و ثالثا میر لواء سجویت و رابعا
 میر لواء آرغین بولار* جمله بر وجه اوجاقلیق امارتدر اولوب عزل و نصبدن
 مبرا هر سلسله نیکباری قید حیات ایله ضبط ایده کلمش بکلر اولمغله هر بری
 اول کون خلعتدر کیوب و قانون اوزره آتارین تارتوب برلو برنده ابقا اولنشلردر
 و بولاردن ماعدا اوجاقلیق امارات بی نهایت اولمغین هر بری | رسم قدیم
 اوزره ابقا و بعضی سرحدلره برار و کارگذار و نامدار بکلر ارسال اولنوب اعطی
 الْقُوْس بِأَرْبَعِهَا مَقْتَضَى وَأَوْفُوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا مَضْمُونِ اجرا اولدوغی
 تفصیله محتاج اولمیوب تطویل و اطنابدن اجتناب و بو مرتبه ایله : کتفا اولندی

عزیمت کردن حضرت صاحبقران بسفر ظفر پناه به تیت تالان ولایت چراکه

خلاصه کلام حضرت پادشاه ظفر پناه فلک قدر انجم سیاه تخت عالی بختلرنده
 شادکام اولوب بر وفق مرام عیش و نوش کامرانیده محصل الآمال و الامالی
 اولوب اولکه مراسم جلیله سلطنت و فرمان رانیدر کما ینبغی اجرا و امور
 مملکت و احکام شرعیه به کما هو حقّه تکمیل و استقامده ایکن سراغاز داستان
 دلستان اولان سریده دن اخبار ساره نصرت و فتح کلوب یتشوب اهالی مملکت فریم
 خیل زمان ایدیکه غنیمت یوزین کورمیوب ابتداء دولتلرنده اغور همایونلری
 کشاده اولدوغی نمایان اولمغین خلق عالم شادمان و روی عسکری خندان اولدی

حقا که بر مرتبه مسو اسیری چقمشدر حس غنایمن | فرضا عشری
آلدوغی تقدیرجه ییک رأس اسیر خمن نامنه آلتوب اکثری خلقه احسان
اولندی و بالجمله عاگر نصرت مائز تاناار مبارفتار سالمین و غنمین کلوب
بو قدر فتوحات جلیله و یوز آقلقلری اولوب مقابله و مقاتله اعداء دین یوزنده
بر فردک رغای دخی کورتمشدر

الحمد لله تعالى ابتداء جلوس همایونلری ائناسنده خلق اوزرندن مطالبی
دفع و مشاهیر روزکاردن بر ظالمی رفع ایله خلق عالمی سرور بیوردقلرینک
نمره سیدر که نیجه مدت عاگر تاناارک قلیجلیری کسه دن قالمشکین ابتداء
غزالرنده همت هماهتالری ایله قلیجلیری ککین و اغور همایونلری کشاده اولوب
روز بروز ماه بماه سال بسال ترقی و کمال اوزره آثار جلادت و هر طرفدن
دخی فتح و نصرت هویدا اولدی

بو ائناده هنگام شتا ابریشوب چرا که دیارینه سفر همایونلری اقتضا ایشکله
سنه مزبورده کانون اولانک ابتدا کونی سعادت و اجلال و دولت و اقبال ایله
بالذات سعادتلو خان عالیشان اسکندر نشان حضرتلری ربابت فتح آیات خسروانیلرین
63 صوب چراکس و کوهستانه کشیده قیلوب دار | السلطنة الملیه لردن توجه و
عزیمتلیرینک یدبعی کونی شدت شتا و حدت سرما اولمغین یوللرده اولان انهار
منجمد اولوب بر مرتبه اینلری آسان کلمشدر که قابل تعبیر و ممکن تحریر
ذکدر قلمه کرش ایله نمان مایینی بحر سیاهک اون طقوز میل بغازی اولوب
سایر زمانده بی نه پایه سفینه لر اولتوب عاگر اسلام یکریمی کونه دک عبوز و سرور
ایده مزلردی بأمر الله تعالی اغور همایون صاحبقرانی ده اول دریای عمیق
مانند سنک عمیق افسرده و سخت اولوب کویا که بحر اوزره آهن یولاددن
بر جسر عظیم اوزرندن سرور ایتدیلر حاصل کلام بر آیلق مسافه ی بر هتته ده
خلع [آیدوب] سد راه اولان انهار عظام و بحر بی کران یخ بسته اولمغله
جون بر بیابان اطراف و اکثافی کشاده اولمغین مال | او | منال و اطفال و عیال
تراکه بر ضلال طبیل و رجال توانا مجال اولوب بیحد جواری چون حواری
لا یهدد و بی قیاس ولدان همچون غلمان آلتوب اون ایکی کون ایچنده غنایم
ناقابندن بی نه پایه دختر یا لیزه اختلر و ماهر غلمان و خوب رویان

آستان دولت آشیان سلاطین آل عثمانه هداها و پیشکش | ایچون جمع و تحصیل 6۷
اورنوب باغچهسرای بهت آرایه رسول بولدی

و امراء چیرا که دن حاکمچو موق نام بر نامدارینک آستان چنکیزیانه
نوعاً مخالفت و باز کشتی سبق ایتمکله نیجه دفعه قصد انتقام ایدنلر فرصت
بولماشلردی اول ائناده آتش قهر قهرمانیلردن سوزان اولوب روز حیاتی شام
و مدت عمری تمام اولدی بعده سائر امراء چیرا که یه خوف و خشیت
مستولی اولمشدر که تا زمان استیلای تیمور خاییدن بری کیمنه یه سر فرو
ایتمین چیرا که سگلی و دامان گوه البرزی نمحن ایدن طوایف و ملل
مختلفه نك جیماً بکاری تا باب الحديد که در قیو دیمکه معروف دویند مشهور
و بحر سیاهله بحر قزقمک بیننده سد عظیمدر بالکلیه طاغستان خلقی قبضه
تسخیره کیروب عتبه علیّه دولتدار خاقانی یه یاش اوروب عرض عبودیت و
اطاعت ایدوب و هر بری حسب المقدور پیشکشر چکوب بی حد و بی قیاس
ابکار و عرایس عرض ایتدیلر

• بالجمله کینه کوشمال و کینه استماللر و بریلوب اول قیش دیار چیرا که ده

قتلانونوب اول بهار خجسته | آثارده عودت و بی حد و بی شمار جواری بری 7۲
منظر و ماه مشتری اسپرلر ایله سالم و غانم دار السلطنة السیهلری اولان
باغچهسرایه نزول بیوردیلر

بیت

سیاه خسرو صاحبقران بنده نواز
بهر کجا که رود با نمیت آید باز

بو دفعه حضرت پادشاه دشمن سوز و بندمنواز آبا و اجداد عظاملری
زمانندن پادشاه ربع مسکون قاهر الملوك قهرمان القرون سلطان العرب و المعجم
و الروم اولان سلاطین زمان و خلفای آل عثمانک آستان سعادتلرینه عرض
خلوس و متابعت اوزره اولیکلمکین زمان دولتلرنده ولی التملری حضرت
پادشاه جم جاه فلک دستگاه سعادت پناه

بیت

ظل یزدان داور دوران ابراهیم خان
خسرو ایران و توران مالک ملک جهان

خَلد الله تعالى ملكه و دولته الى انتهاء الدوران حضرتلرينك ركاب همايون
 سمادت مقررلرينه هذا با ايچون كزیده و منتخب جواری چون حواری و دختر
 نيك اختزان و ولدان شكل غلماندن يوز آلى رأس نفر اسير حورا نظير احضار ايدوب
 بالفعل خزانه عامره لرینك متاحدارى اولان سبحان غازی اغا نام قوللریله ارسال
 بیوردیلر

ارسال کردن | حضرت صاحبقران هدایای لا یمت
 بیادشاه روم خلد الله سلطنته

7v

سمادتلر بادشاه روی زمین حضرتلری دخی انواع نوازش و احترام ایله
 حسن قبوله وصول بولوب درگاه عالی قیوجی باشیلردن بر. مقرب قوللرینی قرادن
 نامه همایونله بر قبضه مرصع شمشیر عدو تدمیر صاحبقرانی و ایکی ثوب ستور
 قایل خلعت مورث البهجة خسروانی و سایر هدایای بیکران و احسان بی پایان
 ایله ارسال بیورب شرف وصوله قرین اولدقلرنده انلاره اولان عطیه و احسانک
 توصیفی مستغنی عن البیاندر

مصراع

شهرلك لفظك بهانه كرك

بۇ ائفاده غریب و عجیب واقماندن حکمت خدای متعال مقدما مسقو دیارینه
 ارسال بیوریلان سریتده امراء دیار قریمله قیو قوللری تمسیر اولتور سپاه طایفه [سی]
 میاننده نوعاً اختلاف واقع اولتمله اثناء نزاعده خطا ایله شاه قولی نام بر بلکو
 قوللری قتل بولتمشیدی^۱ اول سبیدن طایفه سپاه ایله امرا میانده شکر آب
 اولوب هرکس جیلتمده مرکز اولان کینه بی اظهار ایدمه مزایدی خفیه سلسله
 ۸۲ فتنه بی بعضی اشخاص | قلیل الادراک تحریکه باعث اولوب الحاله هذه سبب
 نظام عالم اولان آصف صف آرای و نظام الملك ممدت پیرای وزیر ارسطو
 نظیر خاقانی سفر غازی اغا حضرتلرینی غمز و بهتانله مهجور نظر خسروانی
 ایلدیلر انلار دخی قضایه رضا دیوب بی الحقیقه قلب صاف موشکافلری ینه

عَبَّة عَلَيْهِ سَاحِبِقِرَانِ زَمَانٍ وَ زَمِينِدَه وَ كِنْدُولِرِي وَ اَرَوْبِ زِيْرِ لَوَاهِ شِيرِينِدَه
بِيَجِهِ اَيَّامِ كَوْشَهٗ عَزَلْتَدَه مَقَامِ اَيْتَدِيَلِرِ

تَبِيْجَهٗ اَنَامِ صَدَقِ وَ اِخْلَاصِ وَ تَوَكَّلَلِرِي دَفْعَاتِلَه مَشَاهِدَه اَوْلَتُوْبِ عَاقِبَهٗ الْاَمْرِ
حَدِيْثِ شَرِيْفِ مَنْ حَفَرَ يَتْرَا لِاَخِيْهِ وَ قَعَّ اِيْهِ مُنْكَبًا مَضْمُوْنِ مَنِيْنِيْ كَسُوْرَلَه
كِرْكَدِرِ وَ بُوْكَلاَمِ حِكْمَتِ نِظَامِيْ مَوْلَانَا فُضُوْلِيْ بِنَدَادِيْ كُوْبَا كِهْ شَانِ شَرِيْفَلِرِنْدَهٗ
سُوَيْلَمَلِرِ

بیت

سَمَاعَتِ اَزَلِ تَابِلِ زَوَالِ اَوْلَازِ
كَشْرِ اَوْسْتَهٗ مَهْ دَرْسَهٗ بَايَالِ اَوْلَازِ

بُوْ اَتْنَادَهٗ ذَخِيْ هَرِ نِهْ قَدْرِ قُوْتِ وَ مِرْدَانِكِيْ ظَهْوَرِهٗ نَهْوَرَهٗ يَنَهٗ طَرَفِ
نَاشِرِ الشَّرْفَلِرِنْدَنِ جَلُوْهٗ اَيْدِرْدِيْ

اَوَّلَا هِنْكَامِ شَتَا وَ شَدَّتْ سِرْمَادَهٗ اَمْرَاهِ تَاثَارِ مَبَا رِقْتَارِ اَيْلَهٗ عَسَاكِرِ ظَفْرِ مَآثِرِ
اِسْلَامِ مَسْقُوْ وَ لَآيْتَنَهٗ سَفَرِ اِقْتِضَاسِنْدَهٗ عَسْكَرِ اِسْلَامَهٗ سِرْعَسْكَرِ | وَ سِرْدَارِ دُوْدَمَانِ 87
عَنْدِ الْاِرْكَانِ چَنَكِيْزِ بَانْدَنِ بِرِ سُلْطَانِ عَالِيْتَانِ مَعَالِيْ نِشَانِ اَوْلَمَازِيْسَهٗ اَمْرَاهِ عِظَامِ
بِرِ بَرِيْنَهٗ تَسْلِيْمِ اَمُوْرِ اَيْدُوْبِ عَسْكَرِ اِسْلَامِكِ سَبِيْطِ وَ رِبْطِيْ وَ سِرْدَارِ [د]
سِرْلَشْكِرْلِكِ طَرِيْقَتِيْ كَمَا هِيَ اِجْرَايَهٗ كَسَهٗ قَدْرَتِ وَ قُوْتِ بُوْلَهْمَزِ لَا بَدِ بِيْزَهٗ بِرِ
سُلْطَانِ ذِيْ شَانِ كِرْكِ دِيُوْ مَشِيْرِ مَشَارِ اَيْلَهٗ حَضْرَتَلِرِي اَيْلَهٗ مِرْدِ مَبْدَانِ وَ غَا
طُوْغَمَاسِكِكِ بَهْرِ حَالِ مَشَاوَرَهٗ وَ تَدْبِيْرَلِرِي مَوْجَهٗ وَ مَوْافِقِ دُوْشُوْبِ بُوْ طَرَفْدَنِ
ذَخِيْ حَضْرَتِ سَاحِبِقِرَانِ زَمِيْنِ وَ زَمَانِ اِسْلَامِ كِرَايِ خَانِ دَامِ فِيْ حِفْظِ الْمَسْتِمَانِ
حَضْرَتَلِرِي عَسَاكِرِ نَصْرَتِ مَآثِرَلِرِيْنَهٗ بَرَادِرْزَادَهٗ لِرِي شَاهَزَادَهٗ مَوْمِيْ اَيْلَهٗ نُوْرَالْقَدِيْنِ
سُلْطَانِ يَعْْنِيْ شَجِيْعِ دُوْرَانِ وَ رَسْمِ زَمَانِ حَضْرَتِ غَازِيْكَرَايِ سُلْطَانِيْ سِرْدَارِ وَ
سِرْعَسْكَرْلِكِ خَلْعَتِيْلَهٗ سِرْاَفْرَازِ بِيُوْرْدِيَلِرِ

بُوْ غَزَاوْ اَكْبَرِيْ وَ قَوْعِيْ اَوْزَرَهٗ تَفْصِيْلِ بَاعْثِ تَطْوِيْلِ اَوْلُوْرِ خِلَاصَهٗ كَلَامِ
شَهَزَادَهٗ جُوْانِ بَخْتِ كَمَالِ شَدَّتْ شَتَادَهٗ عَسَاكِرِيْ شِمَارِ اَيْلَهٗ مَسْقُوْ وَ لَآيْتَنَهٗ كِهٖ بِرِ
دُوْرِ وَ دِرَازِ چَلِ وَ بِيَابَانِ سَحْرَاهِ هِيْمَاتِ دِيْدِ ظُرِيْ سَحْرَايِ فِيْ پِيَاْنِيْ قَطْعِ اَيْتَمَكَلَهٗ
اِبْرِيْلُوْرِ مَسَافَعَهٗ بَمِيْدَهٗ اَوْلُوْبِ اِلِيْ يَوْمِنَا هَذَا اَيَّامِ شَتَادَهٗ بِرِ عَسْكَرِ اَوْلِ دِيَاْرَهٗ
سَفَرِ اَيْمَكِ وَاقِعِ اَوْلَنَامَشِيْدِيْ اَغُوْرِ هَمَايُوْنِ سَاحِبِقِرَانِيْ دَهٗ يُوْلَلَرْدَهٗ اَوْلَانِ اَهْمَا.

9۶ عظام | یخ بسته اولوب سهولتله مرحله مرحله فرق آلی کون ایچنده مسقو قرالی اولان بد فعالک بلاد کفرآبادینی ییتوب یاقوب و نیجه قلاع محکم بنیادینی برابر تراب و خراب بیاب و اطراف و اکتافی نهب و غارت و بر مرتبه خسارت ایلدیلر که بر تاربخنده بویله ال و آباق طومنز زمانده مسقو کفره سی بو دستبردی کورمش دکئلردر و الی آلان بو دکلو یوزآقلترلی و فتوحات جلیله و غنایم بی شماری نه که ایشدوب و نه مشاهده ایلمشدر

بمحمد سبحانه و تعالی عسکر اسلامک قلبی ککین و اغور همایونلری کشاده اولوب هر برده که مسقو قرالی اولان کافر بد فعالک طابور منفوری مقابل اولدوقده هیبت دلوران و صوت غازیان اسلامییه تاب و توان کتورمیوب آز زمانک ایچنده مغلوب و منهزم و غنڈول و منکوب اولدیلر کفار خاکسار پای سمند غازیان باد رفتارده پایمال اولوب سر بریده و پا شکسته کشته لردن پشتلر بی نهاییه ایدی و بالجلله اول سفر نصرت اثرده طعمه شمشیر اسلام اولان کفار لیامک حسابی آنجق مولا ییلور

حد و حصدن بیرون جواری و غلمان و غنایم بیحساب اخراج ایدوب 9۷ | امینه و میرهده واقع اولان بلاد کفار بد آبادی تخریب و احراق ایدرک قدیم الایامدن مسقو قرالک آستان ها آشیان حضرت صاحبقران زمین و زمانه جزیه طریقی اوزره و بر دیکو خزینه سن بی قصور هر سنه و بر مک شرطیله قرال زشت اعماله امان و عهد قدیم اوزره بیحساب و بلا کتاب ستور و زرداوه و قاقم و سنجاب کورکلرینی و قرق بیگ التون حسابنده نقد رایج الوقتی و بالجلله یوزبیک التون خزینه ی پالتام در دولتمدار حضرت صاحبقران زمانه و سلاطین شجاعت آیین چنکیزیانک هر بر لرینه ^۴ علی حده ^۵ خزینه لر امراء عظامه و ارباب مناصبه و سایر اشراف و اعیان میمالک قریمک جمینه ویرکو و هدایاسنی ^۶ سال بسال ^۷ کوز فصلنده بتشدرمک اوزره عهد و میثاق و قراردن سکره قرال بد فعالک عظیم ایلچیلری آلتوب عساکر نصرت مائر اسلام سالمین و غانمین غودت ایتدیلر

بعد المودة حکمت خدا ایله صحراء هیهات دیدکتری دشت بی پاینده بر
مرتبہ برف نازل اولوب عسکر اسلام بو دکاو غنائم ایله آتترینه قار سوکدورب
مروره قدرت اولمدوغندن عاجز و درمانده ایکن مشار ایله اولان سفر غازی اغا
| حضرتلری و طوغای بک نام دادو^a مردان روز وغا عسکر اوکنه اغالق
40r خدمت ادا ایدوب سمند باد بالینی آدم بویندن زیاده برف عظیمه اوروب
چون شیر زیان و ییل دمان قار سوکدوروب چار آپدروب جمیع عساکر
اسلام اول ایکی مرد مردانهک ایزترینه درلمکله سلامتہ چغدیلر
الحمد لله تمالی عنایت هادی همطریق اولوب عسکر اسلامک خلاصنه باعث
و بادی اولدقلری دئلرده داستان اولمشدر

بیست

کریا که عسکر اولدی بر بی بهایه نبیغ
اول ایکی مرد میدان دوشدی ایکی امام

بعون الله تمالی نیجه کون حسیبه^a فه آلام و عسرت شدایدہ تحمل و جناب
حقه توکل ایدوب باش و جان ایله اسلام عسکرینک خدمتی لایق دین و دولت
بکا ینبغی رعایت و حمایت ایله ادا ایندیبار اول عمللرده اگرچه بر منصب
و خدمتده دککلیر ایدی و قوت و سعتلری دخی چندان شکسته و بسته و حال
مهجوریتلرنده جمیع خدمات لازمه و عرض و ناموس دولت و روی عماربده
و مقاتله ده متانت و تدبیر اول ایکی دلیر و جهانگیرده استحکام بولمشدر

عودت کردن نوالدین سلطان از سفر مسقو

| بیست^a

40v

چراغی را که ایزد بر فرورد
هر آنکریف کتد ریشش سرزد

نشر

تبیغه کلام شهزاده جوان بخت انجم غلام نورالدین سلطان حضرتلری فتوحات

جليله و غنايم في شمار ايله نكوب عبه عبته حضرت صاحبقران زمانه انواعندن
پيشكش و هدايا انعامندن مكره نيجه خدمات مبروره عرض ايدوب منظور نظر
خسروانيلري اولدي

بودن. مكره بر مدت عيش و نوش و كامراني ده اولدقلرده.

استمداد كردن مير لواء سرحد ازاقي مصطفي بك

ناكاه سرحد ازاقي محافظي اولان مصطفي بك^۱ نام دلير و سائب تدبير طرفندن
فرياد كنان آدم نكوب ازاقي قلعه سي اوزرينه دشمن دينك قصد و كزند المياد
باله تعالى استيلاسي اخبار ايتمكه حضرت پادشاه دشمن سوز و دوست نواز
عساكر ظفر^۲ مائزلرينه بر وجه استمجال امداد و معاونتارينه ارسال ايچون
بيورب و اول عسكر نصرت رهبره شهزاده مومي اليه نورالدين سلطان حضرتلريني
تعيين و سربعسكر بيورديلر

توجه نمودن سلطان سرحد ازاقي

اول وقت^۳ مبارك اثر كه اول بهار خجسته آثار ايدى شهزاده جوان نخت
| او فلك نخت سهر قدر و خورشيد مقام عساكر اسلام ثريا نظامله قطع منازل و
شد مراحل ايدرك

بيت
چون باد صبا نوبهارى
سير آيندى كچدى مردارى

شاه چمنزار بهار شهزاده ماه طلعه رشك هزار ايدوب حاصل كلام بر
وجه استمجال قلعه ازاقي امدادينه يتديلر

قلعه مزبور سرحد ممالك اسلاميه ده بر حمن حصين و باروى متين اولوب
گاه آلتوب و گاه و برلمكه تا زمان سلطان محمود غزنويدن بر اوزرنده واقع
اولان حروب و فتن و جنگ و ميمنه جميع عالميانه باهر و روشن

اولمندر بالجمله برای خون اعدا ایله سرشته ازلش بر قلمه متین بی فریاد اولمفله ساکنان و مستحفظانی همیشه داد داد ایله استمداده ایکن شهزاده جوان بخت چون رستم و قهرمان خدمتنده موجود اولان امراء عظامدن میر لواء شیرین و میر لواء ارغین و مشار الیه طوغای بک کی بیجه مردان بهادران و دلادوران زمان ایله قلمه مزبوریه محاصرهیه کلان بیحد و بی قیاس طوب انداز و آتشیاز طابور منفورک اوزرینه الله الله الله الله دیو نعمید | وا تهدیس 11v و تکبیر و بر اوغوردن حله شمشیر ایدوب هر بری چون شیر زیان متوکلا علی المستمان اطرافه آتشی فشان اولان اژدر اغزینه کندولرین القا ایتدیلر . و احدی الحسین یا غزا و یا شهادت امیدیله میمنه و میسره و قلب و جناحدن کلبانک محمدی برله قلب اعدای بد رایه سیف قاطع و برق ساطع اوردیلر بعونه تبارک و تعالی الْأَسْلَامُ يَمْلُؤُاْ وَلَا يُمَلُّوْا حَیْثُ شَرِيفْكَ آتاری هویدا اولوب طرفه العینده کفار خاکار بد تباردن اثر قالیوب سحرای ازاق کشته لر ایله ما لا مال اولدوغندن ماعدا بقیة السیوف اولان مشرکینک کیمی اسیر و کمی بیک بلا ایله کندوی نهر تنه آتوب بحریلر کبی اطراف آزاقده اولان نیستان بناقلری بتاق ایدنیکله قی آز قزاق فرار ایدوب خلاص اولمندر حیما طوب و فننک و آلات جنک و بارینکاهی ازاق ارنلرینه قالبوب ایواج درلو غنایم و یوزآقلقلری ایله شهزاده منصور آلاوا بر کون آزاق قلمه سنده عیش و عشره مشغول اولوب محافظ ازاق اولان مصطفی بک دخی کمال تعظیم و اکرامله عرض هدایا و پیشکشر و حضرت | صاحبقران زمانه دعالر و اقلشر 12r ایدوب مراسم عبودیتی ادادن مکره شاهزاده مشار الیه حضرتلری چراکه و کوهستان طرفندن عودت ایلدی

اول قیش چراکه طایفه سنه اوغرایوب جواری چون جواری و ولدان شکل غلمان جمع ایدرکن آستانه سادات طرفندن موسی پاشا نام بر وزیر آصف نظیر سلیمان سربر قدرغزلر ایله قلمه ازاقه خزینه کتورب هنگام شتا اولمفله قرادن کتیمکه محتاج اولدولریده حضرت صاحبقران زماندن معاوت طلب ایتدیلر بناء علی هینا برادر آکرم و اشمعلری اولان قطب فلک بختیاری و مرکز عظمت و جهانداری یمین جناح سلطنت و معین نظام مملکت قریم کرای سلطان

حضرت‌ترینی ارسال بیوردیلر افلار دخی دولت و اقبال و سعادت و اجلال^۲
 برله پاشای مشار الیه همراه اولوب مرحله بمرحله سید و شکار و سپر دیار
 ایندرک صفای خاطر ایله وصول و تسلیم خزینه و قول ایلدیلر
 بعد ذلك حضرت سلطان عالی شان معالی نشان و ممالک ستان و حضرت
 شاهزاده جوان بخت مشزی غلام صفای خاطر و سرور نا محصور ایله سالمین و
 غامین کلوب | حضرت صاحبقران زمین و زمانک شرف دامنبوس اجلالکرایله 12v
 مشرف اولدقلرده هر بری [خلعت] بهجت افزای و سمند پای باد بیمای ایله
 مراسم جليلة جنکیز خانی اوزره نوازش و احترام اولندیلر

سر افراز کردن حضرت صاحب قران سفر غازی اغا^۳

با منصب وزارت و توجیه فرمودن امور مملکت

بدفعه ثانیه

حکمت خدای متعال و مشیت قادر و لا یرال هر امر عظیمی بر وقت
 معلومه مرهون ایلشدن *الْأُمُورُ مَرْهُونَةٌ بِأَوْقَاتِهَا*
 بوندن اقدم وزر ارسطو نظیر و سائب التذییر آصف زمان و نظام الملك و
 التوران یعنی مشیر مشار الیه اولان سفر غازی اغا حضرت‌ترینک نه سیدن مهجور
 نظر خسروانی اولدقلری اجلاً بیان و عیان اولتمشیدی الحاله هذه نائب
 منابلیری اولان وزرا تنظیم نظام عباد عالمه قوت و قدرت بولامیوب هر برینک
 عیاری محک اعتبارده بلتدکدن صکره بحمده الله تعالی دیار قریم چون موی زکی
 بربرینه قاریشوب ایکی سنه مقصداری بر فترات علی التوالی متمادی اولوب منازعات
 کثیره و محاصمات شدیدله ایله فنایه یوز طوتمشیکن عنایت باری یازی اولوب
 مشیر مشار الیه اولان دستور مکرم نظام | العالم سفر غازی اغا حضرت‌تری اول 13r
 و آخر عقل و تدبیر و کیاست ایله کامل المیار اولدقلردن غیری اول ائناده

دفاعتله یونته محنتده قال اولمغین چراغ دولتی چشمه خورشید انوردن اربابروب
منظور انظار الهی و مظهر الطاف نامتناهی اولدیله

التجا نمودن ملنکه حطوان بدر دولتمدار حضرت

صاحبقران و یوزش فرمودن التماسی

تاریخ سنه سبع و خمین و الف ذی القعدة سنک غره سی کونی ایدیکه ابتداء
دولت [و] وزارتاری ظهورنده جمیع لشکریان بر بریله مصالحه و مصاغه ایدیشوب
هر بری دل یا غلی کدورات کینه دن صاف ایتمکه امرا و لشکریان اتفاق و
مصافات اوزره اولوب کویا که ماه نصرت و شمس دولت محافدن چقوب آفتاب
عالمتاب عزت غمام نفاقدن قورتلدی عالم روشن و روی لشکریان دخی شادمان و
شن اولوب شمیدین مکره متفقاً اعدای بد آیین دین مبین اوزره غزا و جهاده
اجتهاد اهم مهمات دین و دولت ایدوکی مبرهن در دیو غزا قلیچن حایل وار
بند میان همت صاحبقران زمان ایتمکه تخریض و جد و جهد بیوردیلر

و طوغای | بك نام بر مرد صاحب هنر و روز و غاباده شیر نبری لایق 13v

عماظنه سرحددر دیو سرحد فرحکرمان امارتیه سرافراز و سربلند بیوردیلر
بو انانده له ولایتنک اوجاقاق بکاری و عظیم الشان کچن نامدار سکلری
اوزی سرحد ممالکنک قزاقی کفره سیله عداوت اوزره اولوب بالکویه اوزی
قزاقی رفع ایتمک بیسته عسکر چکوب کلمک تدارکننده ایکن اوزی قزاقنک
سردار سرافرازی اولان شیر صاحب ناموس و شجیع ارباب نفاقوس ملنکه نام
حطوان که جبلتنده شرف اسلامه مشرف اولمق استعدادی اولوب هدايت هادی
بی زواله مظهر اولاجق مبارزدر اولا که اسلام میسر اولا مزبور ملنکه بر
صاحب ادراک بهادر بی باک اولمغین عداوت دینیه سابقه سن کواکدن چقاروب
و بالجمله جناب صاحبقرانی به التجاسی امر ضروری اولدوغی تقدیرجه امداد و
معاونت رجاسیله ایلچیلری کلوب عرض عبودیت و اظهار عجز و تعظیم ایلدکرنده

14r در دولتمدار چنگیز یانه التجا ایدنلرک هر نه قدر عداوت سابقه و جریمه سالفه سی
 دخی اولورسه ؛ دامن عفو ایله مستور بیوریلوب حصول مراغه وصوله اهتمام
 رسم و آیین شاهان پیشین اولدوغندن غیری بو آستان هما آشیانه مخصوص
 مرغوب و مقبول خصلت پادشانه^۳ و عادت کریمانانه اولمغله مزبور ملنکه نام
 حطوانک حاله مرحمت بیوریلوب عقبه علیه مزه یوز سوزب عرض عبودیت
 ایدنلر کافر دخی اولورسه دشمنلرینه حقیر و زبون اولمق لایق و سزا دکلدر
 دیو بر وجه استمجال انراء ناتار عدو شکاردن بر نیجه لرین امدادینه ارسال و
 مشار ایله سرحد فرحکرمان^۴ محافظه سنده اولان طوغای پیکی سرعکر و سردار
 نصب و تعیین بیروب و علی المقب بالذات حضرت پادشاه سلیمان سربر اسکندر
 نظیر حضرتلری دخی سفر و غزا مهماتی کورب اول بهار خجسته آتارده جانب
 اعدایه بر نیت غزا و قصد کفار خاکسار جهاد قلیجین قشایدیلر

کفتار اندر توجه فرمودن حضرت صاحب قران
 زمان بغزاه کفار له دوزخ قرار و هزیمت و هلاک
 شدن آن طایفه خاکسار و یغما کردن^۵ ولایتشان
 بهادران ناتار مبار رفتار^۱ و عدو شکار

14v

تاریخ سنه ثمان و خمین و الف ربیع الآخرینک اون یدنجی کوفی که انین
 کوفی ایدی من همت اسدانه الغالب علی ابن ابی طالب رضی الله عنه عریبه و ری
 الاثنین این سافرت فیه توب بالتحجج و بالبراء اول روز فیروز و اسعد
 ساعات و ایمن اوقانده رایات فتح آیات خسروانی و اعلام ظفر انجام حضرت
 صاحبقرانی دار النصر و العز سلطنتلری اولان باغچه سرای بهشت آرای یعنی
 مستقر خلافتلری اولان سرای عامر لرندن متوکللاً علی الله و مستعینا بالله تعالی
 هر طرفدن آمین یا معین سداسله دعوالر و ثنالر و سوره فتح و نصر ایله

اخلاص شریف تلاوت اولتوب و فقرا و ضعیفیه صدقات کثیره مبذول اولوب کمال خضوع و خشوعله جانب اعدای دین ارززینه خلوس نیت و توجه و عزیمتلی اولوب حضرت صاحبقران زمین و زمان ایکی رکعت حاجت نمازی ادا و رجال الفیبدن استظهار و صدق و اخلاصله دعادن مکره بالذات آلاآت حرب و سلاح ایله مرتب و مزین و مسلح اولوب سمند باد | بیملرینه چون 15۴ سام سوار سوار [اولوب] و کمال عظمت و وقار ایله یمین و یسار و وزراء [و] وکلاء و علما و صلحا ایله استوار آایلر باغلوب و سفر دزیلوب آوازه طبل و کوس دنیایه ولوله. ویرمکاه اول روز فیروزده الماسرای نام محل قریبده دولت و اقبال و سعادت و اجلال ایله نزل بیوردیلر

ایکنجی کونی اول منزل مبارکده آسایش و اورتوراق ایدوب برادر کرامیلری فالنای سلطان یعنی قطب فلک سعادت و یمین جناح سلطنت قریم کرای سلطان حضرتلی بر وجه استعجال استقبال ایچون کلوب نایل شرف ملاقات اولدیلر و اول کون عظیم جمعیت اولوب صحبت و عیش و نوش و مشاوره لردن مکره علی الصباح کوس رحلت اوریلوب بور چوقراغی نام بر جای صفا کسترده نزل بیوردیلر منزل مزبورده دخی بر کون مک اولتوب مقدمات فتح و نصرت بونده نمایان اولدی

بوندن اقدم شایقه لر ایله نهر اوزویه کلان اوج بیک بشیوز نفر اوزی قزاغنک بینلرنده شایط و رابطلری اولان سکان نفر له کفره منی طعمه شمیر ایدوب باش و بوغلی اولان اوج نفر پولکونک | تمبیر اولنور بنام کافرلی قید بند 15۷ ایله بریسن سالف الذکر اولان ملنکه نام حطوانلرینه کوتورب ایکنی نفر پولکونکی دخی مشار الیه اولان مرد میدان و غا طوغا [ی] بک آدملریله سده سنیه حضرت صاحبقرانی سوبنه ارسال ایلشیر یوم مزبورک ظهر وقتنده ایدیکه کلوب واصل اولوب اغور همایون نصرت مقرونلری نه مرتبه کناده و هر جهتن مظفر اللوا اولدقلمری بحمده سبحانه و تعالی ابتداء توجه همایونلرنده ایکنجی منزله مشاهده اولتمنین روی عسکران خندان و جله غالمیان شادان اولدیلر

ارچنجی قونق که یوم جمعه و عید المؤمنین ایدی بویتن نام منزل جای نزول

اجلاللری اولوب مکر اول روز قیروزده مقدمه الجیش اولان مشار الیه طوغای بیک و سایر اسراء کرام له کفره سنک ایلر کلان طاہور منفورینه مصادف اولوب اون یدی کون محاصره و عظیم عاربه و مقاتله دن صکره اون یدنجی کونی یوم جمعه طاہور منفور بوزیلوب کفار بدکردار بالکلیه طعمه شمشیر و عاگر اسلام غنایم بی شمار ایله منصور و مقتنم اولدقلری عن قریب بیان اولسه کرکدر

16r ابتداء فتح جلیل ماه | ربیع الآخرک یکریمی برنجی یوم جمعه مذکورده واقع اولمشدر

على الصباح که يوم السبت ایدی حضرت صاحبقران زمان و قهرمان جهان عاگر نصرت مآثر بیکران ایله منزل مزبور دن کوچوب صارو چقماق نام مرحله ده قونوب یوم الاحد سپاه بی حد ایله چترک ناه نهر معروف قریبده بر جای صفاء زوج افزاده تزول و یوم الاثنین ممالک قریمک سرحد عظیم و دربند متینی اولان فرحکرمان نام حصن حصینک اور تعمیر اولنور خندق عظیمده سالف الذکر اولان طاہور منفور بالکلیه طعمه تیغ بی دریغ غازیان و بیمال لکدکوب دلاوران اولدوغی خبر مسرت اثر صفا کتری متواتر اولوب مقدمه الجیش اولان طوغای بیک طرفنه فرحکرمان ارنلر دن بوزمان عهد نام بهادر قوللری ارسال اولندی بر کون دخی منزل سرقومده آسایش بیوریلوب طاہور منفور مقهورک امدادنه کلور اوج بیک نفر طاہور دخی بر یده محاصره اولندوغی مقرر اولدی بحمدہ سبحانه اغور همایون نصرت مقرولرنده روز بروز اخبار ساره فتح و ظفر شایع اولوب مقدمه الجیش اولان جنود مجتده اهل اسلام کترم الله تعالی غازیلره مقابل کلان کفار بد تبارک املا قراره طاقتلری قالمیوب هیبت | و صولت صاحبقرانی و صیت و صدای قهرمانیلر دن باذن الله تعالی منہزم و 16v مغلوب اولدقلری محقق [اولدی]

آیه کریمه

« ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤَيِّدُ مَن يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ »

عنایت ربانی و هدایت سمدانی برله سرحد مزبور دن رابات فتح آبات

فرمان‌رانی سوب کافرستانه کشیده قیلنوب یوز بیکدن متجاوز منسخب عسکر
سبکرو و اون ایکی بیک تفنک انداز آتشین علو برله آلایلر باغلنوب صفر
دوزلوب حضرت پادشاه اسکندر سمات و دارا دارات قلب لشکرکامده قرار
و قانون قدیم جنگیزی اوزره صاغ قولده میر لواء شیرین و میسره‌ده میر لواء
مانکفت ترتیب معروف ایله مرتب و منتظم عسکر بی شمار برله یوم الاربعاء که
ماه مزبورک بیکرمی التنجی کونیدر ککش او یاسی نام جای ده مشاوره و جمعیتده
استراحت و آرامدن سکره بعد الظهر کوچوب کوک: اوی نام منزله قبیل عشاده
نزول بیوردیلر

علی الصباح یوم الخمیس ایدی منزل مذکوردن کوچلوب مانند دریای نیل
اولان انهار عظامدن اوزر سوی دیمکله معروف و مشهور نهر عظیم قربنده قایلر
نام منزل محل نزول و اجلاللری اولوب یوم مزبورده نهر مزبور اوزرنده اولان
اوزی قزاغنک یساول و حطمانلرینه احضار | سفاین ایچون آدم کوندوریلوب و 17r
مشار ایله طوغای بک طرفنه و اوزی قزاغنک حطوان و سرداری اولان سالف
الذکر منسلکه نام کافره عسکر اسامبله بیز وارنجه انکیل نام نهر اوزرنده قرار و
توقف ایلدونلر دیو امر شریف و آدم کوندورلدی

بعده یوم الجمعه که ماه مزبورک بیکرمی سکنجی کوفی ایدی شاهین کرمان
نام قلعه که مقدهما سلاله چنکیرباندن شاهین کرای سلطان نام بر شاه نامدارک
نهر عظیم مزبور اوزر سوینک ممبرلردن دیوان کجیددی نام بر معبر معروف
اوزرنده بنا ایتدوی قلعه متیردر اطراف قلعه^۱ مزبوره‌ده سواحل نهر اوزوده نزول
بیوردیلوب ماه ربیع الآخرک سلخی کوفی که یوم السبت ایدی نهر عظیم مذکور
اوزر قزاغنک وافر قایقلمری کلوب عسکر عبورینه خدمت ایتدیلر ناتار سب
رفتارک اکثری قزاق قایقلمرینه دخی انتظار چدوب^۲ عادت قدیمه لری اوزره آت
ایلدرمغله و بار و بنکاهی سال دیدکلمری محل که سازدن پیدا ایدرلر بر عزیز
هیشتدر اکا تمحیل ایدوب و آنلرین محل مزبوره یکوب^۳ شناورلکله فی الحال
چون برق خاطر کبی مرور و | عبور ایتدیلر

عساكر دريا مثال مانند بحر نيل اولان نهر عظيم مزبور دن يوم مرقومه
بالكليه مرور و اوتنه جانبنده بر كيجه آبایش و آرام ایدوب يوم الاحد كه
غزة ماه جادی اولی ایدی منزل مزبور دن بعد الظهر كوچوب دوت بیچق ساعت
مرورندن مكره بر سحرای لاله زارده استراحت اولنوب علی الصباح كه يوم
الاتین ایدی بشنجی ساعتده انكیل نام [نهر] مفروف کنارنده بر مقدار آبایش
و بعد صلوة الظهر ینه كوچلوب اوج بیچق ساعت مرورندن مكره نهر مزبور
بوینده نزول اولندی

ماه مزبورك اوچنجی كونی كه يوم الثلثا ایدی منزل مرقومدن كوچلوب
آئی ساعتدن مكره ماقصانلق نام نهر معروف دوشلوب^۶ مرحله سابقهده عسكر
امفی مقدارینك آتلی لیدی الاطبا كندس دیمكه معروف نبت مشهوردن زبون
اولمفلد بر ساعت قوربوریلوب آتلی سویه اورمق خاطرهسیچون ینه نهر مزبور
اوزنده نزول اولندی

مقدما اوزی قراغنه امداد طریقی ایله ارسال بیوریلان عساكر اسلامه اسراء
عظام دن یعنی مقدمه الجیش اولان | مشار الیه طوغای بیك و سایر نامداران 18r
ممالك قریم بر اینی دفعه له كفره سنك طابور منفورلرینی بوزوب كفار بد کرداری
جمیعا طعمه شمشیر آتشبار ایندهری مقدمه اجمالاً بیان اولنشدن و لكن له
قرالی اولان بد فمالك جمله وزرا و وكلاء اركانی نامنه اولان بللو باشلو سگلی
و سرحد ممالكنك نامدار بگری بو جانبده اولان سردازی بار حطمانی^۷ پوتسكه
نام مشهور كافر مفروزك اوزنده جمعیت عظیمه ایدوب یكری دوت بیك كزیده
و منتخب و مكمل و مسلح آتشبار و تفنك انداز و سلحشور شعبه باز كفار
بدآیین یعنی شیطین عسكری و اوج درتیوز آتلو و ايكیوز بناه قلعه لرین مالكانه
ضبط ایدوب بر وجه اوجاقلق هر بری بر عظیم اولكیه حكم ایدوب خزینه و
عسكر صاحبگری اولان مشهور و نامدار حطوانلری قلاتویسكه و جینویسكه و
ادربولسكه و بلبان ايسكه و صافیا و قومار و بونك امثالی نیجه نامدار بی دین

و مغرور خودبین یعنی شیاطین ملاعین عسکری کمال عجب و غرور ایله حضرت صاحبقران زمانك مقدمه الجیوشی اولان عساكر اسلامی کوزلرینه ایلدرمیوب دعوی غالبیت ایله مقابله و مقاتله به جرات و جبارت ایتدکلرنده عساكر ظفر 18۷ مآثر ایله مقابله اسلام حضرت پادشاه خورشید بخت انجم غلام سیاه نصرت پناه اسلامه منزل مذکور و مقام مسفوره دولت و سعاده کلوب یتشوب قرب مسافه اولدوغندن آگاه و خبردار اولدقلرنده بهر حال سبب منات و قوت قلبلری اولوب بنایه خدای متعال و بقدرت قادر و قیوم و لا یزال اعداء دین و کفار بدآیین مقابله بننده غازیان اسلام «کَأَنَّهُمْ بَشَیْرٌ مَّرْجُومٌ» الآیة صفر باغلیوب ثابت قدم طوردیلمر

اول کون بر جنك عظیم اولمشدر

بیت

دکل مدح و توصیفی تحریری قابل
نه تقریری ممکن نه تبیری قابل

قطعه

شد از کزد سیه چهره ایتاب سیاه
کوه بی زلزله در زلزله ز آشوب سیاه
بسکه با خاک شد آمیخته خون تاده حشر
بجز از لاله از ان کل نه دمه هیچ گیاه

نشر

الحاصل اول روز فیروز که ماه جمادی الاولی نك اوچنجی کونی ایدی عسکر شیاطین رهبر بیکیبار حمله غازیان تاتار مبارقتاره تاب و طاقت کتورمیوب منهور و منهزم و مغنول قراری فراره ؛ تبدیل ایتدیلمر 19۲

بیت

مکنیدر که نیجه طونه بپر ایله خزال
قابلیدر که جنك ایده شیر ایله خزال

عساكر اسلامك اوکندن وصیت و سنای قهرمانی هیبشتندن زهره سی چاك اولان کفار ن ادراك فرار ایتمکله

نه خلاص احتال اولا
که فرد واحد قورته

بالاده مسطور الاسامی اولان کفاردن نامدار سردار و حطوانلر بالکلبه روباه
 صفت اسیر و جمله عسکرلری طعمه شمشیر اولوب اول کون بر مرتبه خزینه
 یغماسی اولمشدکه طایفه نمارک قهراسندن عمرده پوست کوسقندی بولمان^۹ غریبیلری
 ستور و وشق کورکلرین کیدی و زر و سیمک نامنی ایشدنلر شریفی آتونه التفت
 ایتیبوب دانسی یوزر و بشوزر و بیکر آتون کلور غریب نواز کوچهلر دوشوردیلر
 سپاه عدودن بر فرد خلاص بوامدی^{۱۰} ایکی اوچ قونق برده سر بریده و با
 شکسته کشته لریله فرار ایتدکلری طریق کویا که بر قالدوریم شکلنده دوشینوب
 سُم سمنند غازیان لاشه کفار و حیفة بد کرداردن غیری بره دمک عال ایدی
 فحمدًا ثم حدًا ثم حدًا بو مرتبه فتوحات جلیله ی ممالک معموره قریم
 بر تاریخده نه کورمش | و نه ایشتمشد

آوردن غازیان نامداران با قید [و] بند از کفار نام آوران

مزبوران الاسامی بدرکاه دولت دستگاه خانی

خسر دین برور صاحبقران
 چون بنزاست کمر بر میان
 دست زد و تیغ ظفر بر کشید
 غنل تکبیر بگردون رسید

بالاده مسطور و مذکور اولان سردار نامدارلری بار حطوانی یوتسکه نام مفرور بی
 دینی و اکا مانند بلکه دخنی زیاده عسکر و خزینه صاحبلری و ایکیشر و اوچر
 یوز شهر و قلاک مالکلری قلا نویسه و جینویسه و اوربولسکه و بلبان ایسه و
 صوفیا و قومسار و بولارک^{۱۱} امثالی نیجه نامدار کافرلری بی نهاییه بویار و ایسه
 تمبیر اولنور بی^{۱۲} دینلرینی و بقیه السیف اولانلری قید [و] بند ایله در دولت
 پناه ظفر دستگاه خانی به کتوردیلر

اطلاق فرمودن از آن جینویسکه حطوان و باقیان
مزبورۃ الاسامی حبس کردن بقلمۃ یهودیان

چون علم کفر نگویند
سرور کفار گرفتار شد
رایت اسلام شد افراخته
شرك ز بنیاد بر انداخته

20r مشار الیه طوغای بك مسطور الاسامی | اولان کفار نامدار لرندن جینویسکه
نام حطوانی حضرت صاحبقرانندن رجا و التماس ایدوب محضا بر نام ایچون
فرق بیک التونه کسوب آزاد و اطلاق ایلدی غیرسی باسرم الحاله هذه قلعة
یهودیانده دار النصر خلافتلری اولان باغچه سرای قربنده بر حصار محکم اساس
و مانند کوهساردر کفار خاکسارک مسطور الاسامی اولان سردار و نامدارلری
بالتکلیه محبوسلردن

زاد الله تعالى زهی قوت طالع باریک الله تعالى زهی اوغور همایون که سلاۃ
چنکیز یانندن بر شاهه نصیب اولمش دکلدن مکر که عصر چنکیز خانده هلاکو
خان وقعه سی دینلورسه اول زمان امر بر عکس ایدی بوکا قیاس جایز دکلدن
ابیات

قوی بخت " بود و دلش هم قوی
بغیروزی دولت خسروی
کسی را بند پای با او بچنک
اگر پیش آمدی شیر ور بچنک
بهر جا رسید و بهر سو گشت
بتأسیبه دادار فیروز گشت
مرادی که در خاطر آراستی
چنان رخ نمودی که او خواستی
یقینش قوی بود و دینش درست
بجز دادگر باری از کس نبخت
بندروی سردی و فرهنگ خویش
بگردون بر افراشت اورنک خویش

| بتدبیر شاری که رخ می نمود
 بشیریش جز الهام دولت نبود
 هر آنجا که از لطف کردی نگاه
 بلارا نیسودی. دران بوم راه
 و کس آتش شهرش افروختی
 بیک شط زان کشوری سوختی
 بکوه از کین سایه انداختی
 چو بخ پیش خورشید بگداختی
 بخشم از سوی چرخ کردی نگاه
 شدی تیره رخسار خورشید و ماه
 دم از کین او کس بمالم نه زد
 و کر زد دگر در جهان دم نه زد
 کس از خط فرمان او سر نتافت
 که همچون قلم تیغ بر سر نیافت
 هر کسج بکشاد دست کرم
 در نشسته در بست و پای ستم
 بهر کس که روزی عطایش رسید
 دگر نسل او روی حاجت ندید
 مرادش ز شامی و فرمان دهی
 ز تخت بزرگی و تاج مهی
 سراعات دین بود و تنظیم شرع
 همین اصل دین و جزین جله فرغ
 هم کوشش بهر اسلام بود
 کواست نامش هم اسلام بود

عودت فرمودن حضرت صاحبقران باقبال و فتح

و نصرت و یا غنیمت و کامرانی و غارت صوب تختگاه

عزت دستگاه دار السلطنة قریم حاه الله الملك

الرحیم بحق رسول کریم

القمه حضرت | صاحبقران زمان ماه جادی الاولی نك اوچنجی کونی منزل
 مذکورده ایکن بو دکلو فتوحات جلیله و یوزآققلغری میسر اولوب سادات و
 اقبال و دولت و اجلاله مرحله بهرحله کوچوب ماه مزبورک سکزنجی کونی که

يوم الاحد ایدی سپاه بی حد برله قلاع کفره دن کورسون نام قلمه ده زول بیوردقلری محله ده فتوحات جلیله مذکوره مقرر و محقق اولدی

و ماه مزبورک اوچنجی کونی مشار الیه طوغای بیکنک اقریاسندن مفتی زاده عبدالله چلبی نام بر دلبر نوجوان طوغای بک طرفندن قرشو قاب و قوعی اوزره تفهیل و مقدمه الجیش اولان عکر ظفر رهبرک بیاله سرکو نام قلمه ارزرنده اولدقلری اخبار ایلمدی و ایکنجی کونی مشار الیه طوغای بک دخی مستقبلاً عتبه علیه خسروانی و رکاب همایون صاحبقرانی به یوز سوروب انواع عنایات و احسانلرینه مظهر اولوب ایکی ساعتده بیاله سرکو اوکنده آایلر باغلوب اوزو قزاغی حطمانی اولان سالف الذکر منسلکه نام نامدار عکر عرض ایدوب و عبودیت سراسمی برینه کتورب مقبول همایون صاحبقرانی اولدقدن مکره عظیم آلامی و ارامله مذکور بیاله سرکوی کچوب بر جای صفا کتورده زول بیوردیلر

فی الحادی | عشر من جدی الاولی لسنة ثمان و خمین^۳ و الف^۴ من له 21۷
الرز و الشرف منزل مزبوردن اوج دوت قونق اطراف و اکثانی یغما و غارت ایدرک طورالقی سوی نام نهرک اوزرینه مقدمه الجیوش اولان امراء عظام و جیما عساکر دریا مثال صاحبقرانی یعنی تاتار و نغای و چرکه و افکرمان و روم ایلی و اوزو قزاغی بالجمله آلتی یدی یوردک عساکر بیشاری نهر عظیم مذکورک ساحة فسیحة الاکثانی بش اون قونق بره دک احاطه ایدوب بشوز کزه بیکنک عکر ما لا کلام ایدی له قرانلک میمنه و میسره بلاد کفر ابادینی بر سرتبه تخریب و غارت و قراء و قلاعنی احراق ایلدیلر که تفصیل باعث تطویل اولور

الحالة هذه ماه مزبورک اون بشنجی کونی که یوم الاحد ایدی عساکر ییحد و عدد برله اوزو قزاغی طابورنه اجازت و ربوب کندولری فتنویکه نام مشهور و نامدارک برزته نام حصاری قرینه زول بیوردیلر بمعونه تبارک و تعالی اول قلمه متینی معجزات محمّدی برله ابتداء یوریشده فتح ایدوب غنایم بیشار ایله مقتنم اولدیلر

و م اول کون برادرزاده لری اولان شاهزاده جوان بخت یعنی | قره باصره
 سلطنت و غره ناصیه سادات نورالدین سلطان حضرتلرینی اتابک اعظم و مشیر
 افخم تیمور اغا نام وزیرلرینک التماسیله چابول باشی یعنی سردار تعیین بیوروب
 و بر قوله دخی میر لوای شیرین اولان منکلی کرای بک دلیری چابول باشی نصب
 ایدوب کوندردیلر میمنه و میسره ایکی قول عسکر کیدوب نیجه بلاد کفار
 احراق و بیحد اسیر چقاردیلر
 مصراع

آترا که میاست چه حاجت بدلیل

یوم الاتنین قومو نام نامه قربنده زول بیوریلوب قلمه مزبورہ اوزو قراغنه
 تابع اولمقله حضرت صاحبقران زمانه بی نویه ذخیر و بی حد کار و کوسفند
 کتورب جمله عسکر خلقی کفایه مقداری ذخیره^ط یتشدردیلر
 یوم الشلشا که ماه مزبورک اون یدیسیدر جواته^ق نام له قرانک قلمه سی
 قربنده زول بیورلدی مقده اوزی حطمانی منلکهک بر نفر پرلکونک
 لسان کفرده بیک باشی دیمکدر نمراتیله کلوب قلمه مزبورہ ی ضبط ایدوب اهالی
 و سگانی طایفه یهود اولمئین جمله سن اهل و عیالی و مال و منالی ایله زکاب
 همایون خانیه پیشکش عرض ایتدیار اول عجلده جیما اغایان و ارباب
 مناسب و | قیوقوللرینه توزیع و احسان اولندی

علی الصباح که یوم الاربعا ایدی قلمه مزبورہ قربنده بر حصار استوار
 سمع همایون صاحب قرانی یه اننا اولندقدہ طایفه سکیان یعنی تفنک انداز
 قوللرینی بر مقدار عسکر ایله بالفعل خزانة عامرہ لرینه وکیل و مفتاحدار
 اولان سبحان غازی اغا نام شجیع دلاورلرینی ارسال بیوردیلر بون الله
 تعالی قلمه مرقومہ ی فتح و اوج بیک نفر کزیده اسیر و جمله اموال و ارزاقی
 اول کونک قبل الظهرنده کتورب کلدکاری کبی بر میل قدری کولوب کثرت
 غنایمدن زول و آ-ایش ایدجک محل یوق ایدی

و بعد اليوم جانب مالك منصوره لرینه عودت تدارکی فرمان اولندی سنه
 نمان و خسین و الف جادی الاولی سنک اون طقوزنجی کونی که خنیس کونی و
 شهر رومیته ده ابتداء ماه حزران ایدی فتح و نصرت و بهجت و غنیمت برله
 عودت بیوریلوب مرحله مرحله کفار خاکسارک بلاد کفر بنیادینی یاقوب بیقوب
 خراب و بیاب ایدرک ماه مزبورک یکریمی دردنجی کونی کونک صوی نام نهر
 عظیمی خان کچیدی دیمکله معروف و مشهور معبردن عبور و بری جانبنده
 23r زول بیورلدقده مقما چاپول باشی تمین اولنان میرلواه شیرین که برزنه نام
 قلعه فتحنده له دیارینک ایجورسنه یغما و غارت ایجون کزیده عسکر ایله
 ارسال اولدوغی بر وجه اجمال اشارت اولتمشیدی منزل مزبورده غنائیم بی
 شمار ایله سالمین و غانمین کلوب اوردوی همایون صاحبقرانی به واصل اولدیلر
 بعده حمام چوقراغی نام منزل منزلکاهلری اولوب اندن چپارتیل نام
 موضه زول اولدقده بار دیمکله معروف شهر عظیم و قلعه متین طرفتدن بر
 ترجمان ایله بر مسلمان دوتساغی کلوب حالا دست میمنت پیوست قهرمانی ده
 اسیر و گرفتار اولان مزبور بار ولایتینک حطوانی اولان یوتسکه نام کافرک
 زوجہ سی یدنده اولان یکریمی نفر مسلمان اسیرلینی ازاد و اطلاق ایدوب
 زوجی مراتوم یوتسکه به خرجنک دیو سیم و زر ایله علکی قوچولر و حضرت
 صاحبقران زمانه دخی انواعندن تحف و پیشکشلر کوندردیکنی اخبار و اعلام
 ایتدیلر

یوم الخمیس منزل مزبورده اوتوراق و آسایش بیوریلوب ذکر اولنان قوچو
 23v و خزینه و یکریمی یدی نفر اسیرلر بعون الله تمالی ازاد اولوب وصول | بولدیلر
 و بوندن ماعدا قرق آلی سنه دن برر کافر یدنده اسیر و گرفتار اولان مسلمانلر
 تیغ بی دریغ صاحبقرانی برکاتنده خلاص بولوب عتقا خسروانی بی نهایت ایدی
 درون دلدن دعا و ثنلر اولتوب بحمدہ تمالی تبر دعاری هدف اجابته قرین
 اولدوغی جای کلام دکدر

و منزل مزبورده آفکرمان و بوجاق عسکرینک خریکه و طوار و قیونلرینک
 خمس غنائیمی. آلتوب ولایتلرینه کتمیه اجازت و بریلوب ایکنجی مرحله ینه

چهار^۴ نام نهر مزبوری عبور و مرور ایدوب قریم طرفه یورتچی یعنی مبتدئ و مرده جی قوللری^۵ بر وجه استعمال ارسال اولندی

فی سلیح جمادی الاولی لسنة ثمان و خمین و الف [و] غره ماه جمادی الاخری ده اتقول نام نهر دن خارج یوقول نام نهر کنارده نزول و طبل اسایش اوریلوب عاكر اسلامك قانون قدیم اوزره صوغاسی یعنی بر مقتضای شرع قدیم خمس غنایمی آلتوب اکثری ینه سپاه ظفر دستکاهه احسان و اعطا اولندی

— هرکس شاد و خرم غنایم بسیار ایله مقتنم صنای خاطر ایله مرحله بمرحله منزل بمنزل کلوب ماه مزبورک یدنجی کوفی | که یوم الاحد ایدی سپاه بیحد و غنایم 24۴ لا یمد ایله سالف الذکر اناهار عظامدن مانند دریای نیل اولان اوزو صوی کنارده نزول و شاهین کرمان نام قاعه مزبوره معبردن عبوره مباشرت اولندی . و اول دن محافظه نالک فریمده اولان برادر آکرملری قاغلائی سلطان یعنی یمین جناح سلطنت و معین انتظام دولت قریم^۶ کرای سلطان حضرتلردن دخی مکتوب مودت مشحون بره آدم کلوب نالک قریمک هر وجهله مأمور و آسوده لکین^۷ بلدرمکله طبل بشارت اوریلوب انواع شادمانی برله نهر مزبوری عبور و جانب فرحکرمانه مرور بیوریلوب اور منزلته یوم الاربعاده نزول اولندقده خوف و خشیت قهرمانیدن مسو قرالتک خزینه وایلمجیسی کلدیلی تبشیر اولندی

بعده عاكر ظفر مائر اسلامه اجازت اولوب هرکس سالم و غنم خانمانه توجه ایتدیلر و حضرت صاحبقران نالک ستان وزیر ارسطو نظیرلری اولان مشیر سائب التدییرلری سفر غازی اغا حضرتلری و سایر مقربان و محرمان سلطنت اولان عباد 24۷ خاص اعتیاد | برله ماه مزبورک اون ایکنجی کوفی مستقر سریر سلطنت و دار الساده لری بانچه سرای بهشت آرایه نزول بیوردیلر اول روز فیروزده حضرت صاحبقران زمانی استقباله اهالی نالک محروسه لرینک دتا و نئالری و شاه جهانستن حضرتلرینک بذل و عطالری قابل تحیر و ممکن تقریر دکلد

اییات

برقشده یکره ما بنشار
تاخوان و شادان بر شهریار

فراوان زر و کومر افشانند
برو مدحت آفرین خوانندند

بعد ذلک بر قاج کون عیش و عشرت و ذوق و صفایه اشتغال بیوردیلوب
عموماً اهالی ممالکِ قریب عیش و نوشده و اعمار [و] بلدانده طونتمار و انواع
شکلکار اولندی

اشعار

سعادت باقبال صاحب قران
بر آراست بزمی جو باغ جنان
گذشته ز کردون بآیین و فر
سریر از نشست شه تاجسور
ز هر سو ابران چرخ اقتدار
بخدمت کمر بر میان بنده وار
مهیا و آماده اسباب عیش
بجوی سعادت روان آب عیش
روان کرده ساقی سببین نذار
بزیبن قهح باده خوشکوار
مغشی بازار اندر آورده ساز
سرورش همین نهنه دلنواز
که این دولت و شوکت بر کمال
میبناذ از آسیب دوران زوال

25r

حاصل کلام شاه خورشید بخت و انجم غلام نیجه ایام عیش و نوش و
کامرانی و ذوق و سرور و شادمانی اوزره ایکن بحکمت خدای لا یزال طرف
سلطنت علیّه عثمانیه دن احمد پاشا وزیر اعظم و التفات پادشاهی ایله منتخر و
سرافراز بولنوب* لکن ظاهراً اطاعت [و] وفاق باطناً خیانت و شقاق اوزره
اولنغین طمع خامی و اندیشه نافرجامی سببیه امر ذریف [ایله] قیوجیلر کتخداسی
احمد اغا نامنده بر قاصد مختل المقاصدی ارسال و خان عالیشان معالی نشان
دیوانته کوب البته اول اسیر اولان کفتار بکلری و نامدار ستاری^ه بیزه و برمک
کرکبیز دیو نیجه اوضاع غریبه و کاهات بو العجیبه ایله خیلی بی ادبانه
حرکتلر و عرض و ناموس سلطنته ناسزا - فسادتلر کوستردکده حضرت
صاحبقران دریا دل مزبوز احمد اغایه خطاب ایدوب امر و فرمان

خونکار حضرتلرینکدر فامّا بو تکلیفک جوابی رضاه لّه باش کسدورب!
 25v غازیلک ایدن! قوللرم و برسونسیر زیرا طلب اولسان کفار بکاری آلاک^a
 اسیرلیندر و انلاردن الیناجق خزینه خود هر برینک خون بهالریدر دیو بیوردنده
 دیوان عالیلرنده موجود اولان قریم بکارینه و قراچی و اغایان قوللرینه اشارت
 علیهلری صدور بولیبجق هر بری وجه معقوله مسفور احمد اغای الزام ایدوب
 نه کلایم دراز ایدهلم بویله بر امر عظیم بر علقمه فتنه ساز و روباه حیلله باز
 طلیله حملله کلمیه جکین مزبور اغا دخی اذعان ایدینوب استنبول جانیبه
 روانه اولدی

سبحان الله العلیّ المتعال کور حکمت لا یزال هنوز بو خبر آستان سعادتیه
 وصول بولمادین مننه مسلمین و اتفاق سپاه ظفر پناه برله وزیر مشار الیه احد
 پاشانک اعمال قبیحه واقفال نعیمه سی ایچون قتل ایتدیلر . حتی قرآن شتامق سبیلله
 مرحوم سلطان ابراهیم خان اسکنه الله تعالی فی غرف الجنان حضرتلرینه دست قضای
 ناکهوانیدن شربت شهادت ایچوردیلر فی الیوم الثامن عشر من رجب الخیر لسنة
 26r تسع^b و خمین و الف برینه سکر باشنده شهزاده جوان بخت و فرزند دولتمند
 نیک! اخترلری اولان حضرت پادشاه جم جاه فلك دستکاه ظفر پناه السلطان
 ابن السلطان سلطان محمد خان ابن السلطان المقتول ابراهیم خان ابن سلطان
 احد خان المرحوم حضرتلرینک جلوس همایون سعادت قرینلری اتفاق دوشوب
 بر معتاد قدیم بر قبضه مرصع شمشیر عدو تدمیر^c صاحبقرانی و خلعت مورث
 الهیجه خسروانی و سایر عطایای سلطانی برله طرف باهر الشرفلرندن تجدید عهد
 سالفه و تمهید حقوق سابقه ایچون بر معتمد و کارگذار بهرام اغا نام عاقل و
 دانا اغا کلوب انواع رعایتلر و نوازش و استماللر اولنوب صد مرتبه تحسین
 اولمشدر

و الحاصل مزبور سالف الذکر احد اغا بو واقعه موخشی اردن بیخچ

استانبوله داخل اولدوغی کبی بیم جان ایله وسوسه شیطانیله نابود و نا پیدا اولدی عَلیهِ مَا یَسْتَعِجُّ

و [تبریک] جلوس همیون ایچون مشار الیه بهرام اغا ایله رجب افندی نام بر اختیار کارگذار قوشلوب آستانه سعادتمند مزبور رجب افندی به اولان رعایت | بر نارنجده اولمش و کورلمش دکلدز

26v

و محرر الحروف بنده لری داخی اول ائمناده نائل مرام اولمق نمیب اولدی حق تعالی صاحبقران زمانی عمر مدید و دولت جاوید ایله همیشه بر مراد ایله آمین بروح الامین
نر

حضرت صاحبقران کیتی ستانک قوت طاع همایونلری نه مرتبه در قیاس اولینه که بر سال فرخنده فالده ایکی دفعه له دیارینه سفر اولوب اول بهار خجسته آماردن بالذات کندی سفرلنده اولان فتوحات جلیله و غنائم بی حد جیله خود بیان و تحریر اولندی بو دفعه ینه اول سال فرخنده فالده کوز فصل اولدوقده اعدها دین حرکت کلوب اوزی قزاقی طرفندن استمداد ایچون رکاب همایونه ایلیچیلری کلمکله عساکر نصرت مائرلرینه تنبیه و شهرلرده ندا فرمان اولندوقدن صکره بو نوبت برادر جان برابرم قره باصره سلطنت و غره ناسیه سعادت قریم کرای سلطانمک یعنی قالدغای دیشانکدر دیو سردار و سرعکر تعیین بیورمنیچون غره ماه شعبانده حضرت سلطان مشار الیهی در دولتمدارلرینه دعوت بیوروب بر مجلس عیش و عشرت و بر دیوان سعادت قورلدیکه وصفنده زبان ناطقه لال و حیران : ایدی

27r

ابیات

یکی جشن شامانه فرمود شاه
که بالغ ارم کشت آن بزمگاه
باقبال شاه سپهر احتشام
مهیا شد اسباب شادی و کام
همه مرصه دشت بر شیره کشت
بنو می که چشم فلک خیره کشت
اوان زردین قزوق از شار
بر نزل عمل کون باده خوشکوار

تمز بود و بال و نیبه و مرق
 چهارا بر از نقش شادی ورق
 ز آمده سائبان با قدح
 فلک را دل از جای رفت از فرح
 ز لحن مغنی و آواز ساز
 بچرخ آمده زهره دلنواز

نشر

و بالجمله کله کرک و خاطر لر نرم اولوب شمیر و تیر و جبه و جوشن
 و مغفر و توسن مثلکو اسباب جنک دلاوری بر مرتبه بخشش و احسان اولنمشدر
 که جسیماً بکار و اغالر و قیوقوللری و سلطان مشار الیه حضرتلری توابنده بر
 کسنه تک آلات حرب و آت و رخنده قصورلری قالمیوب مراد اوزره هرکس
 کوکل بقلدقدن صکره صاحبقران زمان برادر جان برابری حضرت قالفای سلطانی
 مجلس خاصه چکوب ای برادر عزیز دنیا فانیدر دولت دنیا همان بیزه میتر اولش
 دکلدرد که بز اکا فخر ایدیوز جد بوز | بز کوارمز حضرت نوح علیه السلام 27v
 زمانندن برر اجدادمزدن نیجه پادشاهار کلدی و کتندی هر بری دنیا دولتبله
 برخوردار ایدیلر غرض هر کس نویسنده نیک نام تحصیل ایدوب دور
 آخره دک خیر دعا ایله یاد اولمقدر علی الخصوص اوجاغمز غزا و جهاد
 اوجاغیدر هر که حق تعالی برر یولدن سلوک کوسزوب بزه دخی طریق
 غزا و جهاد ایله عدل و دادی کوسزمشدر دولت دارینه نائل اولمق میتر
 ایلیه ایمدی همت و غیرت زمانیدر وفق غنیمت بیلوب متوکلاً علی الله
 تعالی و مستیناً بالله وار غزا ایله سنی حق تعالیه امانت ویردم دیو نیجه
 کلمات دربار و نصاب بی شمار ایله اوزرینه در و کوهرلر نثار ایتدکن مکره بر
 سمند باد رفتاری مهتا ایدوب عنان اختیاری ید بر جودنه تسلیم و قانون جنگیزی
 اوزره طبل و علم و قلیج و قمتان ایله کمال مرتبه تعظیم و تکریم اولنوب حضرت
 سلطان عالیخان معالی نشان دخی دامن بوس اجلاللریله مستمد اولدقده تَوَكَّلْتُ
 عَلَىٰ آلِهِ ۗ اَللّٰهُ اَلَّذِیْ دَعَا سَلَّمَ مَرْبُوعًا شَمَانِ الْمَعْظَمٰنِک سکزنجی کوفی یوم الخمیس بر
 اسعد | باعته عا کر اسلام نصرت انجام ایله بنیه الفزا فی سبیل الله وایات فتح 28r
 آیات خسروانیلرین ضوب کافرستانه کشیده قیلوب منزل بمنزل مرحله مرحله علما

و ملحایه و فقرا و ضعیفان احسان و صدقات جاریه لرین مبدول ایتمکاه خیر
 دعاری مقبول و مرغوب اولوب سهولتله طی مراحل ایدرک و هر مرحله ده فوج
 فوج موج موج عساکر بی شمار اطراف نالک اسلامیه دن کلوب عسکر بفر رهبرلرینه
 ملحق اولمغله عتلی مقصود اولان قلاع کفره دن بار دیه که مشهور قلعه متینه رسول
 و نزل بیوردقلرته عسکرک حسابی مولا بیلور ایدی

اطراف و اکتافی غارت و خسارت ایدرک منزل مزبور بار قلعه سندن یدی
 بیچق ساعت سرورنده مزی موژیوه نام قلعه یه نزل بیوردلی

بعده یدی ساعت بیوردیلوب بر مهور مله نیک قریبده آسایش و استراحتدن
 مکره ابرته سی سکر ساعت دخی کیدیلوب بر قلعه معموره یه هجوم ایتدکلرته
 آن واحده قلعه نیک در و دیوار و برج و باروسنی خاکه یکسان ایدوب
 ایچنده اولان کفار دوزخ قراری قتل عام ایتدیلر قلعه مزبوره ی عسکر اسلام
 سعادتلر سلطان حضرتلردن اذن شریفز اخذ ایتمکله بقیه التیوف اولان
 جوارلی و غلمان^۳ و سایر موجود اولان اساری^۴ اطلاق و آزاد بیوردیلر
 بعده درت ساعت کتدکدن مکره اوزاویسه نام قلعه یه قونلوب ابرته سی دخی
 درت ساعت سرورنده بر مله یه نزل اولندی

اول عمله اوزی حطه اتنک طابوری قریب اولمغله سردار سرافرازلری اولان
 منلکه نام نامدار حطه انلری اون بیک منتخب یوزباشیلریله رکاب همایونه یوز
 سورمه که فرشو کدیلر مزبور منلکه یه و توابعنه خلغ فاخره لر کیدورب انواع
 نوازش و استماللر و بریلوب له طابورینک همان میت و صدای سلطانتین لرزان
 اواب من عند الله تعالی منهزم و پریشان اولدقلری احوالی مکالمه و مشاوره
 اولندقدن مکره اتفاق ایله له قرالتک ایلبار نام مشهور و معروف تختگاهنه^۵
 توجه بیوردیلوب سهولتله طی منازل و قطع مراحل ایدرک ماه رمضان المبارکک
 یکرمی اوچنجی کونی که یوم السبت ایدی عساکر دریا مثال ایله قلعه مزبوره متین
 و شهر عظیمی احاطه ایدوب قونلوب علی الصبح عسکر اسلام ایچنده موجود

و صلحایه و فقرا و ضعیفیه احسان و صدقات جاریه لرین مذبذول ایتمکه خیر
دعاری مقبول و مرغوب اولوب سهولتله طی مراحل ایدرک و هر مرحله ده فوج
فوج موج عساکر یشمار اطراف نالک اسلامیه دن کلوب عسکر بظفر ره برلینه
ملحق اولمقله عمل منصور ازلان قلاع کفره دن بار دیمکه مشهور قلعه متینه و رسول
و زول بیوردقلنده عسکر حسابی مولا بیلور ایدی

اطراف و اکثافی غارت و خسارت ایدرک منزل مزبور بار قلعه سندن یدی
بچق ساعت مرورنده مری موزویه نام قلعه یه زول بیوردلی

بعده یدی ساعت یوردیلوب بز معمر مله نك قربنده آسایش و استراحتدن
سکره ایرته سی سکز ساعت دخی کیدیلوب بز قلعه معمریه هجوم ایتدکلرنده
آن واحده قلعه نك در و دیوار و برج و باروسنی خاکه یکسان ایدوب
ایچنده اولان کفار دوزخ قراری قتل عام ایتدیلر قلعه^ه مزبورده عسکر اسلام
سادتلو سلطان[!] حضرتلرندن اذن شریفز اخذ ایتمکه بقیة السیف اولان
جواری و غلمان^ه و سایر موجود اولان اساری^ه اطلاق و آزاد بیوردیلر

28v

بعده درت ساعت کتدکدن سکره اوزاویسکه نام قلعه یه قونلوب ایرته سی دخی
درت ساعت مرورنده بز مله یه زول اولندی

اول عمله اوزی حطماننك طابوری قریب اولمقله سردار سرافرازلری اولان
منلسکه نام نامدار حطمانلری اون بیك منتخب یوز باتیلریله ركب همایونه یوز
سوره که قرشو لیدیلر مزبور منلسکه یه و توابعنه خلع فاخره لر کیدورب انواع
نوازش و استماللر و بریلوب له طابورینك همان صیت و صدای سلطانیدن لرزان
اوارب من عند الله تعالی منهزم و بریشان اولدقلری احوالی مکالمه و مشاوره
اولندقدن سکره اتفاق ایله له قراننك ایلبار نام مشهور و معروف نختاهنه^ه
توجه بیوردیلوب سهولتله طی منازل و قطع مراحل ایدرک ماه رمضان المبارکک
یکرمی اوچنچی کونی که یوم السبت ایدی عساکر دربا مثال ایله قلعه مزبوره متین
و شهر عظیمی احاطه ایدوب قونلوب علی الصباح عسکر اسلام ایچنده موجود

29r

مولتان غنا و صلحا اوتاع سلطانی به جمع اولنوب دتالر و ثنالر اولندقدن
 صکره حضرت سلطان دارا دارات اسکندر سمات بالذات اسب بڈ پیمالرینه
 سوار اولوب توغ بز فروغ سلطانی و رأیات فتح آیات صاحبقرانی اوکنجه
 حافظ کلام الله محمد افندی الامام و بابای افندی زاده و محمد افندی المقاسنی
 و نیجه مستجاب الدعوة کسنلر سورة فتح و اخلاص شریفی تلاوت و قرأت
 ایدرک امراء نظام و عساکر ثریا نظام قلعه مزبوردهی جوانب اریه سندن
 محاصره ایدوب هجوم ایتمکه اول بی نظیر کشی سراپاری و دور آمدن برو
 رخنه کورمش کناس و موامعی و بالجماعه چارسو و بازارینی احراق ایدوب
 بر مرتبه یقما و غنیمت ایتملردر که

مصراع

نه تحریری قابل نه تدریسی ممکن

و اوزر قزاقیله موغای بک دخی ساقلو^b نام حصن حصینی قوشا:وب بر حنک
 عظیم اولمشدر که دود آتشدن قبه آسمان نیلی رنگ اولدی
 نظم

دابران و شیران دشمن شکار
 بز افروختند آتش کارزار
 ز خون گشت بز دامن آسمان
 ز بیب آب شد زمرة روزگار
 افروسته لبوای سیدم ز نطق
 فرو مانده اعضای گردون ز کفر

29v

نثر

اوج درت کدون علی الزوائی بو منواک اوزره جنک اولنوب اطراف اریه سنده
 اولان یلنقه و قرا و مهور چنتلکار و عالی خانلری خراب و بیاب اولوب همان
 ایچ قلعه سی غایت صعب و متین اولمقین آتش ایچنده نریان قالوب حضرت
 سلطان عالیبتان سامی نشان قلعه مزبوردهی محاصره یه بالذات ککندر توایمه
 قالوب اطراف و اکشافه چابول ایچون عسکره اجازت و یردیلمر

شهرین بیکی نهر طورلو جانبه کیدوب و سلطان هدی" میرا که طوعای
 بیکنک برادریندر فراغانلی^۶ سمتنه و عادل میرزا ایله عثمان چلی دخی بر جانبه
 باش اولوب کیدوب بر مرتبه غنائیم بی شمار برله کلمشدر که فرضا بر ادنی
 قوشجی ناتاری اوتور فرق نفر اسیری بکنمز اییدی اسیر و غنائیم مرتبه تعداددن
 بیرون اولمقین جواری چون حواری و ولدان شکل غلماندن انتخاب ایدوب
 غایت اعلاسی الیوقدن ماعدا هر کون اون اون بش اسیری | بکنمیوب قتل
 30r ایتمدک آدم فالمدی

خلاصه کلام حضرت سلطان فلک بخت و انجم غلام عساکر ظفر انجام ایله قلعه
 ایلباوی یکریمی ایکی کون^۷ کامل عاصره ایدوب ایچنده اولان کفره تک بقیه
 الیوفی امان الامان دیو ایکی کمره یوز بیکنک اتون خزینه ویرلم و بعد الیوم
 جزیه دخی قبول ایدهلم دیو اوزی حطمانی منسکه یه ایلچی کوندوروب
 واسطه و دلیل ایتمکله عموماً بکلر و قراجیلر وجه معقول کورب طرف
 سلطانیدن یریش اغانا نام نامدار قلعه خلقتنه کوندوریلوب اعالی قلعه مزبورده دن
 کامل ایکی کمره یوز بیکنک اتون بیصورت جمع و تحصیل اولندی دیو خبر
 کوندردکده طوب و نتمک ایله قلعه جنکندن فراغت امر اولندی

مبارک شوالک اوچنچی کونی سکین عرابه ایله ایکیوز بیکنک غروشلق چوقه
 و دیبا و حریر ذوب جمیع بنکاره و میرزالره و قیوقولرینه اوج کونه دک
 توزیع و تقسیم اولتوب ایکی کمره یوز بیکنک اتون دخی داخل خزینه سلطان
 اولدقدن سکره مشار الیه طوغای بیکنک و اوزی حطمانی منسکه یه دعوت ایدوب
 30v هر برینه | خلعت فاخره و ستور کورکار کیدورب عسکرلریله قرال بد فمالک
 ایچروده اولان تختکاه و شورلرینی تخریب و غارتنه تعیین بیوریلوب حضرت
 سلطان ذی شان ماه شوالک التنجی کونی که یوم شنبه در جانب قریمه عودت
 بیوردیلر

عسکر اسلام حضرت انجام سالم و غانم ذوق و سرور ایله منزل بمنزل مرحله

بمرحله جمیع کفره ولایتی کندولرینه تابع اولمغله قونو و کوچه بیه و ایچه سفای خاطر ایله بقدان حدودنه اوغرایوب بقدان ویوده سی دخی حضرت سلطان عالیشان بی بهایه خزینه و پیشکش و مکمل قوچولر هدیه کوندورب و قره افلاق ویوده سی دخی خوفندن بیحد خزینه و هدیه کوندورده کده اول کلان خزینه و هدیه ی عینی ایله وزیرلری اولان شیر مردان و غا اسلام اغا قولرینه احسان بیوردیلر و کندولر هنگام شتا و شدت سرما اولمغین افکرمان نواچینده قشلاق بیورب بر مدت آرام و استراحتدن سکره انهار عظاماک انجمادنده یوز اوزرندن سرور و عبور ایدرک سالم و غنم عید ذی الحجیه ی آفکرمانده ایدوب اواخر ذی الحجیه ده | جانکرمان مبرندن عبور ایدوب مقرّ سلطنت عالیلری اولان آق مسجد سراینه نزل و اجلال بیوردیلر

اول وقتده بو حقیر و فقیر دخی آق مسجدده قشلامش بولوب جمیع اعیان مملکت استقبال ایدوب دنیا سور و سرور ایله طولدی و جمله عالمک یوزی کلدی حضرت سلطان عالیشان فاتح ابواب البرّ و الاحسان عظیم مجلسلر و عیش و عشرت ایدوب صوغا نامیله هر کلان قولرینه دنیا قدر احسان بیوردیلر حق تعالی عمر و دولترین مدید و هر کیجه ارین قدر و کونلرین عید سعید ایدم آمین با معین بحرمة سید المرسلین

دعوت حضرت صاحبقران سلطان عالیشان را

بیانچه سرای برای التفات و نوازش فرمودن

بو جانبدن حضرت صاحبقران زمین و زهان برادرلرینی کوروب بر قاج کون معاً عیش و عشرت ایتمک نیتیه اسباب عیش و نوشی حاضر و آماده بیورب اول وقتده دار الخلافت لری اولان یانچه سرای بهشت آرایده نایله و با اولمغله قاجی سرای نام مقام فرح فزاده قشلامش ایدی اول محله دعوت بیورب شرف وصال [و] اتعال برله مستمد بیوردیلر حضرت سلطان عالیشان رکاب همایون صاحبقرانه عرض هدایا | و تحف و بیحد جواری و غلمان پیشکش چکوب مقابله سنده انواع نوازش 31v و احترام اولندیلر

ز بس کوه و زر که بشیبه شد
 شمع مه و مهر پوشیده شد
 نو کفتی که از چرخ گرفته پاک
 فرو ریخت انجم - راسر بمشاک

الحالة هذه حضرت صاحبقران دشمن سوز و دوست نواز نیجه آیام عیش و نوش
 [و] کاسرانی برله اطراف اربعمه دن محصل الآمال و الامانی هنکام شتای ذوق و
 نشاطله کچورب اول بهار خجسته آتارده بالذات ینه غزا و جهاد^a قلیجین قوشندیلر

عزیمت فرمودن حضرت صاحبقران دفعه نایبه بهوب

ممالک کَنَاز^b دوزخ قرار

سنه نبع و خمین و الف ماه جمادی الاول سنک اون یدنجی کوفی که یوم
 السبت ایدی ایمن اوقات و اسعد ساعاته حضرت صاحبقران منصور آللوا زایات
 نصرت آیات و ظفر مائرلرین نیته القزا فی سبیل الله ینه صوب کافرسانه کتیده
 قیلوب عظیم آلامی و دارانله نهر الماده زول و بر کون اول عمل مبارکده آسایش
 بیورلادی

اولکون اوزی فراغی طرفندن ایلچی کوب هدایا طریقیاده بش قطعه قلمه 32r
 کوب طوب کتوروب قلمه فرحکرمانه تسلیمین و قرال بد فعال ایلبار قلمه منه کوب
 طابور منفوری بلر قلمه منده اولدوزغنی اخبار ایلدی

ایرتسی کون که یوم الاثنین ایدی منزل مذکوردن کوجلوب منزل اجلالمری قریه
 قیات و مرحله ناکه قریه سبات و مرحله رابه کوجکملو و مرحله خامسه ساری
 چقماق نام محلی نمین بیوردیلر و بعد ذلک قریه کوکش بیکده زول بیوریابوب
 آندن قریه بیبولش^a قرینده و آندن سرحه ممالک اسلام اولان قلمه فرحکرمان
 خندقنده زول بیوریلوب اول محله مسقو ولایتنک قرالی قدیم الازماندن
 وزه کلدی کدن زاده خزینه بی نهایته ایله ایلچی کوندرمکین منزل مزبور

فرحکرمانده بش کون اوتوراق فرمان اولنوب مسقوالیلچینی رکاب همایونه کتوردیلر
و خزاین بی شماری مقبوض و مقبول صاحبقرانی اولدقدن صکره مال فراوانی
غزاة اسلامه بئک و احسان ایدوب زیاده سن قلعه مزبوریه تسلیم و جمیع امور
32v مملکتی تکمیل و^۵ | تنبیهدن صکره یوم الجمعه که سلخ جمادی الاولی ایدی
صاحبقران اسکندر مکان دارا دارات عساکر دریا مثال ایله رو براه جهاد ایدوب
اولکون بالیکز اغاج نام محله اوتاغ خسروانی قوریلوب آندن چوبلی^۶ نام محله
و آندن کونک اوی نام موضعه و آندن نهر اوزی کنارنده قابر نام محله و آندن
کاشانه لی قابر و آندن تمغالی طاش و آندن ابرقاجق نام موضع و آندن بر سحراده
و آندن قره قیو نام محله و آندن یلغی سوی قریبده و آندن طاشلق نام
موضعه و آندن نهر^۷ عظیم اوزی که اوایل کتابده وصف اولمنندر کنار نهر
مزبورده زول و اجلال بیوردقدن تکرار اوزو حطماندن ایلچی کلوب عرض
عبودیت ایلدی

بعده یوم الخمیس مانند دریای نیل اولان نهر مزبوری شناورلکله چون برق
خاطف مرور و عبور ایدجک مویلا شای نام ممبرندن عسکر دریا مثال اسلام برله
عبوردن صکره چورتان نام محله زول اولندی

بعده محل مزبوردن کوچلوب نهر قولنجاق قریبده بر مقدار آسایش و استراحتدن
صکره بعد الظهر منزل مزبوردن کوجلوب بوزاغلق^۸ نام نهر کنارنده زول
33r اولنوب آندن | صافصغالی منزلنده و آندن طاشلق نام محله و آندن^۹ قونقو
بروق^{۱۰} نام منزله و آندن نهر اونکولک کنارنده و آندن طاشلق باشی نام منزله
نزول بیوریلوب ابرته سی کونی چپارتیل منزله توجهلرنده اوزو حطمانی منسلکه
نام نامدارک ایلچی کوندردیکی قزاقلری بطریق الاستقبال کلوب عرض عبودیت و
خدمت لازمه لرینه حاضر و آماده و دامن در میان اولدقلری بلدردیلر
اولکون چپارتیل منزلنده نزول اولنوب ابرته سی کونک صو دیمکاه معروف نهر

اوزرنده نزولدن سكره مرحله نايه بوكه^۳ نام قلمه واقع اولدوقده مشار ايله اوزو حطمانی له طرفدن اخذ لسان ایچون کلان بر مقدار اعدای دینی پریشان ایدوب دیل المغه کلوب اخذ اولتان دالیری رکاب همایونه ارسال ایلوب مرحله مزبورده رسول بولدی بیللرک اخباری بلندکدن سكره کوچک خزینه دار اولان بهادر و دلاوره جزالری اولتمق فرمان اولندی

بعده قلمه مزبورده دن کوچلوب طاشلق نام محله زول و آندن زواطاول^۴

33v دیمکه معروف قلمه قربنده و آندن واسلکه | نام قریه یه و آندن ماخنوکه نام

قریه یه و آندن اوستوروز نام قلمه یه و آندن یویار نام قلمه یه ایکی میل مقداری

قریب بر نهر جاری اوزرنده نزولدن سكره ابرتهسی کوچلوب استرابول و کرسنابول

نام ایکی حصار استوارک میاننده زول مایورلری واقع اولوب بعده استارا

قسطین دیمکه مشهوره و معروف قلمه^۵ قربنده زول بیوریلوب آندن قامنسکه

نام قلعه ده مقدمه الجیش اولان سكره اسلامه و اوزی قزاقی طابوریلده عروماً

عساکر ظفر مائر صاحبقرانی بر بردن جمعیت و انماله زول و اجلال بیورلدی

قلمه مزبورده دن بر مقدار کوچلوب مقدمه الجیش اولان قریم عسکری ایله

اوزی قزاقی طابورینک مایینده زول عکندده بنایه الملك الاعلی [له] طابورندن

اخذ لسان ایچون عساکر قریه کلان بیک نفر کزیده [و] منتخب زور کفره سی

ازاق عسکرینه مصادف اولدوقده یوزدن^۶ متجاوز کفره بی خاک هلاکه دوشورب

بقیه سن اسیر و قید [و] بند ایله رکاب همایونه کتوردیلر له طابورندن

سؤال اولندوقده از براش نام قلعه ده اولدوقلری مقرر اولمغه اعدای دینک

جزالری ریزاب اولگون همان طوغری از براش جانبیه توجه و عزیمت بیوریلوب

34r بر صحرا ده زول^۷ و بر^۸ | مقدار آسایشدن سكره بر وجه استجمال از براش

سمتیه اعداء دین و دولت اوزرنده صباح الحیردن وقت ظهره دک شتاب اولوب

وقت مزبورده آلتمش نفر برار و نامدار دلاورلر ایله عمر علی اغا نام یول

اغاسنی ایلر دیکه کوردیلر

، و در عقب عسکر اسلام دخی روانه اولمه ده فی الحال مزبور دلاور له طابورندن اوچیوز آت سورب و اون نفر له و نمچه کافرلرینی اسیر و گرفتار ایدوب حضرت صاحبقرانه قارشو کتوردکده خبر آکئوب اعدای دین یقین برده ایدوبی مقرر و محقق اولدوقده ینه اولکون سرعت و شتابله اوزرلرینه هجوم اولتوب وقت عصرده یتلوب اطراف اربعه سندن احاطه و محاصره اولندی ینه اولکون وقت دخی ننگ ایدی خیلی جنک اولوب بیکدن متجاوز اعداء دینی طعمه شمشیر ایدوب و خیلی کافری دخی اسیر ایتدیلر غازی بک نامدارک عظمت مبرزای نام نازه و نوجوان دلاور و بهلوان اولغلی اولکون شربت شادان نوش ایتدی رحمه الله تعالی

و ینه اولکون اوزی قزاقی طابوری دخی سرعتله کوب یتسوب عساکر اسلامه ملحق اولدیلر اول کیچه جهان دیده و جنک آزموده اولن بر بزم کلوب 34v | مکالمه و متاوره دایمکره اتفاق رأی سانبه لری بونک اوزرینه قرار ایلدیکه له قرانک جمیعاً عسکرینک کزیده و بللو و نامدار حطمانلری و عظیم الشان و جنک جو سکلری بالکلیه اشو طابور منحوس ایچنده در و قرق بیك کامل آتباش " و تفنگ انداز له و نمچه عسکری ایله علی الخصوص از براش کبی بر حصار استواره استناد ایدوب اطرافنه قت قت خندقار ایدوب حصار پنجه لر و تاپیلر و حکم قلعه لر پیدا ایلوب قلعه کوب زنجیر کشان بیحد و بی قیاس طویلر و ضربتلر قوروب اطراف اربعه سندن آتلی و پیاده یه بر وجهه طاقت مرور قوماملر هر یوزدن تدارک لری پرنده ایدوکی مقرر اولدی ایله اولیجق بوکا عجله ایله فرصت محال کورینور همان تدارک بودر که آهسته آهسته جنک و آشوبله اطرافنی احاطه ایدوب بیژ دخی طیرق سورمکله و لثم و آتباش لکله و جوانب اربعه سندن قلعه لر و تاپیلر قورب قلعه کوب طویلر ایله حضور و راحتلرین اوچورالم بو طریقله عاجز و درمانده قالسونلر و ذخیره و زواده لری دوکسون ان شاه الله تعالی عاقبت نصرت و فرست بیزمدر عجله لیله ایش 35r | بتمز تائی اوزره حرکت اولسون دیو رکاب همايون صاحبقرانی به عرض

اول و آخر بنم دخی رأی و تدبیرم بودر دیو کلام دلپذیر و وجه مساس
 اوزره عموماً امراء عظام و اغایان عساکر منصورهٔ نریا نظامه مراد اوزره تنبیه
 و تفهیمدن صکره علی الصباح یوم الاحد ایدی اسباب جنک مهیا اولوب
 وقت ظهرده اوزو قزاقی متره کبروب طوب چکوب جنکه آغاز ایتدیلمر
 و وقت عصرده حضرت صاحبقران زمان جماعهٔ سکبان و فنک انداز قوللرین
 سوله نمین بیورب صاع و سولمن آتش رزم حروب و فنن عاولنوب له طابورینک
 آتلوسی بر اوغوردن اوزو قزاقی آلاینه هجوم ایلدکده بو جانبدن حضرت
 صاحبقرانک برادرزاده سی اولان شهزاده جوان بخت مراد کرای سلطان
 حضرتلری سبجاقی و آلیبیله آت سوروب اختشامه دک بر جنک عظیم اولمشدر
 وصفده دینمشدر

نظام
 دو لشکر نکویم که دو کوه تاف
 رسیدند در جلگه مضاف
 چو دریای هیجا در آمد بیوش
 زمردان جنگی بر آمد خروش
 ! اجل فتنه را کار سازی نمود
 سیه با سیه دستبازی نمود
 بر آمد ز لشکر ده و دار و کیر
 بیوشید روی هو بر تنبیر

نثر

اصل کلام کفار بد تباری قیروب کچروب اکثرین اسیر و گرفتار و
 بقیه سن طابور منجوسک قلاع و خندقنه دو کدیلمر
 علی الصباح که یوم الاتین ایدی کفار دوزخ قرارک من بعد آتلوسنه طاقت
 خروج نالمیوب بری جانبدن قلعه کوب طوب و ضربنلری رجاً للشیاطین دیو
 کوندردیلمر و بر طرفدن فرحکره ان بیکی دخی رزم مردانه کوسروب کفار
 خاکساره مقدارین بیلدردیلمر
 یوم الثلثا ینه اطراف ارببه سندن طویلر و ضربنلر قوریلوب علی السحر دن
 تا اختشامه اولنجه جنک عظیم اولوب اسلام عسکری طبل آسایش اوروب عودتلرنده
 له طابوری اوزو قزاقنک طویلرینه هجوم ایدوب ایکی طرفدن اکثری خاک
 دلاکه ده ش

مضمونی واقع اولمشدر

36r
 یوم الاربعا اوزی قزاغی حطمانی اولان منسلکه کلوب امراء عظام و آغایان
 ذی شان برله مشاوره لرنده طریق سورمک تدارکی | معقول و مناسب کوردلی
 یوم الخمیس عموماً آفکرها ان و بوجاق عسکريله بتمامه درم ایلی عسکری و
 آی تیمور بیک نام نامدار کلوب عساکر اسلامه ملحق اولدیلر و آی تیمور
 بک کلوب رکاب همایونه یوز سوروب نوازش و التفاته مظهر اولدی و اولگون
 له ظابورندن بر نفر لهلی فراراً کلوب له عسکری^۲ کمال عجز و حیرتده در
 اطراف اربعدن محاصره اولنمغله قراره طاقاری قامادی و آلا طور میوب
 فرار ایتمک جان خبیثترینه منت ایدی ذخیره لری دخی آز قالدی دیو
 خبر مسرت اثر سویلدی

یوم الجمعة اوطاق کردون نطق خسروانی و سایر خیمه و خرناه عساکر
 صاحبقرانی منزل دکتدورب کنتار بد کرداره یقین کلوب طوب التسه کیریابوب
 قونلدی و جنک دخی اولمیرب آرام و برادی
 یوم السبت سحر وقتنده اوزو قزاغی آرام ایدوب بر طرفدن له آتلوسی
 چیقوب بو طرفدن سبحان غازی اغا نام نامدار ایله جنک و محاربه دسکره
 له آتلوسی مزسلیرینه فرار ایلدی

و یوم الاثنین صباح الخیردن اختامه دک طوب و تفذکی صاعقه وار کنار
 دوزخ قرار اوزرینه باغدر دیلر

36v
 | یوم الثلاثاء طوب و تفذک جنکی اولوب یوز قدر لهلی اولونسه چقدقارین
 کوروب قوم تاتار صبار قنار جمله سن اسیر و کرفار ایندیلر
 یوم الاربعا اوزو قزاغی مزسلیرین یتشدروب مباحدن اختامه و اختامدن
 مسباحه وارنجه ایکی طرفدن^۳ آنتبازک ایلدیار که کویه عالم طوتشوب باندی

يوم الخميس كذلك خندق خندقه و منس مرسه اولاثوب باروت و
آتش علولری دلبای طوتوب عیوقه بیوسته اولدی

يوم الجمعة ینه آتش انداز و شمبده باز-کار کوسزوب جنک ائناسنده
قرال بدفاله کوندردکری مکتوب و ایلچیلری دخی اخذ و قتل اولندی
يوم السبت ینه اطراف اربمه دن محاربه ائناسنده بر سائل شکانده کافر
اخذ اولنوب عحاسی ایچنده قرال بد فاله داد امداد دیو کوندردکری مکتوب
اخذ اولنوب کمال عجزاری ظاهر و هویدا اولدی و مزبور کافری کوزلری
اوکنده صلب و سیاست اولندی

يوم الاحد طبل آسایش اوریلوب جنک و حرب اولمدی و له طابورندن
قومسار دیدکاری بلاو بنام کافرلری ایلچی کاوب طلب امن و امان ایلدی

يوم الاثنين یوز | مقداری لهلی بوزیلوب کاوب و غقبلرجه تکرار ایلچیلر
37r کاوب بش یلناق خزینه ی بر بردن و برهلم و جمله عسکری دخی الله تعالییب
خاطر ایدلم الامان الامان صلح اولام دیو فریاد ایلدکده ویشنویسکه^۲ و
خورازنه و چنیاویسکه نام بکار کون و جمله آت و آلات جنکی بزه تملیه
ایدوب عربان قالمسه راضی اولورسکوز امان و برهلم دیو جواب با صواب
و برلدی

يوم الثلاثاء یوریش ایدم دیو عسکر اسلامه تنبیه اولندوقن سکره ینه
یوریلوب اولکون دخی مهل و آرام و برلدی اول حینده بر لهلی قرارا
کاوب بر کیل طارو بیکرمی غروشه ساتلدوغین سویلوب يوم اربما ینه جنک
اولسوب نهایت طویلر ایله سلامدیلر و ات ظورده ایکی نفر ترجمانلری کاوب
فرمان عالی اوزره بشنویسکه و خورازنه و چنیاویسکه نام بکار و بنام سکر
خاکیایه یوز سورمه کله لر کرک دیو خبر و بر دیلر

يوم الخميس تکرار له طابورندن ایلچی کاوب صلح اولام مزبورون بکار
کاورلر دیو رنجیده اولنماغیچون جناب صاحبقرایدن یاقچی طلب و رجا
ایتسکه سربوآبان اولان سلیمان اغا و یالی اغاسی اولان عمر غازی | اغا نام

نامدار تعیین و فرمان اولنوب وارد قلندره "الْخَائِنُ خَائِفٌ" مضمونی اوزره
 -الف الذکر اولان بکتر سامنه سگملر کلمکه جرات ایده میوب خبر آلدی
 واردوغمز کی نری قتل ایدرار دیو اعتذار ایتدیلر

بعده یوم الجمعة علی البحر اوزو قزاغی مترسره یوریوب چاشت لمطافی نه
 دکن درد آتشی ائلاک همسر و اعدای بد آیین خاکه برابر و چوق کافرک
 مقری ججیم و سقر اولدی و نیجه کافر^ه اسیر و کرفتار ایدوب درت
 طرفدن آتلینی و بار و بشکاهی یغما و غارت ایتدیلر و اول کیچه وقت
 غشاده از براش قلمه سنک مترس طرفدن اولان قله سن احراق قصدیله چوب
 بارها و علفوا سوریلوب هجوم اولندقدنه کفار خاکسارک قارشوسنده آتش
 براغوب احراق ایتمکله آتشدن یورلمر ب ایکی طرفدن طوب^ه و تنک جنکی
 بر مرتبه اولمشدر که تا صباحه دک چون روز حشر مانسکه نجوم و کواکب
 یره دوکلدی

یوم السبت ینه منوال [و] وجه [مذکور] اوزره حرب و جنک قایم اولوب
 اخشامدن مسکه مترسی باصماغی چون ایکی نیر کزیده و منتخب له کفره سی
 حاضر و آماده | حصاردن چیقوب یوسوده طوردقلرن اوزو قزاغی خبردار
 اولمغه بیک حمله بر برینه هجوم و بر مرتبه جنک ایلمشدر که قابل تعبیر
 دکدر عاقبت له کفره سی منهزم اولوب افتان و خیزان حصاره فرار ایتدیلر
 یوم الاحد ینه جوانب اربنه سندن قلمه کوب طویل ایله رجم اولنوب یوم
 الاتین دخی بو منوال اوزره شیاطین ملاعین رجوم قلندی

38۳

یوم الثلثا قلمه دن بر اوغلان فراراً کلوب اعدای دینک آجلمقدن کمال
 مرتبه عجز و حیرتلینی اخبار ایتمکله اوزو حطمانی اولان سکسار نامدار
 دخی کلوب امراء عظام و دکلاهی دولت خسروانی اولان قوللر و طایفه
 سیاهله مشاوره و مکالمه لرندن مسکه جمه آتیه ده علی السباح بیک حمله
 هجوم و یورویس اولمغه قرار و برلدی

یوم الاربعاء ینه اولسوب^ه سابق اوزره جنک و حرب قایم اولوب طرنایوز

نام قلمه کفرده ایکی قلمه کوب و کوه افکن بغایت کبیر و بی نظیر طویلر
 واردر دیمکه خزینه دار باشی قوللری حطمان طرفنه کوندورب بر قاج قزاق
 ایله سید علی بلوک باشی نام | برار و نامدار قوللری قوشوب البته یارین ذکر
 38v اولنان طویلری یتشدرمک کرکمز دیوارسال و فرمان اولندی

یوم الخمیس علی البحر بر خیلی له کهرسی جمله اولوم اری بر اوغوردن
 اوزو قزاغک مترسیرینه هجوم ایدوب خیلی قزاغی مجروح و بش اون دانه
 مزس بیراقلری کتوردیلر و ینه اولکون ظهره قریب ایدی مزبور سید علی
 باوک باشی سالف الذکر طویلری یتشدرورب حطمان دلیر دخی کلوب اغایان و
 سپاهله سویکسوب علی الصباح متفقاً یوروش ایتیمه قرار و یردیلر

علی البحر که یوم جمعه ایدی عساکر دریا مثال موج موج کلوب یوروش
 انتظارله اطراف اریبهدن حاضر باش اولدیلر اوزو قزاغی خندق طرفندن و
 شهر طرفلرندن هجوم ایلدکلرند. کارکر اولمامقله ینه اولکون دخی یوروش
 تأخیر اولمق مناسب کوردی

یوم السبت ینه حنوال سابق اوزره محاصره و محاربه ائناسنده رکاب همایون
 صاحبقرانه ازاقنی قوللری ایکی نفر دیل دوشورب بری لهلی و بری بندانی ایدی
 خبرلری سؤال اولندقد. ³ نام قلمه یه قرال بدفعال عساکر دریا مثال ایله طابور
 39r منفور محصورینه امداد طریقله اکمشدر آدن بوروده نام قلمه یه کاه جکدر
 بز کورلیکه نام بیک یعنی بر کافر سک خدمتنده ایدک طابوردن چیقوب
 بده محاصره واقع اولمقله وصوله چاره ابرمیوب کتمشیزدر عساکر اسلامدن
 ایکی نفر تاتاری دیل دوشوروب قرال بدفعله کتوردیلر انلار دخی سزدن
 خبر آلسلردر و هم بیلدوکرز بودر که بوکون قرال بدفعال جمله عسکرله
 بورودیه کوچوب کلدکدهکمره سزه ایلچی کوندورب مصالحه مطاوبیدر و ایکی
 نفر اوزو قزاغی دوشورمشلرایدی مجروح اولملریله جراحه تیماره و یردیلر
 ابو اولورلر ایسه سزه ارسال ایدجکلردر باقیین بلمزز دیو جواب و یردیلر
 قرال بدفعال طرفندن بو حنوال اوزره خبر آلتوب مقام زدهده ایکن ینه
 اولکون بعد الظهر طابور منفوردن بر نفر طوب انداز قزاق فرارا کلوب ذخیره

عسکر شباطینی بن کندو کوزمله کوردم بالذات سزی آرزولیوب کلیوری^۵ دیو
 تحقیق ایلدی بیز دخی بوخبر ایله عودت ایتدک قرال بدفعال یقین یرده اولدوغی
 مقرررد دیدکلرنده جمیع اسراء عظام و کبراء فخام و ارکان دولت و عسکر اسلام
 حضور. صاحبقرانییه جمع اولوب وزیر ارسطو نظیر خاقانی اولان سفر غازی اغا
 حضرتلری تدبیر و جمعیت دریا سنه مستغرق اولوب شوپله رأی صائب کوستزدیکه
 فی الحال اوزو قزاقی حطمانی اولان منلسکه^۶ نام نامداره احوالی اعلام ایده لر
 40v کندوسی | منتخب تنفک انداز ایله بزمه ممّا قراله قرشو کیده. باقی عسکری ینه
 مترس اوزرنده محاصره اولنان طابوره کوز آچدرمیوب جنک ایده لر و عسکر
 اسلامدن دخی بللو بکلر و میرزالردن بر بلوک عسکر قویوب اوزرلرینه زبده سلاطین
 جنک آیین اولان مراد کرای سلطانی سرعسکر تعیین بیوره لر بونلار بونده طابور
 منفوری کالاول محاصره و محاربه ده اولالر حضرت صاحبقران زمین و زمان
 بالذات عساکر دریا منالله قرال بدفمالی قرشولیوب^۷ طابور منحوسک امدادنه
 یشمندین متوکلاً علی الله جنک و محاربه یه اقدام ایده لر

بو تدبیر دلپذیر ضمیر منبر صاحبقرانییه بغایت مستحسن کلوب فرمان همایون
 بویله وارد اولدقدن سکره فی الحال اور محمد اوغلی میرزالردن صرتلان میرزا نام
 نامداری و منصور اوغللردن ینه صرتلان نام بهادری و الحاصل ایکی نفر صرتلان
 میرزالری خدمتلرنده نوکرلری اولان ارسلانلر ایله چرخه جی طرزنده ایلرو کوندورب
 بالذات قرال عسکرندن دین اخذی ایچون سمی ایده سز دیو ارسال بیوردیلر
 41r و ینه اولکون بعد الظهر | اوراق اوغلی میرزالردن^۸ عادل میرزا قرال
 طابورندن بر یهودی دوشورب کتوردی حضور همایون خانییه احضار ایدوب
 خبر صورددقلرنده دیدیکه بن قرال عسکرنده ایدم سکز بیک زنجیر کشان نهچه عسکری
 واردر وارن الی بیک کندینک یازیلو له قولی واردر باقیسین نفر عام ایدوب
 کیو قلمه سندن و ایتوا دخی الی بیک عسکری واردر ایلرو کوندورب جمله

اطرافدن کلجک عسکرلرینه برکون وعد ایتملردر انفاقله اول کون اوزریکزه
حله ایتملر کرکدر و سزک دخی لشکریکزک کثرت و قوتنی ییلوب اکملرلردر
تدارکلی زیاده سبله در دیو سوزن ختم ایلدی

بو دفته وزیر مشار الیهک تدبیر سابقی اوزره اوزی حطمانه پریش اغا نام
نامداری کوندورب و عاسره اولنان طابور اوزرینه هجوم وجه [و] منوال
مشروح [اوزره] عسکر قویوب اوزی حطمانی معاً آتلندورب قنده سن قرال بدافعال
دیو جهاد اکبره عزیم و جزم اولندی

براز مسافه بر کتمشدر ایلدی مقدا ارسال اولنان سرتلان میرزالردن آدم
41v قرشو کلوب بیاله | قنسکه نام قلمه اوزرنده قرال طابورینه راست کلوب اوچیوز
قدر ملی کافرینی طعمه شمشر ایلدک و اوتوز نفر کافرئ اسیر ایدوب و زالکاوکه
نام بللو کافرئ دخی کرتار ایلدک هنوز کتوریورلر دایما منصور و مظفر اولاسز
دیو شاهه دعالم ایلدی

الحمد لکه تعالی علامت فتح و نصرتدر دیو غازیلرک قلوبی قوت بولوب
کیدرکن فی الواقع وجه محرر اوزره سرتلان میرزالر دخی یوزآقلقلریله چیغه
کلدیلر دوشن دیلردن سؤال اولندقده حایلا قرال باننده موجود اوتوز بیك
عسکر واردر نغیر عام ایله کلان چوقلق عسکرئ دخی ابرشمدی آنجیق ایلباره
کلمشدر دیو جواب وردیلر

و اول ساعت دخی بش نفر بللو میرزالری^۴ اوراق اوغلی کل محمد میرزا ایله بیله
کوندردیلر دخی عساکر دویا مثاله حضرت صاحبقران زمان طرناپول سوی نام
نهری عبور ایدوب یوم السبت ایلدی بر مقدار نزول و استراحت بیوردیلر
اول منزل مبارکده مزبور کل محمد میرزا دخی دیل کتورب سؤال اولندقده
42r سرتلان میرزا کتوردیکی | دیلک جوابنه وافقت ایلدی

قرال عسکرئ اوتوز بیك دفترلو عسکردر لیتوا عسکرئ دخی یتشمدی
قرال بدفمال قرین برده علی الصباح که کوچه کز توشلقده ابریشلور دیو خبر
ویرمکین علی السحر که یوم الاحد ایلدی حضرت صاحبقران زمان عساکر اسلام

نصرت انجم ايله ميمنه و ميسره صفلر و آلايلر باغليوب قلب و جناح آراسته و
پيراسته و كوس و طبل حربى دنيا غريبو و ولوله براغوب لوای نصرت احتواى
چنكيزخانى و توغ بر فروغ صاحبقرانى عيوقه پيوسته اولدى

اول ائناده ينه بر جديد ديل دوشورديلر جوابنده صباحدن قرال دخى
كوچدى ايكي عسكر شمعى آت اوززند قران ايتكموز مقرردير ديدى

بو دفعه بروجه استمجال قرال بدافمالى رو برو استقبال طريقي ايله لعين
خيالك اوغورين كسدورب قطع طريق ايتديلر و جمله منصور اوغللرى و اوراق
اوغللرى و اور محمد اوغللرى ميرزالرى هر برى كندولره تابع بشر اور بيك
عساكر ليله قرال عسكرينك آردن چوروب جنكه مأمور اولديلر

حاصل كلام رو بر حضرت | صاحبقرانك اعلامى ديكيلوب و اطراف ارممنندن
امراء عظامك سنجاقلىرى چكلوب ملاعين اورتايه آلديلر

اولكون بر جنك عظيم پيدا اولمشدر كه دوز آدمدن برو بو مرتبه بي محابا
حرب و قتال واقع اولامشدر ملاعين خاسرينه اسلا و قطعا امان ويرليوب كوز
آچدرميوب وقت ظهردن عصره دكين ششمه شمير برآندن صحن آسمان خيره و
كرد سمند غازباندن قبه افلاك تيره اولوب قرال بدفمالك بيك دانه خزينه و
كلار عربهلرين اخذ و قبض ايدوب و يدى بيك كزيده كافر عسكرين خاك
هلاكه دوشورب بمحمده سبحانه [و] تعالى لشكر اسلامدن بش اون نفر مسلم آتيجق
شهيد اولدى

اخشام اوززند ايكي لشكر آريلشوب طبل آسایش چالنبوب مقابله اعداده

قونلدى

اول كچه قرال بد فعال يه اوغرادوغن ييلوب دنيا پاشنه تنك و نار اولدى
على السحر الامان الامان ذيو فرياد كنان عتبه عليه صاحبقرانى يه ايلچى و مکتوب
كوندورب نه وار پادشاهمزدر بو قدر جنك و قتال اولدى بزي نابود و نايبدا
ايتمون شمدن صكره كئناهمزى بلدك

بيت

مكيبدر كه نيجه طوته شير ايله نخرال
قابليدر كه جنك ايدو بير ايله شخال

مضمونی اوزره حد و مقداریمی بیلدم: بنم سوچم حضرت صاحبقران زمانه فرسو
 کلدوکم تبر^۸ بکا عجلدر نه دیلرسه بندن آسون تک همان امان و یروب ایل
 و ولایتی^۹ بر اوغوردن خراب و بیاب ایتمسونلر بنم دخی سایه دولتبرنده
 کچنمچک حام قالسون بر ادنا قوللریم نه وار بندن جزیه می قبول بیورسونلر
 دیو عرض حال ایلمش

بو جابدن صاحبقران زمان امان طلب ایدن یمانلره امان و یروب بخیلیق
 قلمه متاد قدیمدر نولا رجاسن قبول ایدرم شول شرطله که بر آلی عهود
 و میثاق اولسه کرکدر هر آدم ایله قول و قرار اولنماز بنم مدبر ملکم
 و وکیل دولتیم وزیر مشیرم سفر غازی اغایه انک دخی وکیل دولتی اولان باش
 وزیری که قوجه قانسیلار دیمکله معروف و مشهوردر بالذات حزبوری کوندورب
 کلوب عرض و التماسی یشدورب وزیر ارسطو نظیرم مشار الیه اولان سفر غازی
 اغادن جراب [با] صواب ایله مرادین گاهی آسون دیو نامه یازوب کلان ایلچینه
 امان و یریلوب بیوردلی که یارین قانسیلار کلنجه و سوز قرارین | بولنجه توغ
 صاحبقرانی جنگه وارمیوب لکن اطراف و جوانیده اجناس مختلفه دن عسکر چوقدر
 هر برینه هنوز قراردادده اولمیان امانی اعلام ایلمک اولماز اطراف [و] جوانبدن
 هجوم ایتدکیرینه قاتلسون نه حال ایسه غیرت ایلسون عساکر تاتار بر یماجی
 قومدر مال و منالندن و عسکرینک زوالندن خلاص عجلدر همان کندوسنه امان
 و یرلم و آلا نه کندو و نه نخت و بختی قالور همان جان قورتاره کورسون دیو
 نیجه کلمات مروت آمیز و اقوال احوال انکیز تبلیغ اولندی

اول کیجه ایلچی واروب قمرال بدفعالی خبردار ایدوب اولدخی ووزاسی
 و وکلاسی و جمله حطمانلری و بکارینی یعنی جهتم سکرینی جمع ایدوب مشاوره
 و مکالمه قلوب باش تدارکین کوردهده و صباح اولیجق باشلرینه قیامت قوباجاغی
 ملاحظهده زار و ناتوان و انکشت حیرتی در دهان ایدوب روز رستاخیزه منتظر
 اولدیلر

چون صبح صادق ییلورب آنتاب عالمناب قوس برچندن لامع و طالع همایون شاه
 عالیجناب کی اطراف و اکنافه ساطع اولدی ینه اطراف اربعدن تاتار صبا رفتار

44r قورت قبونه سکرده: کبی قرال | عسکرینی یقمایه باشلدیلر | اگرچه کوس حربی چالتمدی و علم اژدها بیکر سالتمدی بر امان سنجاغی دیکلوب و قرال بدفعلک قدی بوطلوب باش وزیر نامنده اولان سالف الذکر قاسلار نام کبر کیری عسکرندن چقوب امان الامان دیو نمره کشان وزیر صاحب تدبیر صاحبقرانی و مشیر آصف نظیر کیتی ستانی یعنی مقدم ناکریر و جکرگاه کفارده خونریز اولان مرد میدان و غا سفر غازی اغا جانبته توجه ایلدی بو جانبدن دخی ایلرو یساقچیلر کوندورب مزبور قانساری کتوردیلر

قانسیلار لعین اول اقلیمک بر کارهیده و خردمیین تدبیر و کلماته قادر و صلح و صلاح ایشنده ماهر بالبو بنام کافر ایدی قانسون و آیین اوزره باش اوروب بزدن مراد شریفکر ندر دیو سورب جوابه منتظر اولدی

وزیر آصف نظیر اولان سفر غازی اغا حضرتلری دخی جواب یا صوابه متمنی اولوب چونکه مرادمزدن سؤال ایتوب معاضه مطلوبیکدر اول مرادمز جمله عسکر اسلام "مظفر انجم" که ایکی کره یوز بیکدن متجاوز دلاورلردر جمله سی مرادلرینه نایل اولوب ولایتکزدن | اسیر و غنیمت آلمق ایله شویلکه جمله سی 44v متمنی اولو و ثابیا حضرت صاحبقران زمانه جیب خرچلکی ایکی کره یوز بیک غروش خزینه ی مالندن واصل اولو شویلکه جمله سی نقد سکه حسنه و یاخود ریالی غروش اولو و نالتا بزدن استمداد ایدن اوزی قزاقی که حالا جمله سی افندمز صاحبقران زمانک قوللریدر مرادلری اوزره قرق بیک نفر قزاقه علوفه لرین یقصور وروب من بعد اوزی قزاقنه تابع اولان قلاع و قری و نواحیسنه آگری دخی باقیمهسز شویلکه بری شکایت ایله تقض عهد اینتمش اولورسز جزاکز و بریلور و بو اوج شرطی قبول ایتدو ککزدن سکره قدیم الایامدن آستان دولت آشیان چنکیزبانه ویره کلدر ککز خزینه ی بهر سنه بی قصور و لاکدور وقت و زمانیه یتشدورب بعد البوم خلاف عهد و میثاق وضع و حرکتدن کی مقننهسز ایمدی مادامکه بو تکلیفات شاقه ی قبول و التزام ایتمهسز جانکزه امان یوقدر با جانندن و یاخود مال و ملکندن کچرسز بنم بیلدیکم بودر که خزینه و مال تکلیفی امر یسیردر جانندن عزیز دکل اما سز باقوب طوررکن اهل و عیال و مملکتکزی تاتار

بادرفتار | غارت و یغما واسپر و گرفتار ایدوب میمنه و میسره یاقوب و بیغوب بر
 باد اینتدکده شویلکه بر ناتاره مخالفت. کوسره سز جمله غمخالقندر صلح بوزیلور
 و بر دخی اوزی قزاقی سزک رعیه کز اینکن حالا انلار سپاه و سز لر رعیت اولوب
 قرق بیک دفزلو قزاقه علوفه سن وردوککردن غیره اول قرق بیک قزاقک اقربا
 و خویشاوندندن^۱ بیجه قرق بیک رعیه کز دخی آلا^۲ تابع اولوب سزه غالب
 اولمق مقرررد^۳ قرال و حطمانلریکز کمال عجب و غرور ایله مفرور و هر بریکز
 بر اولکویه حکم ایدر^۴ طوایف ملوک^۵ و نکنده ایکن رعایا کز شمده سزه حاکم و
 سز محکوم اولمق لازم کلور بو ایکی امر عیبر و بار عظیمی احتمال ارباب ناموس
 و غیرندن محالدر بوکون سکا مهلت وار افندک قراله بو احوالی نفویم ایله
 علی الصباح ینه کندک جوان کتور دیو قانسیلار ملهونی کبرویه دوندورب وزیر
 مشار الیه سفر غازی اغا حضرتاری منوال مشروح اوزره قانسیلار لمینه سویلیکی
 کلام عبرت آمیز و مقال وحشت انگیزدن عقل کتل حیران و قانسیلار لمین
 ایه لال و سرکردان اولوب حضرت صاحب | قران جهانستان وزیر ارسطو
 نظیرلرینه نحسین و امراء عظام و عا کر انجم نظام بارک الله هزار آفرین دیدیلر
 مزبور قانسیلار کوردوکی و ایشندوکی احوالی بی قصور کلوب قراله یتشورب
 جیمیا کفار بد نبار بکاری و نار جحیم سکاری بر آرایه جمع اولوب قانسیلار
 کتوردیکی یادکارلری ایشیدوب واویلاه و افضیحتاه دیه رک جمله سپاهی آه و اهله
 نه چاره اولمدیق درلک یکدر بزم عرض و غیرت و اولکه و ملسکتمز
 چوقدن بر باد اولدی همان تک قرالمز اسپر اولسون نمچه دیارنده پرورش
 بولش نازک قرالدر ناتار انده میان سورمیه و نازک دوشورمیه و اوراق اورمیه
 و یلقی سورمیه نحملی یوقدر دیدکارینه راضی اولام غیرت زمانی دکل دیو
 اول کیجه سوزلرینه قرار ویردیلر

علی الصباح که یوم الاربعاء ایدی ینه مزبور قانسیلار و سایر وزرا و وکلاسی
 عسکرلرندن چقوب مشار الیه سفر غازی اغا حضرتلرینی طلب ایتدیلر بو جانبندن

دخی وکلای دولت مآ واروب ایکی عسکر ماییننده خیمه و خرگاه قوریلوب قرال
بد فمالک و زراسی ایکیوز بیک غروشک اوتوز | بیک نقد ربالن اول عجلده تسلیم
46r ایدوب باقیسنه نختنه وارنجه دک مهل طلب ایدوب مذکور قاتسیلارک^۳ دامادی بر
عظیم اولکه صاحبی کبر کبیری رهن دیو تسلیم ایتدیلر و بو جانبدن دخی
سربویان درگاه عالی اولان سلیمان اغا نام نامدار باقی قلان یوز یتمش بیک ریالک
تحصیلنه مباشر تعیین اولنوب عن قریب الزمان تحصیل و تکمیل اولندوغی و رهن
مزبوری تخلصلری بیان اولسه کرکدر

و بوندن ماعدا مشار الیه سفر غازی اغا حضرتلرینک قانسیلار مزبورده
سویلدوی شروط سابقه که ذکر اولتمشدر جمله سنی قبول و التزام ایلدک عسکر
اسلام جمله ولایتیزی یغما و اسپر ایلسون اهل و عیالیزی و جمله مالیزی
کوتورب کیدرسه کیسنه یه تعرض ایتیمه لم شها تاتاره راست کلورسک دخی
کورمزلیتوب کیچملم و له دیارنده و روس طایفه سنده نه قدر تاتار اسپری وار
ایسه دمورلرین آچلم جمله سی سادتلو و سلابتلو و شوکتلی صاحبقران زمان خان
عالیشان حضرتلرینک باشندن آزاد اولسون بیز دخی آزادلو ترخانلری و جان و
کوتکلدن عبودیتنه دامن در میان ایتمش بنده ناتوانلری یوز و اوزی قزاقی دخی
یوردقلیری کچی اولسون قرق بیک قزاقه علوفه لرین بی قصور و یرملم و انلاره
تابع بره باصیبلم دیو قول و قرار | ایدوب و عهدنامه لر یازیلوب و هر سنه
46v جزیه و خزینه ی وقتی ایله یتشدره لم دیو قوی و محکم رهنلرین و یروب عرضه
کیردیلر و حالا ازیراش نام قلمه ده محاصره ایتدو ککزر کزیده عسکریمز و
سردارلریمز ویشنویسکه و خوارزنده و فیولی و سایر بوکا بکزر اولکه بکاری و
نامدارلری میز^۴ دخی امان و یروب هر نه آلورسکزر انلاردن دخی باشقه الاسز دیدیلر
بو جانبدن دخی عتبه علیه خسروانیه عرض اولندقده رضاه همایونلری صادر
اولمغله شروط سابقه مفصله اوزره آل نشانلی و کویک مهرلی قانون چنکیزی اوزره
طفرالی منشور خاقانی و عهدنامه همایون یازیلوب و کفار بدکردارک رهنلری آلتوب

و عسكر اسلامه دخى اطراف ممالكده اولان اموال و اهل و عيالتك يغماسنه اجازت اولوب طرف بطرف چابوللر و قوشونلر كيدوب غنايم بي حسابه مستغرق اولوب هر كس مال قارونه مالك اولدوغى دللرده داستان اولمشدر نه تمبيري ممكن نه تحريرى قابل تطويل كلام ايتميهلم

نتيجه كلام^ب صلح و صلاح احوالى بو منوال اوزره قراردادنه و محكم و اساس عهد و پيمان ايكي طرفدن متين و مستحكم اولدقدن مكره مباح كه يوم الجمعة ايدي حضرت صاحبقران زمانك لواء نصرت | انجام و عاكر ثريا نظامى اورادن 473 ينه صوب ازبراشه چكيلوب اختامه قريب طرناپول صوي قربنده زول همايون بيورلدى

يوم السبت نهر زبورى^ا عبور ايدوب اولكون چابول عسكرى غنايم بي شمار ايله كلوب واصل اولديلر و اختامه قريب طوب ازبراش قربنده زول بيورلدى يوم الاحد سپاه بيحد برله ازبراشده اولان طابور منفورى محاسرميه قونيلان عسكر صاحبقرانىيه واصل و لاحق اولوب قلعه ازبراشك قبله طرفندن اوتاغ همايون قورلدى

يوم الاثنين هنوز جنكه مباشرت اولنمدن امان الامان ديو فرياد كنان طابور منفورك سردار نامنه اولان مردارلرى ويشنويكه^ب و خورازنه و فيرلى و ساير بكلى و سكلرى چونكه افندمز قراله امان ويرديكز بز خود ايكي آي كامل محاصره چكوب ليل و نهار كارزاردن كوز اجمادق آلى بيك تفنك انداز عسكر يزدن اون بيك آدم انجق ذليل و زبون قالمشدر قلانمز جمله نار جحيمه واصل اولدى نه وار بزه امان ويروب مقدورمز قرق بيك ربالى غروشدر آزده اولورسه معذور اولسون ديو آرالردن پوتسكه نام بر نامدار بگلرينى رهن ويروب عذر خواهلك ايتديلر مال و غنيمت ايسه فراوان آلتون و غروش و كومش آلتنى تحمیل | ايدنه جك نه عرابه و نه آت قالدی و نه نسه رغبت ايدر اولدى 474 هر كس يوكنى آلمش مال ايله عسكر مالامال وبو غنيمتك وصفنى بيان ايتمك

عالم القصة فرق بیک غروشی آکوب طاہور منفورک دخی بقیة السیوف اولان
سکرینه^۴ امان احسان بیورلدی

بر کون دخی اوراده اوتوراق ایدوب یوم الاربعاء بر وقت هایونده قنده سن ممالک
قریم دیو عودت بیوریلوب جیباً عساکر ظفر مائر اسلامه حضرت صاحبقران
زمان اسلام کرای خان ادام الله عمره الی یوم المیزان و سایر سلاطین حشمت
آمین و امراء نصرت قرین و وزیرای سلطنت و وکلای دولت [و] اغایان و
میران و میرزاده لر قمو وهم دشمندن آزاده لر مسرورین و منصورین سالمین و
غامین منزل بمنزل مرحله بمرحله قونه و کوچه ییبه و ایچه کامل اوتوز ایکی
قونقده دار السلطنة الملیه لری اولان باغچه سراینه نزول سعادت و اجلال
بیورلدی

بو اتاده اولان مرزکانیلر و انواع سرور و شادمانیلر و ولایت خلقته بذل
اولسان سوغا و احسان بی پایان و صدقات صاحبقرانی و عنایات بی غایات
خسروانی شاهان و سلاطین پیشین روی زمیندن بر^۵ | فرده نصیب اولاماشدر
والحاصل ایشدلمش و کورلمش قصه دکلدرد زبان ناطقه تقریر و بیاندنده لال
و خامه عنبرین شمامه ایله سلك تجریره کامه سی مجال اولمقله بو مرتبه ایله
آکتفا و اجمال قاندى

همیشه کواکب مواکب جهاندارى و ثواقب مراتب سلطنت و بختیاری افق
دولت و کامکاری و تنق ابهت و شهریاریدن رخشان و تابنده و ملک و دولتی
باینده اولا

آمین یا معین بجرمة سید المرسلین و چار یار کزین رضوان الله تعالی
[علیهم] اجمعین
بیت

خداوندا بدآتس ساز* نازان ملك عالم را
که عالم را بدانسان آنچنین شاید نکهبا ترا

کفتار اندر سلسله حضرت صاحبقران الی غایه

چنکیز خان آبد درلته

حضرت پادشاه جهان ستان و اسکندر^ب دوران یعنی صاحبقران زمین و زمان
اسلام کرای خان دام فی حفظ ربّ المسمان ابا عن جدّ سلاله چنکیز خاندن
خان بن خان و سلطان بن سلطان اولوب اون سکر آتاده جدّ عالی نژاد لری چنکیز
خان اوله کرکردر اجداد عالی نژادندن و سایر اورنک چنکیزخانی ده
مسندنشین اولان سلاطین پیشین و اقربا و خویشاوندی اولان ملوک نصرت
آیین چوقدر ! و لکن بو مرتبه مسوده کسه نایل و واصل اولمش یوقدر

48v

حضرت صاحبقران زمان اسلام کرای خان ابن السلطان سلامتکرای خان ابن
السلطان دولت کرای خان اخ السلطان التهید السعید صاحبکرای خان ابن
السلطان منکلی کرای خان ابن السلطان حاجی کرای خان ابن السلطان غیاث
الذین ابن السلطان طاشتر خان ابن السلطان دولت بردی خان ابن السلطان
الشهیر بتوقتمش خان ابن السلطان الشهیر بجانی بک خان ابن السلطان اوزبک خان
ابن السلطان طغرل خان ابن السلطان توفته خان ابن السلطان چغتای خان ابن
السلطان جوجی خان ابن السلطان طولی خان ابن السلطان ارکدی خان ابن
السلطان مابن خان ابن چنکیز خان آباء عظام و اجداد کرامندن بو دور
ایام و سنین و شهور اعوامله کهنه آثار و لازم تعمیری هم والا نهمت
شعاری نجدیده و حدود ممالک محروسه لرینی ترمیم و تجدیده فرط قوت و کمال
وسعتلری اولمغله شکرأ علی نعمایه سبحانه و تعالی بذل همت شاهانه لری شرف
صدرور بولوب قلعه فرحکرمان تعمیرینه صرف و مبدول بیورلدی

اللّه تعالی متین ! ایلیه بمته و کرمه

49r

فرمان فرمودن حضرت صاحب قرآن بتعمیر و ترمیم

قلعه فرحکرمان سرحد باب اسلامیان

اولاً قلعه فرحکرمان که سرحد ابواب دار الاسلام قریمدر مرحوم و مغفور المحتاج الی رحمة رب الغفور صاحب کرای خان جنت مکان حضرتلرینک تعمیر و ترمیمی ایله دللرده داستان اولدوغی حصن حسین و قلعه متین ایدی مرور ایتم ایله خندق عظیمی طولوب بلکه زمینه برابر و دیوار حصاری دخی زیر و زبر و خندقنک هر بری ممبر اولمشیدی

حضرت پادشاه اسلام عساکر ثریا نظام سعی و اهتمامی ایله سنه ستین و الف جمادی الاولی سنک اوننجی کونی پنجشنبه کونی ایدی ایمن اوقانده مقر خلاقتلری اولان باغچه سرایندن چیقوب سیر و سلوک و مید و شکار ایدرک ماه مزبورک اون سکرنجی کونی قلعه مزبوریه نزول بیوردیلر قلعه بناسیچون لازم اولان مهمانی مقدماً یوز بیک غروش مصرف تمین بیوریلوب سکر بیک بطمان کرج و یوز بیک بار کاراسته و سکر یوز قنطار آهن مقطوع و یوز کره یوز بیک سنک^۷ خارا ارسال و احضار بیورلمشیدی بو دفعه عموماً مالک قریم و نایندن شریف و رضیع و کبیر و سفیر بر فردی معاف و مسلم قومایوب سورب کتوروب تدارک عظیم ایله چوایش دکیزی دیمکه معروف دربا ایله بحر سیاهک مابینی کامل یوز بیک قولاچ ارض حفر اولنوب طولی یوز بیک قولاچ و عرض و عمقی یکریمی قولاچ خندق عظیم و نهر عمیقی اولان طقوز کونده تمام حفر و تکمیل ایتدیلر و ماه جمادی الآخره^۸ نیک غره سی که یوم الاربعاء ایدی حدیث شریف مآ من بدأ فی یوم الاربعاء آلا و قد تم فحوای منبغی اوزره قلعه و قلهرینک بنیانه نمل سالنوب اوستادلره^۹ و ایرغادلره اجرت و اوستادیه آللی بیک غروش دخی ویریلوب اوزرینه یریش اغا نام قوللرینی معتمد و معمار نصب و تمین بیورلدی قرق کون اولنجه قلعه و قلهری و بی نظیر عمارت و دکاتلر و جامع شریف و دار السافرین و نیجه معموره لر بنا اولنوب سرحد مزبور بر مصر عظیم و بر قلعه متین اولنشدر که روی زمین ده اکا ثانی بولنمز بر صحراء خضراده بر حصار

50r آه‌نین دیواردر که نیجه برج و باروسی | کرییان ابره همسر بلکه منزل حوت و دلودن کئتر ایلر خندق عیقنه امان نظر دقیق ایشمز و عقل غوامس و وهم ستاج فهم پاپان و درک و نه‌ایشنه یتشمز و بالجمله بنیان جداری قمر آبدنه و کله قلمسی چشمه آفتابده بر قلمه ذات البروجدر که نه بروجنه بحال عروج و [نه] وارونه خندقنه دوشن طاقت خروجه قادر القعه اساس استواری بند سکندری ایله دعوای برابری بلکه برتری انه روادر

والمحصل مهمات و لوازی مراد اوزره کوریلوب حضرت صاحبقران زمان دولت و سعادتله عودت و ممالک محروسه دن کوزلو حصارى نام مُدن عظامدن بر شهر عظیمه نشریف بیوردیلر

عمارت و سرهت فرمودن جامع لطیف در محیة کوزلو

و آب آوردن بمحروسه مزبورده و بلده طیبه منصوره حیت عن البلیة

و محروسه مزبورده ده جد اغلاری اولان مرحوم دولتکرای خانک جامع شریفی تعمیر و بنا بیورمشلدر که وصافان دهر وصفنده حیران اولور و 50v شهر مزبورده جابجا چشمه آب حیات و هاند فرات آقیدوب قطعاً بحراسی متدور اولمیان عین خیرانی اجرا و بالجمله اول شهر طیبه دخی احیا بیوردیلر

املح الثمراء العمر جورى چلبى ميکويد در حق چشمه کوزلو

خان جم کوبه اسلام کرای
که او در غازی حیدر غزوات
کوزلوه عین هئایتله باقبوب
بایدی بو عینی او صاحب حسات
دلکتا چشمه ساز که اولور
آبنه نشنه عیون جئات
دیدى تاریخ بناسن جورى
جان فزا چشمه زمی عین حیات

۱۰۶۱

ارسطو تدبیر سفر نازی اغا بنا بیوردقلری جسرہ ناریخ

شاه ظفر پناه حضرتلرینک وزیر ارسطو نظیری اولان سفر غازی اغا یعنی
مرد میدان و غا دخی بر جسر عظیم و معبر لطیف بنا ایلدیلر که جمیع ممالکده
بی مثل و عدیلدر و ناریخ ایچون بو حقیرک یازدوغی قطعه بودر
لمؤلفه

سفر غازی اغا دستور اعظم
بنا ایتدی بو جبری اول سخنور
کورب تمحینه دیدی تنائی^۵
اکا تاریخ الحق خوب معبر

و بعد ذلك باغچه سراینده اولان و اطراف و اکنافده طرف باهر الشرفلرندن
مردور ایدن خیرات و حسنات و آثار معموره لرینک هر برینی بیان و تقریر
قابل تحریر اولمادوغندن تطویل کلام اولنمدی لدی االهالی مشهور و معروف
و مستغنی^۴ عن البیاندر
چونکه حضرت صاحب [قران] زمان^۵ اطراف ممالکی معمور و آبادان
ایدوب تحت عالیبخت خسروانی و عیش و نوش و کامرانی اوزره قرار ایلدی
مسقو قرالندن ایکی یاللق خزینه بر بردن کلوب و له قرالنتک دخی خزینه و
جزیه سی قول و قراردن اول زیاده سیله کلوب واصل اولدی و رهسلربن
دخی تخلیص ایتدیلر و بقدان و افلاق واردل خزینه لری کلدی و چراکه و
طاغستان طرفندن ماهر و غلاملر و کل یوزلو کتیزکر بی نهاییه و اطراف
ممالکدن نمچه و ایشوات و سرحد ظلماتدن ایلچیلر و خزینه لر علی التوالی
کلمده بو ائناده وزیر ارسطو نظیر مشار الیه سفر غازی^۶ اغا حضرتلرینک رای
و تدبیری مقدما اهل اسلام ایکن یوز سنه دن متجاوز اهل حرب النده اولان
اردرخان و غازان ممالکنک فتح و تسخیری سوینه معطوف اولوب عساکر
اسلامه سفر دیو منادیلر ندا ایتدریلوب ینه تجهیز جیوش دریا خروشه مباشرت
بیوردلی

۴- کفتار اندر^۴ عزیزت حضرت قاتلنا قریم^۵ کرای سلطان
 ولایت کفر آباد بغداد و عزیزت^۶ شدن او پول و یوده^۷

سنه ستین و الف ماه شعبان^۸ المعظمك غرّسی بر وقت میمونده عساكر
 ظفر مآثر اسلامه قره باصره دولت و غره ناصیه سعادت سعادتلی و شوکتلی و
 عاطفتلی قاتلای عالیشان معالی نشان قریم کرای سلطان حضرتلری سردار و
 سپهالار اولوب مسعودیارینه غزا نیتله توجه و عزیزت بیوردیلر اون سکر
 قوتق بر کیدوب قوی سوی نام نهر معروفه وارمشیکن یوللرده اولان تباّات خشک
 سال اولمغله بانغین اولوب حیواناته غذا بولنه، امغله بالفروری عودت اقتضا
 اینتدکه مقدّما له سفرندن کاورایکن بغداد ولایتی ایچنده کندی یوللرند. کلان
 عسکر اسلامه بغداد کفرسی و یوده لرینک معرفتی ایله یوللرین قطع ایتمکه
 نقض [صلح] ایلمش اولوب نیجه قتلانک دم و دیتلری طلب اولنمق و یوده
 52r | بغداد | اولان او پول نام لعین و بی دیندن اخذانتقام اقتضا ایتمکین حاضر و
 آماده عساكر اسلام ایله اورادن طوغری مسافه بعبده ی قطع ایدرک مزبور
 او پول کافری دار الحکومتی اولان باش نام شهر عظیمده علی الففله محاصره
 ایندیلر و دیار کفر آبادینی تخریب و غارت و خسارت ایدوب لعین مزبوردن
 یوز یکریمی بیک ریالی غروش جریمه سن آلوب مقدارینی بلدرمکه ینه جرمنی عفو
 و کندوی آزاد بیوردیلر
 بیت

اگر چوب حاکم نه باشد ز بی
 کند سفله مت در کعبه فی

الفه سعادتلی و دولتلی سلطان مومی الیه حضرتلری غنیمت بی شمار ایله
 و عساكر اسلام^۹ تریا نظام دخی مال بی حساب ایله ما لا مال اولوب سالمین

و غانمين عودت بيورب شهر شوال مكرّمده ممالك محروسه لرينه داخل و حضرت
ساحب قران زمانه ايمن ساعتده واسل اولديلر
هميشه حقّ تمالى اغور همايونلرين كشاده ايليوب آسيب دهردن همون و
محفوظ ايليه

آمين بحقّ سيد المرسلين و چار بار كزين
قدّم الفراغ من كتابه هذه التواريخ في ١٣ من شعبان سنة ١٠٦١

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمد و ثنای بی غایه اول واجب الوجود و فیض بحدیث کتب آب
حسام خون آشام سلاطین دین مبین ایزده نایزه بغض و کین
اعدای بد اینی اطفال و شکین ابدی و بی شعایر شرایع رسول
مبین و دشمنان کین سید کربلیغ عزاد و تکلیف و ذریه دین و نا
زمینی خاک مکه می و در در و دیوانه اول واجب قرآن اشیم
جو آن روز غم مظهر و غم قد نورینه اول زنگه انامی السیف
فخاسته تیغ پدربنغ عزاد جواد ایزده دار الملک و یار کوف و ک
فتح و اسن سرای انام و ار جاسی هم ادرب اعلام طفر انجام
وز و نه اعلا ی سطح سجاد و غضب ابدی و در ضون و غم آن
حضرت رحمان سر خطه و هر آن آن و اصحابی اوز زینه اول زنگه
اشد آذین افکار رحماء بیترنم نوریت غموشن و غم و صیف
سمو مکان بریزه بو تیغ فرومایه و ضعیف الذرایه یعنی آبد و زینه
مجاج محمد گشته ساقا نقشی دیوان خاخا و ایاغی خدیجه
انقذه اسنان حکمر خاخا اولوب برودت زاویه غولده عزاد

تپو اور لشکر بنام کما نزل فی تھبہ بند ایچہ بر سین سانس نندز او ایچ
 ملتکہ نام حطو انرینہ کوروت ایچ تو بو کونکی ونجی من الی اللہ
 مرد میدان و غا طوعا بکل اذ مد علیہ سده شمسہ حضرت صاحبزادہ
 صوبہ ارسال امیند یوم و نورک ظہر وقتہ ایدیکہ کلوت اصل
 اولوب انور مایون لغرت مغوز غری نہ مرتبہ کدوہ و بر تابد
 مظفر اللہ اولد قمری کجده بسجانه و قح ابداء توجه ہا بو غرزد
 ایچنی منزله مشاہدہ اولمغین روی عسکریان خندان و جملہ
 عالمیان سدان اولدیز او چغی جونی کہ یوم جمعه و عید
 ایچ بو یقین نام منزل جانی نزل اجلا لری اولدیکہ آہوان
 روز غیر زردہ مقدمہ انجس اولان سالیہ طوعا نیدج سار
 اعدا کرام کہ کوفہ شک ایدو کلا طابور مغورینہ عاصدت
 اون تیدی کون محاصره و عظیم خاربه و مقاتلہ دن فسلرہ اول
 بیچنی کوز یوم جمعه طابور مغور بوز یوب کفار بد کردار البلیہ
 طعمہ شیر و عساکر اسلام غناہ با شمار الیہ منصور و مقتدر
 اولد قمری غر تپ بیان اولنہ کوز ابد آفتح جلیان

ربیع

موجود و نولمان غلبه و صلحی آنرا منع و بی نظمانی بی جمع اولی و
 دعای و نسا لرو اوله ذمه آن حکم حضرت سلطان دارا در آ
 اسکندر ستمات بالذات است چهارمین سوار اولوب توغ
 پر توغ سلطان و ریات فتح آیات صعبوانا او کینه حفظ
 کلام الله کجرا فقدر الامام و بیای ایضاً زاده و توغ اول
 الف و توغ سنجاب الدعوه کسینه لشوره فتح و اخلاص
 نازت و عزت ایدر آن احوار عظام و عساکر با نظام
 منوره بی جوانب اربعه کندن محاصره ایرتو بهم اول
 بی نظیر کاشغیر سربازی و دور اعدا بر و رضنه لور مل کس
 و سوامی و با کجرا چهار سو و بازار بی احوای ایدوب بر و نه
 بنما و غنیمت امتشار در کجرا مصلحت بخیری قابل نه بقیری ملکن
 و آوز و خرا غلبه طوغالی باب دخی قتلو نام حصص حصص توغ
 بر جیبک عظیم اوله در که دو دانشند قبه اسمانیله زک
 دیران و بیزان دشمن شکار بر او و خشت اقل کارزار
 زخون است پر دامن آسمان و زیم آب زره روزگار

فرود بسته لیبلا می در دم نطقی • فرود مانده اعصابی کرد و نطق
 نطق اوج و برت کبون علی التوالی بود سوال با فزوه جنگ
 اولوب اطراف اربعه بسنده اولاً بیخه و قرا و مشهور
 و کفنه لری خراب و بیاب اولوب ایمان ایچ قلعه سے
 غایت سعبه متین اولوقین آتشی اکیزه عیان بالوت
 حصرت سلطان عالی شایان قلعه خنوزه بی محاصره
 بالذات کند و تو اعلیه قلوب اطراف و الکافه چابول
 اچون محکمه اجازت ویر و دیگر سیرین بیچ نیر طور لو جانبه
 کیدوب و سلطان میرزا که طوغالی بیگ برادر میر خرا
 سمخته و عادل میرزا ایلیمه عثمان جلیج دخی و جانبه باش
 اولوب کیدوب بر حربه غنایم بی شمار برده کلندر در ده قزاق
 بر ادنی قوشچی ناماری او نوز قزاق نغز اسیرا کیمز ایدیا
 اسیر و غنایم حربه تعداد دیل بیرون اولوقین جواری چون
 حواری و ولدان شکل علماندن اشخاب لیدوب غایت
 اعلان الیقود قون اعداد سر کون اون اون بیس اسیرا
 کلمنوب

و تیرم در حکم موم بجهت که مسیح و محمد بنی الاکوامین و غیر از این اند
 مکان دارا دارت عا کرد در یا مثال با طه روبراه جواد ابرو
 او کلون یا لیکر اخراج نام خلده او تباغ خند و گزور کتوب است
 جو بیله نام خلده و اندک کوک او ای نام موصغه و اندن نهر اوزی
 کنارنده قار نام خلده و اندن کاشند با فایر و اندن تغان
 طاش و اندن ابر قاجو نام موضع و اندن بر حواده و اند
 قره قیو نام خلده و اندن یقین صویا قرینه و اندن کی شلو
 موصغه و اندن کلیم اوزی که او ایل کاشند و صف او نمده
 کنار نهر خورده نزول و اجلا بر لر شده تکرار اوز و حطمانند
 اینجی کتوب عرض عبودیت الهی بعدن یوم خمیس مانند دریا
 نزل اولگا نهر خورده یا شتا در لکله جوی بوی خاطر حوز زور
 اید جگر خونگاسای نام عبور نهر عک در یا مثال اسلام بر لر عبور
 سدان چور تان نام خلده نزول اولدی بعدن خنل خورده نوسل
 نهر قولنجاق قرینه بر عهد از آب ایس و استراحتدن حکم بعدن
 خورده نوسل بوزا غلوی نام نهر کنارنده نزول اولوب اندن

در وصف

بی‌صفتی منزه لغزه و اینک جلد شوق بلم بخوده و این سخن
 بدین نام منزه و این سخن نیز از کولک کنار زده و این سخن
 باشد نام منزه نزل نور بویب ایرتیه کوزه چپار نیل منزه
 نوبه زنده اوزو حطمانه منسکه نام نامدارک ایلی کوزر دیک
 تراقلی بطریق الاستقبال کلوب عرض عبودیت و خدمت
 لانه لرینه حاضر و آماده و دامن در میان اولد قری ^{طریق}
 او کولون چپار نیل منزه نزل اولد نوب ایرتیه بر کولک صو
 دیکله معروف نهر اوزر زنده نزل اولد صکن و حله ثابینه بویکه
 نام منزه واقع اولد قده سا رالیه اوزو حطمانه له طرفند
 اخذ ان ایچون کلک بر معدار اعدای دینی پربان ایرتیه
 دبل لغزه کلوب اخذ اولمان ولایه رخاب هاپونه اسرار ^{الطریق}
 فرجه هرورد و در و صور اولد دینیک اخباری بلند کردن صکن
 کوزر خونه دار اولد نادر و دلاوره جالری اولد نوح فرجه
 اولدنی بقده قلعه فروره دن کویلوک طاشلی نام حله
 نزل اولد اوزو اطا و دیکله معروف قلعه فروره و این سخن ^{صکن}

نام محمد بن محمد بن احمد که نام فرستاده بود آمدن از دست روزگار
 و آمدن به تازی نام قلعه در یکی از این محله های قریب بر شهر جاری
 او درین روز در صحنه ای بنام کوه چوب استراحت اول در لشکر
 نام ای که حصار استوارک میبازند فرود میاید غری واقع او در وقت بعد
 اسما را قسطنطین در یکله مشهور معروف قلعه فرزند فرود بر روی
 آمدن تا آنکه نام قلعه و معدنه پیش اولی عسک اسلامه و او در
 تراخی طوبی در یکله عسک از طرف ناز صبا خواند بر روی جوی و آنجا
 فرود او جلال بر روی قلعه و نوره در بر مختار کوه چوب معدنه
 اولی فریم عسکری ایله او در تراخی طوبی در یکله معدنه فرود
 بجایه آنکه از آنجا طوبی در آن اخذ آن ای که در وقت
 یکروز کوزیده منگت روز کوزه سی از آن عسکرینه معارف او
 در یکجا کوزیده خاک حاکم دو سرب بتیسی اسیر و قید بنام
 ای که کوزیده دیگر که طاقتور در آن سوال اولی معدنه از بر این قلعه
 اولی در آن مقرر اولی معدنه ای دیدن جوالی در یکله اولی
 همان طوعی از بر این جانبند توجه و غریب پور یوب در آن فرود

در وقت

اولان اوچبول نام لعین بود و بیدن اخذ اسقام ایتقنا بحکیم
حاضر و ناده علی کرامت ائمه اوراد و طوعی مسأله عبیده
قطع ایدر کن فرورد اوچبول کافرئی دار حکومتی اولان یا ستم
شهر عظیمه علی العقیقه محاصره ایدر عروه و دیار کونایا دینی مشرب
و عذرت و خسارت ایدر بک لعین فروردی یوز لیری سیکر
عوضی جویدرس اورت مقدارینی بلدر حکمه نیه جو منی عفو و کفرو
ازاد پور ویر بیت از پورب حاکم نه باشد زبانه کند ستمت
در کعبه عهده العقیقه سعادتی بود و لست سلطان موی الهیه
سند قرنی غنیمت به شمار ائمه و علی کرامت و تریانعام و حتی
ما یرحمت الیها الاما اولوب سالمین و غنائین عودت
شهر سوال مکرده: مالک محروسه لوبه داخل و حضرت
حسب قران زمانه امین ساعانه و اهل اولاد و غیره
سند تقی اعوانها یوز لیری کنده ایوبت اسیب و هر دن
سند و محفوظ ایله امین کنی سید المرسلین و چار نایز
قدم الفواخ قران به سده التواریخ و فیض العیاشی

HÂLİM GIRÂY SULTÂN

GÜLBÜN-Î HÂNÂN

ÛÇÛNCÛ İSLÂM GIRÂY HÂN

İslâm Girây, Selâmet Girây Hân'ın evlâdlârındandır. Cânıbek Girây Hân zamanında Lehistanlıların elinde yedi sene esîr kalmış iken, Sultân Murâd-ı Râbi' Hân'ın Lehistanlılarla yaptığı müsâlehadan sonra âzâd edilmiş ve Yanbolı şehrinde bir müddet oturduktan sonra birâderi Bahâdır Girây hânlığında Kalgaylık rûtbesini ikrâz itmiş idi.

İslâm Girây, Bahâdır Girây Hân'ın vefâtından sonra, tekrar İstanbul'a gelüb (Haliç)'de ikâmet itmekte idi. Fakat İslâm Girây'ın Baltacılar Kahyası vesâtatıyla Kırım tahtına geçmek için uğraştığını anlayan Mehmed Girây, İstanbul'a bir arîzâ gönderüb sadrazamdan, İslâm Girây'ın İstanbul'dan uzaklaşmasını iltimâs itmesi üzerine zâten sadrazam Mehmed Paşa ile araları açık olan İslâm Girây, Rodos adasına nefy olunmuşdu¹.

Aradan henüz bir buçuk ay geçmişti ki, meşhûr Cinci Hüseyin Efendi'nin tevassut ve mu'âvenetiyle İslâm Girây İstanbul'a çağırılıb (1054) senesi rebî'ulâhîrinde 'uhdesine Kırım

¹ Haliç'de ikâmet eden İslâm Girây, Bab-ı 'Âli'ye Sefer Gâzi Ağâ vesâtatıyla, Kırım Hânlığı'na ta'yîn olunmasını 'arz-itmişti. Sefer Gâzi Ağâ bu işe mübâşeretle kuvve-i karbeye getirdiği bir hengâmda idi ki, İslâm Girây'ın bu niyyetinden haberdâr olan Hân, İstanbul'a bir 'arîza gönderüb Sefer Gâzi Ağâ'yı, İslâm Girây'ı tahrik ve ifsâd itmekle ithâm ve Rodos adasına nefy olunmasını i'lâm itmesi üzerine, zâten İslâm Girây'a muhâlif bulunan Mehmed Paşa her ikisi-ni de Rodos adasına sürmüştür (Es-sab'ü's-seyyât).

Kele mâr-i mârân İslâm Paşa'nın oğlu babasından ve Kırım Hân'ından rakıblar getirüb İslâm Girây'ın teşebbüsü Kırım'da 'azra karışıklığa mâlûb olcağdır yollu bir takrîm uydurma sözler söylemesi üzerine İslâm Girây Cigâle oğlu kadrgasıyla Rodos'a nefy olunmuştur (1054). (Nâ'îmâ).

hanlığı tevcih olundu². İslâm Girây bu suretle tahta geçtikten sonra küçük kardaşı Kırım Girây Kalgây, Mehmed Girây'ın nûreddini olan Gâzi Girây'ı mansıbında ibkâ itdi. Bir müddet sonra Kalgây-ı Kırım Girây vefât ettiği cihetle yerine Gâzi Girây, Gâzi Girây'ın mansıbına dahî 'Âdil Girây Sultân geçti. İslâm Girây vezâifin tevcihâtından kurtulduktan sonra Kırım hükümetini rahatsız iden Ruslar ve ellerinde uzun müddet esir kalan Lehliler ile müte'addid def'alar muharebe idüb muzaffer olduğu gibi hükûmete karşı 'ısyân iden Jâne kabilesinin reîsi (Ak Çumak) 'ı dahî mağlûb idüb dar ağacına asdırmış ve kabileden bir çok esirler u ganîmetler almışdır³.

İslâm Girây bu esirlerden bir kısm-ı güzîdesini Pâdişâh'a hediyeye itmişdir⁴.

2 İslâm Girây, hân ta'yin olunmak üzere Rodos'dan getirildikten sonra huzûr-ı Pâdişâhiye girdi. Pâdişâh tarafından bir çok muâvazeler idildi. İslâm Girây pâdişâhın "sen yalnız bu-na bak, gayrimin sözünü dinlerac" dediğince rağrur olarak çıkarken, arkasından gelen sadrazama çün bizi Tatar hân itdiniz, şirâiden sonra " yazdığın şeylere kulak vir. Filân Hristiyanla bozuşmaz, filâna raudâra it. Filâna inoitrae, filâna filân yap" diye zinkâr kâğıd gönderüb ol tarafların arasına, bu taraftan geybâne re'y u tedbir idüb karışdırmayız..." demişdir. (Ne'îrâ).

3 İslâm Girây şirâ uncağından Kutlu Şah nâra nairzâyı düşman rucalcıklarına fâil-i hisar itmek için göndermişdi. Kutlu Şah Mirzâ Ağâ gününce Kırma'a geldikde Tatarlarca (Sû'a) denilen kurus hisseyi Hân'a teallâ hususunda kurusu vü kapıklı arasında ihtilâf düşerek iş nizâ'a, daha sonra gâvğâyâ çevrilüb bir çok âdera telef olmasına sobobiyet vermişdir. (Es-seb'u's-seyyâr).

(Ne'îrâ) tâlibi bu ihtilâf hakkında şu me'lûmâtı viriyor: "Vezir denilen Şefir Gâzi Ağâ ile kapıklı arasında ziddiyet düşüb Şefir Gâzi Ağâ'yı öldürmek istediler. Hân bu karışıklığın önünü almak için Şefir Gâzi Ağâ'yı hâbe itdi. Ağâ bir yolunu bulub habâden kaçtı ve Kırma içine girüb kabileleri hân 'aleyhine tahrik itmeğe başladı. Bu vak'a üzzerine Kırma Tatar hânı husûret idüb kulluğundan çıktı ve hâna 'arza gönderüb " Hân'ın itbe'ından olan Mehmed Ağâ'nın oğlu İlyâs Ağâ'yı ve hâna veziri bulunan Ramazan u naurtaza Ağâları vü narydân beyini kendilerine 'teallâ idüb pâreletraçe razı olursa kendisine tekrîr tab'iyet ideceğlerini" beyân ittiler.

Diğer tarafta seksen bin (80 000) kadar Moskof ordusu Azık kal'asını muhâsere itmek için geliyorlardı.

Bu iki büyük vak'a İslâm Girây'ın tedbirleri, metânetiyle bertaraf idilmişdir.

4 Kırma Tatarları Rusya'ya doğru dâima abnâlarda bulundular, muvaffâkiyetlerinde mâl-i ganîmetin bir kısm-ı güzîdesini Pâdişâh'a takdîm ederler idi. Bu tebeddülâların en mâbirisi Hasaki Hürerra Kadın nârsayta tîrlikimizde [Sultan Süleyman devrinde] büyük bir mevzû işğal iden Moskof dîrübâs olsa gerekirdi. (Ebu'l-Firak).

Hürerra Kadın'ın, Alınması müverrihlerinden Hanraer'in tahkîbitünden dahi Roksaian namında bir Rusyalı öbriye olduğu unlaşıldığı Kâmil Paşa Târîh-i Sijân'nde beyân idiyor.

Memleket bu suretle (Jâne) kabilesi 'ısyânından kurtarıldıktan sonra İslâm Girây, Rusların cizyelerini almak için Nureddin Sultân'ı, kuvvetli bir ordu ile Moskova'ya gönderdi.

Nureddin 'Âdil Girây Sultân Rusları mağlûb ide-ide tâ Moskova'ya vardıkda Rusya kralı altmış bin (60 000) altun kıymetinde sencab u samur u dürlü dürlü kıymetli hediyeler u kırk bin (40 000) 'aded meskûk altun virdikden mâ'adâ defterde mukayyed olub sultânlarla, mirzâlara, 'ulemâya virilmesi lâzımân hediyelerle berâber her sene bedel-i cizyeyi göndermek şartıyla Ruslarla musâleha teodîd olundu⁵.

Ruslarla teodîd-i musâlehadan sonra İslâm Girây, Lehlilerle muhârebeye girişüb uzun uruşmalardan sonra düşmanı mağlûb iderek, ânlarla dahî; beş küt'a top ikiyüz bin âltûn, seksân bin gurusluk rüyâl ta'bir olunan paralarını aldıktan sonra her sene, hediyelerine, cizye bedellerini göndermek şartıyla musâleha 'akd itdiği dîvân yazıcısı bulunan Kırımî Şeyh Mehmed Efendi'nin zabt itdiği (Vakâyi'-ı Kırım) mecnû'asında yazılmıştır⁶.

⁵ Bu muvaffakiyetler üzerine, ahliîden evvelce (tarâğ ekçesi) nâratıya alınmakta olan virgi kaldırılmışdır.

⁶ Kırım Hânı dışardan ahvâlini öğrenmek için (Öz) Kazaktan hatırasına (Atırasno) Şefer Gâzi Ağâ'yı göndermişti. Hatırasın dahî Lehlilerin büyük hazinelerinde bulunduğlarına ve defter hesabıyla yüz elli bin (150 000) 'askere mâlik olub yakında meraleketlerine hücum tasarruflarında olduklarını bildirdi. Bu haber üzerine Hân orânı yarlığar gönderüb on gün zarfında hazır olmalarını emir itdi.

Şevvâlin yigirmi yedinci günü yolu çıktılar. Frank Hân, Handek nâra mahallerden bilmürür dîvân gopidile Özyi ve oradan; orduya kopulan 'asker ile yüz bin nefere bâliğ olan bir ordu ile Turi'yı gopdiler.

Lek krâli Tatâr 'askerinin vürûdünden haber tîtararışdı. Ânotik (Dankû) nâra mahalde haberdâr olub fîrâr itdi vü Hoûn Kal'ası yanında (Özçe) palankasına sığındı. Tatâr 'askeri krâlin nerde bulunduğundan haberdâr değildi.

Krâlin mektub ve zâkirre getiren bir bölük 'asker, krâlin ta'kîb kollarına rîst geldi. Bunları sıkıştırmak suretiyle krâlin nerde olduğu anlaşıldı. Kendileri dahî emir idildi.

Bu suretle krâli pek müşkül bir mevzî'de bırakıldı. Bir taraftan zahretsizlik, diğer taraftan kal'adan çıkmak irâkîtas yokdı.

'Aakerleri, beyvânları şpikden kırılmaya başladı. Ve nihâyet krâli, Sefer Gâzi Ağâ'ya mektublar göndererek hândan sulh niyetinde bulundu. Hân bu 'arfzalar üzerine 'ulerâfıy mirzâların bir yere toplânyub meşveret meclisi kurdu.

Urnerâden ba'zıları "bu firâkta kırılmak muvâfik olmadığımız, Lehistan küt'asının tarâfından talib itmek lâzım olduğuna" söylediler ise de Hân yine şu sene ellerinde emir kaldığı Lehlileri tîtar.

İslâm Girây kahramân, 'âli himmet bir zât olub kâh kendisi, kâh kâlgâyları ma'yyetiyle Tatâr 'askerini ne tarafa yollamış ise muzaffer olmuş ve mehzâ onunu gayretiyle Kırım kıt'ası altûnlar ve zî-kıymet şeylerle dolmuşdur⁷.

İslâm Girây (1064) senesi Şa'bân ayının başlarında küçük oğullarına tertîb itdiği sünnet cem'iyetinde vefât itmekle cerî türbesine defn olunmuşdur⁸.

İslâm Girây'ın müddet-i 'ömri elli yıl, hânlığı tâm on senedir. İslâm Girây, bizzât kendi pârasıyla ikiyüz bin (200 000) guruş Or Kal'asını ta'mir itdiği gibi cedit Devlet Girây Hân'ın Gözleve'de yaptırdığı câmi'i esâsından tedîd itdi ve Gözleve'de müte'addid çeşmeler yâparak ahâliyi susuzluktan kurtardı.

Ve dîdiki " Bu bir ocağdır. kendileri de bizden sulh niyâtında bulunuyorlar, ârân istiyorlar, bu ocağı söndürmek lâyk değildir". Bu sözlerden sonra erkân-ı devlet âruk muhâlif itradiler. Ve Sefer Gâzi Âğâ ma'yyetiyle bir hey'et gönderilüp âfâdaki şartlar dâhilinde krâl ile 'ahd-ı muahâleke itildi:

- 1- Her yıl virgilerini vaktinde Kırna hükûmetine teslim itmek.
- 2- Hânın eli altında bulunan yerlere, kabilelere zarar vermemek.
- 3- Kazak vilâyetine ziyân getirmemek.
- 4- Beglerinden iki âdemin oğulları (rekîn) olarak Kırna hükûmetine teslim idilmek.
- 5- Kırna hânının dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman olmak ve bilfişh Kırna hükûmeti tarafından düşman üzerine âşılacak muhârebeye Leh hükûmeti istenilen mükdârda 'aker virmek sûretiyle iştirâki der-'ahde itmek (1062). (Na'irâ)

⁷ İslâm Girây'ın muhârebelerinde Ârgın Doğân Beg'in pek büyük hidâyetleri dokunmuşdur. Ârgın Beg'in muhârebedeki fedâkârlıklarına dair Tatârlar bir çok destânlar yazmışlardır. (Es-sab'u's-seyyâr)

⁸ İslâm Girây arkas ortasında peydâ olan mehlil bir sivilpöden vefât itmiştir. Mürââ ileyh ibtidâ eberanmiyetiz bir çâben zararıyla bunu birine şiddetlice âkdurub gûb itmek istemiş ise de az bir müddet zarfında yâre gitdikçe fenâlaşub 'âkıbet-i nevîne sebob olmuşdur.

İslâm Girây'ın haber-ı vefâtına Kefe'de bulunan Kâlgây Sultân'a bildirmek için giden Vahâb Efendi muhtemal yigirmi dört sa'at köylü bir ihtiyârın evinde istirahat itmiştir ki köylü baba Vahâb Efendi'nin evtarından Bağçasarı'yı dan geldiğini ve hânın sünnet toyu ile meşgûl olduğunu ânlâtarak " Eyvâh şaparı hânın hâline, bir taraftan yurdunuza sâldirmek için düğünler hazırlanırken, bir taraftan o, tahtında kâhılarınca sünnet toyu ile âğleniyor!.. demiştir. (Es-sab'u's-seyyâr)

حالیٲ گئراى سلطان
گلبئنى خانان

ایکسچی اسلام کرای خان

اسلام کرای، سلامت کرای خانک اولادنددر. جانبک کرای خان زمانیده لهستانلیرک ائنده بدی سنه اسیر قالمش ایکن سلطان مراد رابع خانک لهستانلیرله یایدیمی مسئلهدن صکرا آزاد ابدلش، ویانبولی شهرنده برمدت اوتوردقن صوکر ا برادری بهادر کرایک خانلغده قالدایاق رتبه سی احراز ایتش ایدی .

اسلام کرای ، بهادر کرای خانک وفاندن صوکر ا تکرار استانبوله کلوب (خلیج) ده اقامت ایتکده ایدی. فقط اسلام کرایک، بالطه جیلر کهیاسی واساطیله قریم تخنه تکمک ایچون اوغراشدیغنی آکلایان محمد کرای، استانبوله رعریضه کونده روب صدراعظم دن، اسلام کرایک استانبولدن ارزاقلاشمه سی التماس ایتمه سی اوزرینه ذاتا صدر اعظم محمد پاشا ایله آره لری آجیق اولان اسلام کرای ، ردوس آداسنه نفی اولغندی [۸]

[۸] خلیجده اقامت ایدن اسلام کرای، با عالی به سفر غازی افا واساطیله، قریم خانلغنه تمین اولغاسنی عرض ایتدی . سفر غازی آفا بواشه مباشرتله فرور قریبه به کتیردیکی بر هنگام ده ایدی که اسلام کرایک بر ییتندن خبردار اولان خان ، استانبوله رعریضه کوندروب سفر غازی آغایی ، اسلام کرایکی تحریک وانساد ایتکده اتمام وردوس آداسنه نفی اولغاسنی اعلام ایتدی اوزرینه، ذاتا اسلام کرایک مخالف بولانن محمد پاشا هر ایکسچی ده ردوس آداسنه سورعشدر .

کفه میرمیزیان اسلام پاشانک اوغلو باباندن قریم خانلغدن مکتوبلر کتیروب اسلام کرایک نشینی قریمده عظیم قاریشقللی موجب اوله جقدر بولوز بر طاقم اوبدیرمه سوزلر سویلسی اوزرینه اسلام کرای جغاله اوغلو قدرغه سیله ردوسه نفی اولغشدر (۱۰۰۴)

نمیا

آرەدن ەنوز برېچق آى كېمەشەدى كە مشهور جىنەبى حەسەن افەندىك تەسۋىت و مەۋەنەتە اسلام كراى استانبولە چاغىرېلوب (۱۰۵۴) سەسە رېسە الاخرنە ەھدەسە قەرىم خانلىق تۇجە اولدى [۱] . اسلام كراى بوسورنە تەتە كېدكەن سوكر اكوچوك قردانى قەرىم كراى قانلى ، ەھدە كراىك نورالدىنى اولان غازى كراى مەنەبەدە ابقا ائىدى . بر مدت سوكر اقانلى قەرىم كراى وفات ائىدىكى جەتەلە رېنە غازى كراى ، غازى كراىك مەنەبە دىخى عادل كراى سلطان كېدى . اسلام كراى وظائفك تۇجە ائىدىن قورنولەقەن سوكر قەرىم ەكومتى راحەتەز ائىدىن روسار ، والارنەدە اوزون مدت اسير قالان لەلېار ائىلە مەمدەد دىفەلر ەجازە ائىدوب مظەن اولدېنى كېى ەكومتە قارشى عەسبان ائىدىن ژانە قېلە سەك رېسى (آق چوق) ى دىخى مەلوب ائىدوب دار ائاجە آسەد . رەمش وقېلەدن بر چوق اسيرلر و غنىبىلر آئىدور . [۲]

[۱] اسلام كراى خان تەمىن اولتى اوزرە رەدوسەن . كەتەرلە بكدن سوكر حضور پادشاهى بۇ كېردى . پادشاه طرفەدن برچوق نصىحتلر ائىدېدى . اسلام كراى پادشاهك « سەن پالەكز بكاپاق ، غېرىك سوزى دېكەمە ، دېدېكەنە مەرور اولەرق چىقاركن ، آرقەسەنكەن كەن مەدر اعظە چون بۇى تاتار خانى ائىدېكەز شەدېدەنكە » يازدېمە شېلە قولاق وىر ، فلان خرىستىئالە بوزوشە ، فلانە مەدارا ائىت . فلانى ائىنچەمە ، فلانى فلان پاپ « دېە زەنار كاغد كوئىدروب اول طرفلرك امورېنە ، بو طرفەن غايلانە رآى وئىر ائىدوب قارىشەدە مابكز . » دېمەدور .

[۲] اسلام كراى شېرىن آسرا سەن قونلو شاه نام مېرزابى دىشەن مەلكەتەبەنە ائىمال خسار ائىكە ائىچون كوئىدېرىشىدى . قونلو شاه مېرزا ائا غائماً قەرىمە كەلكدە تاتارلرچە (صوعە) دىلەن قەس حەسەبى خانە نەلېم خەسومەندە فرا چو وقپوقولى آراسەندە ائىختلاف دوشەرك ائىش نزاغە ، دەما سوكر ائا - رغاىە چورېرېلوب برچوق آدام نلف اولسە سېبب وىرەشەدور . السەب الېيار .

اسلام کرای بوا سیرلردن بر قسم کزیده سنی پادشاهه هدیه ایتشدرد. [۱]
 مملکت بو صورتله (زانه) قبیله سی عصیان سن قور تارلدق دن سو کرا
 اسلام کرای ، روسلرک جزیه لر ی آلتی ایچون نورالدین سلطان .
 خوتلی بر اردو ایله مسقوایه کونوردی .

نورالدین عادل کرای سلطان روسلری مغلوب ایله ایله تامسقوایه واردقده
 روسیه قرالی التمش بیک آلتون قیتمنده سنجاب و سمور و دورلو دورلو

(تعینا) تاریخی بو اختلاف حقنده شو معلومات ویدور :

وزیر دینلن سفر غازی اقا ایله قور قوی آره سنده عنایت دوشوب
 سفر غازی آغابی اولدرمک ایسته دیله . خان بو قاریتقلینک اوگنی آلتی ایچون
 سفر غازی آغابی حبس ایتدی . اقا برولنی بولوب حبس دن قاچدی . و فریم
 ایچنه کیروب قبیله لر ی خان علیته نهریک ایتمک باشلادی . بوفته اوزرینه
 قریم نازر خان . خصومت ایلوب قولوغندن چیتدیلهر و خانه هر یفه کونوردوب
 : « خانک اتباعدن اولان عداغانک اوغلی الیاس آغابی وحالا وزیر ی بولان رمضان
 و مرتضی اغازی و میدان بکنی کندیلرینه تسلیم ایلوب پاره تنکک راضی اولورسه
 کندبسه نکرار تبیت ایله جکلرین » بیان ایتدیله .

دیگر طرفده سکسان بیک قدر مسقو ایدوسی ازان قلمه سی عاصره ایتمک
 ایچون کلیبورلردی .

بو ایکی بیوک وقعه اسلامکرایک تدیرلری ، متانیله بر طرف ایدلشدر .

[۱] فریم تاتارلری روسیه به ماوغری دائما آیتلرده بولنورله ، موقتیزنده
 مالل غنبتک بر قسم کزیده سنی پادشاهه تقدیم ایدرلر ایدی . بو تقدیملرک اک
 مهمی خاصکی خرم قادین نامیه تاریخمزده [سلطان سلیمان دورنده] بیوک بر
 موقع اشغال ایدن موسقوف دلر یاسی اولسه آکر کدره . (ابوالناروق)

خرم قادینک ، المانیا مورخلردن هامرک تحقیقاتدن دخی (روقلان)
 نامنده بر روسیه لی جاریه اولدیغی آکلشیددیغنی کامل پاشا تاریخ سیاستنده
 بیان ایدبور .

قیمتی هدیه لر و قرق بیک عدد مسكوك آلتون ویردکن ماعدا مفترده
نفید اولوب سلطانلره ، میرزالره ، علمایه و برلسی لازم کان هدیه لرله
برابر هر سنه بدل جزیه بی کوندرمک شرطیله روسلره مصالحه تجدید
اولندی [۱] .

روسلره تجدید مصالحه دن سوکرا اسلام کرای ، لهیلرله محاربه یه
کیریشوب اوزون اوروشمه لر دن سوکرا دشمنی مغلوب ایدهرک ، آنلره
دخی ، بش قطعه طوب ایکیوز بیک آلتون ، سکان بیک غروشلق
دوبال تمیر اولنان پاره لر نی آلدقن سوکرا هر سنه ، هدیه لر نی ، جزیه
بدلر نی کوندرمک شرطیله مصالحه عقد ابتدکی دیوان بازیمجیدی بولنان
تربیلی شیخ محمد افندیکن ضبط ابتدکی (وقایع قریم) مجموعه سنده
بازیشدر . [۲]

اسلام کرای قهرمان ، عالی همت برذات اولوب گاه کندیمی ، گاه

[۱] بوموقیتلر اوزرینه ، اهال دن اولجه (تمنا آقچسی) نامه آلتقده
اولان ویرکی قالدیرلشدر .

[۲] قریم خان دوشمن احوالنی اوکرمک ایچون (اوزی) قازاقلری حطمانه
(اتامان) سرفازی آغای کوندرمشدی . حطمان دخی لهیلرک بیوک حاضر قزده
بولندقلر نی و دفتر حسابیله (۱۵۰) بیک عسکره مالک اولوب باقنده مملکتلرینه
هجوز تصورنده اولدقلر نی بیله رودی . بوخبر اوزرینه خان اطرافه برلینلر
کوندروب اون کون ظرفنده حاضر اولار نی اسراپندی .

شواک یکر می بدنجی کونی یوله چیقیدیلر . فرنگ خان ، خندق نام مھلردن
بالرور دیوان یکیدیله اوزی بی واورادن ، اردویبه قوشیلان عسکر ایله یوز بیک
سره بالغ اولان بر اردو ایله طورله یی یکیدیلر .

له قرالی تاتار عسکرینک ورودندن خبر آلامشدی . آتچق (دانکور)
تام اخلده خود دار اولوب فرار اشدی و خوتن قوشی ماننده (اوزیجه)

قالنايلرى . مېتېلە تانار عسكىرى نە طرفە بولامش ايسە ، مظفر اولمشروا محضاً
اولك غيرتيله قريم قطمەسى التونر ودى قيمت شيارله طلوباشدر . [۱]

پلانئەسنە صبغدى . تانار عسكىرى قرالك تودە بولندىغىدىن خبردار دكاردى .
قوالە مکتوب و ذخيره كىتەرن بربلوك عسكەر ، خانك تعقيب قوللاينە راست
كلدى . بونلرى صبغشدرمق صورتيله قرالك تودە اولدىبى اكلاشبىلدى .
كندىلرى دىخى اسير ايدلدى .

بوصورتله قرال پك مشكل بوموقدە . راقىلدى . بولطرفدن ذخيره سزلك .
ديكر طرفندە قامەدن چىقماق امكانى يوقدى .

عسكىرى . حيوانلرى اچماقندن قيرلايه باشلادى . ونهايت قرال . سفرغازى آقابه
مكتوبلر كوندردە رك خاندن صالح نيازندە بولدى . خان بوغە يىغىلر اوزرىنە
علملى مېرزالى بىرزه طوپلايوب مشورت مجلسى قوردى .

اسرادن بىغىلرى . بوفرمىنى قاچرمى موافق اولادىغىنى . استان قطمە سىك
قەلماً تخرىب ايتك لازم اولدىغىنى . سولە دىلر ايسەدە خان يەنە التىسنە اللارندە
اسير قالدىبى اهللىرى آچىدى . ودىدى كە . بوبر اوجاندر . كندىلرەدە بزدن
صالح نيازندە بولنىورلر ، آمان ايسە بورلر ، بو اوجانغى سوندرمك لايىق دكلدرە
بوسوزلردن سكرە اركان دولك آرتق مخالف ايتدىلر . وسفر غازى اغا مېتېلە
بوجمات كوندريلوب آنى دەكى شرطلر داخلىندە قرال ايله عقد مەساله ايدىلدى :

۱ - سىمىل وركىلرىنى وقتىلە قريم حكومتىنە تسليم ايتك .

۲ - خانك الى آلتىندە بولانان بوردرلە . قىيلەرە ضرر و برمەك

۳ - قزاق ولايتىنە زيان كىرمەك .

۴ - بكارندن ابكى آتمك اوغوللرى (رهن) اولهوق قريم حكومتىنە تسليم

يدىلمك .

۵ - . قريم خانك دوستلرە دوست ، دشمنلرە دشمن اولوق وبالايجاب
قريم حكومتى طرفىدن دوشمن اوزرىنە آچىلاچق محاربه بە لە حكومتى ايسە .
نيلن متداردە عسكەر و برمك صورتيله اشتراك درعەدە ايتك (۱۰۶۲) .

(نەما)

[۱] اسلامكراپك محاربه لىزىدە آرىغىن طوغان بىكك پك سوك خدمتلىرى

اسلام کرای (۱۰۶۴) سنہ سی شعبان آئینک باشا زندہ کوچوک اوغلارینہ
 زینب ایتدیکی سنت جمعیتندہ وفات ایتمکله جسی زبہ سنہ دفن اولمشدر [۱]
 اسلام کرایک مدت عمری الہی میل ، خانلقی نام اون سنہ در . اسلام
 کرای ، بالذات کندی پارسیلہ ایکوزبیک غروش صرف ایله اورقلعہ سی
 تعمیر ایتدیکی کبی جدی دولت کرای خانک کوزلوهده پایدیردینی جامی
 اساسندن تجدید ایتدی و کوزلوهده متعدد چتہ مہلر پاپہرق اعالی بی
 صوسزلفدن فورناردی .

دوفونمشدر . آرغین بکک عمارتہده کی فداکارلقلرینہ دائر نانا رلر برچوق دانانلر
 یازمشدر .

السبع البار

[۱] اسلام کرای آرقسی اورنہ سنہده پیدا اولان مہلک برسوریلچہدن
 وفات ایتمشدر . موسی ایله ابتدا اہمیتیز بر چبان ظیلہ ہونی برتہ شد نتیجہ
 صیفدبروب غائب ایتمک ایستہ مشاہدہ از برمدت ظرفندہ پاره کیتدیچکہ فنا لاشوب
 عاقبت موتہ سبب اولمشدر .

اسلام کرایک خبر وفاتی کفندہ بولنان قالدای سلطانہ بیلدیرمک ایچون
 کپدن وہاب افتدی منعل یکریمی درت ساعت یورود پکنندن ہم آتی ، ہم کندبسی
 یورولدیفندن اولابنی برقاچ ساعت کوپلی براختیارک اوپندہ استراحت ایتمشدر کہ
 کوپلی بابا وہاب افتدینک اطور بندن باشچہ سرای دن کادیکتی و خانک سنت طوی ایله
 مشغول اولدیہنی آکلابرق « اجواہ شانارم خانک حالہ ، بر طرفدن یوردیمزہ
 صالدرمقی ایچون دشہ نملر حاضر لانیرکن ، بر طرفدن او ، نختندہ ہفتہ لرجہ سنت
 طوی ایله آکلہ نیور ! . . . دیمشدر .

السبع البار

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абі Таліб 48, 108
Аббас 82, 86
Абдулмеджід 151
Абдуррагман 22
Абрагамович 10, 11, 16, 84,
87, 93, 95, 116, 118, 125, 128,
130, 156
Агаев 85, 94, 158
Агмед 21, 32, 58, 69, 82, 117,
118, 163, 165
Агмед Паша 32, 58, 117, 118
Агмед Рефік 21
Аділ Бей 68
Аділ Гірай 92, 143, 144, 152,
165
Аділ Мірза 60, 68, 69
Адам 60, 70, 75, 132
Азамет Мірза 63
Ак Чумак 143, 150, 41, 88
Акчокракли 26
Аллаг 5, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50,
51, 52, 53, 56, 59, 74, 75, 78,
79, 80, 82, 90, 92, 96, 108, 121
Анри Массе 82, 161
Антимир 123
Арістотель 38, 47, 57, 77, 82
Асаф 46, 47

Б

Багадир Гірай 24, 87, 143, 148,
165, 166
Багт Гірай 17, 166
Балгачи 143
Барабаш 32, 101, 109
Батий 125, 135
Бачинський 137
Богдан 4, 26, 32, 60, 61, 68,
77, 98, 99, 102, 104, 106, 118,
119, 150, 152, 158, 160, 161, 163,
301
Бозман 50
Боплан 10, 83, 86, 87, 91, 109,
116, 136, 158
Брехуненко 111, 158
Бунядов 159

В

Василь 12, 63, 138
Вагід Ефенді 147
Вахтин 79, 134, 160
Веджігі 26, 159
Величко 10, 24, 28, 104, 109,
110, 112, 115, 116, 155, 158
Височан 33, 120
Вишневецький 28, 32, 55, 66,
72, 73, 115, 124, 126
Владислав IV 32, 99, 102, 103,
113, 114, 118, 129, 133, 137
Войцех 125, 137

Г

Г. Султан 2, 6, 10, 11, 12, 14,
16, 17, 24, 30, 33, 141,
143, 155, 157
Гіяседдін 74, 81
Гаджі Гірай 17, 74, 81, 135,
165, 166
Газневі 46
Гайдар 76
Галім Гірай 5, 10, 84, 166
Гамер 14, 146
Гасекі Гуррем 30, 146, 151, 301
Гашимов 94, 158
Гваньїні 158
Гелді Мірзе 60
Гелена 139
Горлієвський 67
Грабовецький 120, 133, 160
Грабянка 10, 24, 103, 104,
109, 112, 113, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 131, 132,
155
Грушевський 18, 24, 101, 105,
110, 111, 113, 114, 123,
124, 127, 128, 130, 133, 139, 153,
158, 160
Гуржій 24, 160
Гуррем 30, 146, 151, 163, 301
Гусейн 26, 46

Г

Газі Гірай 39, 43, 88, 89, 95,
96, 143
Гюль Агмед 69

Д

Дарій 62, 122
Дашкевич 4, 11, 24, 83, 87,
160, 164
Девлет Гірай 37, 39, 74, 76,
135, 144, 165, 166
Девлет Берді 74

Джінджи 143
Джані-Бек 74
Джанібек Гірай 24, 89, 118, 143,
165
Джеври 76
Джем 38, 42, 51, 52, 54, 55,
56, 57, 62, 75, 76, 83, 92, 111,
136
Джуджі 74, 81, 135
Донгофф 137
Дорошенко 85, 105, 113, 114,
121, 160

Е

Ебуль Фарук 14, 146
Ебюлькасим 82
Ель-Гадж Мегмед 16, 37, 166
Емеджен 11
Еремій 124

Ж

Жолкевський 69, 129

З

Зайончковський 11
Зигмунд 137

І

Ільяс Ага 145
Ісаєвич 24, 160
Іслам Гірай III 4, 5, 10, 11, 14,
16, 17, 18, 22, 24, 26, 28,
30, 32, 33, 38, 40, 41, 42,
43, 45, 46, 47, 48, 49,
50, 54, 55, 56, 57, 58, 61,
62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 73, 74, 76, 83, 84,
86, 87, 88, 89, 90, 91, 93,
95, 99, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 111, 113, 115, 116, 119,
121, 122, 123, 124, 126, 129,
130, 131, 132, 134, 136, 137,
138, 139, 140, 143, 144, 145,

146, 147, 148, 149, 150, 152,
153, 154, 156, 164, 165, 301
Ислам Паша 145
Исфендіяр 39, 43

К

Казимір 30, 73, 89, 109, 124,
125, 128, 130, 131, 132, 133, 137,
153

Каміл Паша 146, 151

Кануні 14, 21, 30, 82, 136, 146,
151, 162, 163, 301

Кара Мустафа Паша 26

Кая Бей 68

Конецпольський 28, 66, 72, 73,
101, 126

Корнієнко 26, 161

Корш 11

Костомаров 104, 152, 160

Котляр 24, 160

Кравченк о 26, 158

Крачковский 79, 80, 158

Кримський А. 151, 152, 160

Крип'якевич 101, 102, 105, 109,
113, 114, 116, 119, 120, 121,
123, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 134, 137, 138, 139, 152,
160

Кулібай 135

Кутлу Шаг Мірза 38

Кутлу Шах 84, 90, 93, 145, 149

Л

Лупул 6, 33, 34, 77, 78, 138,
139

М

Мазепа 85

Македонський 48, 60, 62, 74,
76, 82

Маисур 69, 70, 82, 129

Мегмед Ага 99, 145

Мегмед Гірай 87, 88, 89, 92,

93, 111, 118, 124, 143, 145,
148, 149, 165

Мегмед Ефенді 14, 60, 144

Мегмед Паша 32, 119, 143, 145

Меммеделієв 159

Менглі Гірай 14, 55, 56, 74, 81,
83, 88, 100, 148

Менгу 135

Мицик 4, 26, 30, 111, 158, 160

Мойсей 134

Мубарек Гірай 39

Мугаммед (Пророк) 37, 74, 78, 79

Мугаммед Ефенді 26

Мурад 24, 64, 68, 82, 89, 136,
143, 151, 163, 166

Муртаза 145

Муса Паша 46

Мустафа 5, 26, 96, 107, 163

Мустафа Бей 45, 46, 97, 152

Н

Наїма 14, 22, 117, 145, 146, 159

Назарук 151, 160

Новосельский 90, 93, 94, 98,
106, 150, 160

Нуреддін 5, 39, 43, 45, 46, 55,
68, 88, 95, 96, 143, 144, 149,
151, 152

О

Огетай 74

Ожегов 94, 158

Озбек 74

Озджан 11

Олексій Михайлович 152

Омер 14, 17, 26, 37, 41, 63, 66,
82, 89, 99, 108, 113, 117, 134,
143, 144, 147, 151

Ор-Мегмед 70

Ор-Мугаммед 69

Орак 69, 70, 126, 158

Орхан 80

Оссолінський 118, 119, 127, 131
Остапчук 8, 11

П

Панов 79, 112, 115, 120, 134,
160
Періш Ага 60, 69, 75
Петров 26, 153, 160
Плохій 26, 160
Потоцький 26, 51, 53, 56, 73,
100, 109, 112, 114, 115, 118,
137
Прицак 11, 14, 106, 117, 129,
131, 160, 161

Р

Радзивілл 124
Ракоці 122, 138
Рамазан 28, 60, 98, 99, 145
Реджеп 58, 68, 128
Роксолана 14, 30, 146, 151, 160,
163, 301
Романов 152
Рустем 39, 43, 88

С

Сайн 74
Сагіб Гірай 74, 75, 135, 165, 166
Самовидець 10, 24, 100, 101,
103, 109, 110, 112, 115, 117,
120, 121, 122, 124, 126, 132,
139, 155, 158
Сеїд 14, 67, 68, 82, 145, 147
Селім 82, 86, 151, 163, 166
Селамет Гірай 24, 37, 39, 74,
143, 165, 166
Сенаї 2, 5, 6, 10, 11, 12, 16,
17, 22, 24, 26, 28, 30, 32,
33, 58, 61, 77, 79, 83, 84,
85, 86, 87, 88, 93, 95,
103, 107, 109, 110, 111, 112,
114, 116, 121, 123, 124, 125, 126,

129, 134, 137, 139, 150, 153,
154, 155, 156

Сенявський 5, 53, 66, 112, 115,
126

Сергійчук 26, 28, 111, 161
Сефер Газі Ага 5, 17, 22, 38,
43, 44, 47, 57, 64, 68, 69,
71, 72, 76, 77, 88, 93, 94,
96, 98, 99, 100, 131, 137, 145,
146, 147, 149

Сигізмунд 122

Смирнов 11, 93, 95, 97, 98,
138, 152, 153, 154, 161

Смолій 17, 102, 110, 111, 119,
150, 160, 161

Соломон 48, 97

Софонович 10, 24, 26, 109,
113, 121, 123, 125, 126, 139, 155,
158

Степанков 17, 102, 110, 111, 120,
150, 160, 161

Стороженко 26, 160

Субган 42, 65, 91, 92, 127

Т

Тімур 41, 55, 68, 74, 85, 135

Тиктора 105, 120, 133, 161

Тис-Крохмалюк 116, 120, 161

Тогрул 74

Токта 74

Токуй 135

Толуй 74

Тох-Тамиш 74

Трубецький 133

Тугай Бей 26, 28, 30, 44, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 53, 55, 60,
61, 88, 93, 96, 103, 104, 105,
106, 107, 110, 111, 114, 116, 125,
150

Тунманн 81, 83, 86, 87, 90, 91,
109, 116, 129, 149, 161

У

Уреклі 11

Ф

Фірдовсі 82
 Фірлей 72, 73, 123
 Фатіг 21, 79, 143, 163
 Фергад Паша 17
 Фетуллаг Аріфі 82

Х

Халимоненко 4, 11
 Харун 73
 Хмельницький 4, 5, 10, 16, 17,
 24, 26, 28, 30, 32, 33, 34,
 47, 48, 49, 50, 55, 56, 59,
 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69,
 85, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 108, 109, 110,
 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 128,
 129, 130, 131, 132, 133, 138,
 139, 149, 150, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 160, 161,
 163, 301

Ч

Чабук 11
 Чагатай 74
 Чайковський 26, 161
 Челебі 8, 55, 60, 76
 Чингіз, Чингізидів, Чингізхан
 6, 16, 33, 37, 38, 39, 40,
 41, 43, 44, 46, 50, 53, 69,
 73, 74, 81, 85, 87, 89, 134,
 135, 153

Ш

Шір Мердан 61
 Шагін Гірай 50, 57, 118, 166
 Шагбаз Гірай 14, 17, 166
 Шевальє 10, 100, 101, 104, 109,
 113, 123, 125, 126, 127, 129,
 130, 131, 132, 133, 138, 139,
 161
 Шейх 14, 26, 144
 Шерер 10, 101, 104, 109, 112,
 131, 132, 138, 139, 161

Я

Явуз (Селім) 82, 86

A

Abdal Kafar 159
Abrahamowicz 16, 80, 81, 82, 84,
85, 87, 89, 90, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 99, 108, 110, 111, 116,
119, 122, 124, 125, 128, 129,
131, 136, 137, 138, 149, 151, 152,
159

Ak Çumak 150
Ateş Süleyman 159

B

Babinger 151, 161
Babinger 10, 14, 17, 26
Bennigsen 99, 119, 159
Borator 99, 119, 159
Bosworth 89, 90, 135, 161

C

Cem 136

D

Danışmend 111, 119, 130, 161
Devellioğlu 8, 14, 21, 80, 82, 83,
84, 85, 86, 88, 91, 92, 94,
96, 97, 100, 108, 117, 124,
148, 150, 159
Donuk 99, 161

F

Fındıklılı 159
Ferhad 99, 103, 153, 159, 162
Fetullah Efendi 21
Franz 151, 161

G

Gardaşahanoğlu 153

H

Halim Giray Sultan 10
Hammer Purgstahl 14
Haseki Hurrem 302, 303

I

İslam Giray 4, 7, 10, 12, 24,
86, 105, 148, 162, 302, 303

J

Joukovsky 113, 133, 162

K

Kaczmarcyk 123, 124, 125, 130,
131, 133, 134
Kanuni 302

M

Mansur 129
Mehmed (IV) 4, 303

N

Naima 14, 22, 117, 118, 119,
153, 159, 162

O

Ortekin 81, 83, 89, 135, 162
Ostapchuk V 99, 159

P

Pakalın 21, 22, 24, 80, 81, 82,
94, 97, 99, 138, 148, 150, 159

R

Riedlmayer 99, 159
Roksolana 302, 303

S

Sefer Gazi Ağa 148
Sena'i 10, 150
Sertoğlu 21, 22, 81, 82, 86, 93,
97, 99, 119, 136, 148, 149, 151,
159
Seyid Mehmed Rıza 14
Sultan Halim Giray 14, 149
Sâmi 80, 81, 84, 88, 90, 92,
93, 94, 97, 100, 115, 120, 124,
132, 136, 137, 140, 159

Ş
Şemseddin 80, 159

T
Thomas 22, 162
Togan 10, 14, 17, 21, 159
Turanlı 103, 159, 162

U
Uydu Mualla 162
Uzunçarşılı 162

Ü
Ürekli 82, 148, 162

V
Vecihi 26, 159

Y
Yavuz 121, 159
Yazıcı 117, 120, 121, 134, 162

РЕЗЮМЕ

У монографії вперше ґрунтовно досліджуються українсько-польсько-кримсько-османські дипломатичні відносини середини XVII ст. за даними тюркських історичних джерел. Подається ретельна інтерпретація названих джерел з використанням вітчизняної та європейської літератури. Автор висвітлює обставини перебування Богдана Хмельницького в столиці Кримського ханату – Багчесараї, переговори з Іслам Гіраєм III щодо укладення українсько-кримського союзу 1648 р., а також процес встановлення стосунків з Високою Портою та Річчю Посполитою з початком правління султана Мегмеда IV.

Напередодні встановлення офіційних політичних відносин кримська армія здійснила переможний похід на московські землі, після чого дипломатичні контакти між гетьманським і ханським урядами посилюються. Розвиток політичних зв'язків сприяв здійсненню вдалих спільних проти польських походів, а отже національно-визвольної боротьби українців.

Простежується історія взаємовпливу культур двох націй. Зокрема, згадується Роксолана (Гасекі Гуррем), улюблена дружина султана Сулеймана Кануні (Законодавця).

Історичне значення подій досліджуваного періоду полягає у створенні в 1649 р. Українсько-козацької держави та зміні геополітичного порядку в Східній Європі.

Методи інтерпретації, застосовані в книзі, сприятимуть подальшому використанню їх при дослідженні міждержавних, соціально-економічних та культурно-релігійних взаємин двох етносів – українців і тюрків.

Рекомендується для істориків, сходознавців, тюркологів, етнологів, географів, релігієзнавців, викладачів та студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

*Висловлюємо щирю подяку посольству Туреччини
в Україні за надану можливість
видання цієї монографії.*

ÖZET

Bu monografi XVII yy. ortalarında Ukrayina-Polanya-Kırım-Osmanlı diplomasi ilişkiler konusunda Türk tarih kaynaklarına dayanarak detaylı araştırmalar sonucu yazılmış ilk kitaptır. Sözkonusu kaynaklar konu ile ilgili ulusal ve Avrupalı yazarların eserleri de kullanılarak etraflıca değerlendirilmiştir. Bu kitabın muallifi, ayrıca Ukrayina hetmanı Bogdan Hmelniński'nin Kırım Hanlığı'nın başkenti Bahçesaray'a yaptığı diplomasi bir seferi, III İslam Giray'la danışıklar sonucu 1648y. yapılan Ukrayina-Kırım ittifakı ve aynı zamanda IV Mehmed'in saltanatının başlangıcından itibaren Osmanlı Devleti ve Rzecz Pospolita ile kurulan irtibatları incelemektedir. Resmi siyasi ilişkilerin kurulmasından önce, Kırım ordusu Moskova topraklarına zaferle biten bir sefer düzenlemiştir. Bu olaydan sonra Hetman ve Han hükümetleri arasındaki politik ilişkiler daha da gelişmiştir. Siyasi ilişkilerin bu tür ilerlemesi zaferle sonuçlanan ortak harp seferlerinin yapılmasına neden olmuş ve Ukrayinalıların milli-bağımsızlık savaşlarının uğurla sonuçlanması içinde zemin yaratmıştır. İki milletin kültür alanında ilişkilerinden de bahs olunmaktadır ve sultan Süleyman Kanuni'nin sevimli eşi Haseki Hürrem (Roksolana) hakkında da bilgi verilmektedir.

Bu eserin yazılmasında kullanılan yorumlama (interpretation) usulu (metod), iki halklar arasında yapılacak: diplomasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve dini konularda da incelemelere kolaylık getirmektedir. Araştırılması söz konusu olan dönemin tarihi anlamı adı geçen halklar arasında dostluk münasebetlerinin gerçekliği, 1649 y. Ukrayina-Kozak Devletinin kurulması ve Doğu Avrupa'da jeopolitik düzenin değişmesinden oluşmaktadır.

Kitap tarihçiler, şarkiyatçılar, türkologlar, etnologlar, coğrafyacılar, teologlar, üniversite humaniter fakültelerin öğretmenleri ve öğrencileri için faydalı olabilir.

***Bu eserin baskısının gerçekleştirmek imkanını veren Türkiye'nin
Ukrayna'daki Büyüklüğüne
teşekkürlerimi sunarım.***

SUMMARY

This project is the first to deal with the analysis of Ukrainian-Poland-Crimean-Ottoman diplomatic relations in the middle of 17th c., based on the Turkish historical documents. A deep interpretation of the called sources using native and European literature is given in it. The author illustrates the conditions of Bohdan Khmelnytsky's stay in the capital of the Crimean khanat Bahchesarai, his parley with Islam Giray III about Urkainian-Crimian alliance of 1648, and also the establishment of the relations with the Ottoman empire and with Rzecz Pospolita when the sultan Mehmed IV came to power.

On the eve of the official relations Crimean army made a victorious campaign to the Moscow lands and after that diplomatic contacts between hetman's and khan's governments became more often. The development of the political connections promoted lucky common Polish campaigns, and through that national-liberation movement of the Ukrainians.

The author searches the history of mutual influence of these two nations. For example, it recalls Roksolana (Haseki Hurrem), the favorite wife of the sultan Suleiman the Law-Giver.

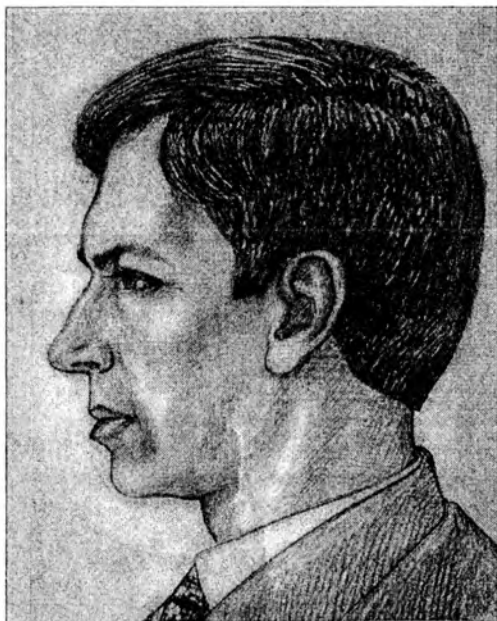
The historical significance of the events of the period is the creating in 1649 the Ukrainian-kossak state and changes in the political system of East Europe.

The interpretation methods used in book will help to use them in the future while searching political, social, economical, cultural and religious contacts of the two nations.

It is recommended for the historians, orientalists, turcologists ethnologists, geographers, teologists, lecturers and students of humanities faculties of higher education universities.

*My great thanks to the ambassador of Turkey
in Ukraine for the opportunity
to work on this project.*

F. T.

Автор цієї книги *Ферхад Туранли*, український історик-орієталіст нової генерації, що закінчив Прикарпатський університет ім. В. Стефаника (1992), навчався в аспірантурі, зокрема в Істанбульському Міжнародному університеті (1993–1996) та захистив дисертацію за спеціальністю “Всесвітня історія”. Він є також автором численних наукових публікацій в українських та закордонних виданнях.

Наукове видання

Туранли Ферхад Гардашкан Оглу

**ЛІТОПИСНІ ТВОРИ
М. СЕНАЇ ТА Г. СУЛТАНА
ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА**

Оформлення, художнє редагування
і портрет автора
художника

Георгія СЕРГЄЄВА

Оригінал-макет

Рози ГАЙНУЛІНОЇ-СЕМЧУК

Підписано до друку 14.04.2000. Формат 60 x 84 1/16.
Умов.-друк. арк. 19,50. Фіз. арк. 20,05 (328 с.)
Замовлення № 562. Наклад 500

Надруковано на поліграфічній дільниці
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
01001, Київ-001, вул. Трьохсвятительська, 4.

